T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ-CERRAHPAŞA

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ (1983-1993)

ENES KÜÇÜK

DANIŞMAN

PROF. DR. MUSTAFA AYDIN

TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

İSTANBUL-2021

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ-CERRAHPAŞA
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ (1983-1993)

ENES KÜÇÜK

PROF. DR. MUSTAFA AYDIN

TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANABİLİM DALI

SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ BİLİM DALI

İSTANBUL-2021

3101170038 Öğrenci numaralı Enes KÜÇÜK tarafından hazırlanan bu çalışma 29/06/2021 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Eğitimi programında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ

Prof. Dr. Mustafa AYDIN
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa
Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi
(Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Nil TÜRKER TEKİN
İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa
Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi
(Üye)

Dr. Öğr. Üyesi Şamil MUTLU
İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
(Üye)

ÖNSÖZ

Eski dünya kıtaları (Asya, Avrupa ve Afrika) arasında köprü görevi gören Orta Doğu Bölgesi, çeşitli kültürlerin kesişme noktası olmakla birlikte, kıtalar arasındaki mevcut jeopolitik ve jeostratejik konumu, içerisinde barındırdığı zengin yer altı kaynakları gibi özellikleriyle de tarih boyunca insanoğlunun dikkatini celbetmiştir. Bu sebeple zaman içerisinde sayısız göçlere, savaşlara ve çatışmalara sahne olan bölge de, 1948 yılında İsrail Devleti'nin kuruluşu mühim bir gelişme olarak hafızalara kazınmıştır. Öyle ki, bu tarihten günümüze kadar hız kesmeden devam eden Arap-İsrail çatışmaları tüm bölge dinamiklerini etkilediği gibi, Türkiye'yi de sahip olduğu jeopolitik konum dolayısı ile etkilemiş ve İsrail'le olan ikili ilişkilerinin gelişiminde en önemli belirleyicilerden birisi hâline gelmiştir.

Bu araştırma, temeli Osmanlı Devleti'nin 15. yüzyılına (1492) kadar uzanan ve İsrail Devleti'nin kuruluşuyla birlikte, Arap-İsrail çatışmalarının etkisinde kalarak 1983-1993 yılları arasında çok fazla gelişme imkânı bulamayan Türkiye-İsrail ilişkilerini içermektedir. Bu çerçevede araştırmada Türkiye-İsrail ilişkileri 1983 ve 1993 yılları arasında siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim boyutlarıyla ele alınmış olup, Arap-İsrail çatışmalarının, bölgede mevcut dönemde meydana gelen gelişmelerin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin etkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Böylelikle araştırmanın mevcut dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerine ışık tutması ümit edilmiştir.

Bu vesile ile araştırmanın ortaya çıkması, konusunun belirlenmesi, araştırılması ve yazılı hâle getirilmesinde sağlamış olduğu katkılardan dolayı danışman hocam Sayın Prof. Dr. Mustafa AYDIN'a teşekkürü borç bilirim. Yine teze kıymetli görüş ve önerileriyle katkı sağlayan Sayın Dr. Senem GÖNENÇ'e ve kıymetli dostlarım Burak BEKAR'a, Uğur ŞAHİN'e ve Bahar EVRENSEL'e teşekkürlerimi sunarım. Son olarak bu araştırmayı üzerimde sayısız emekleri olan ve 2019'da aramızdan ayrılan babaannem Kadriye KÜÇÜK'ün ve hocam Dr. Kemal DAŞÇIOĞLU'nun aziz hatıralarına ithaf ediyorum.

ENES KÜÇÜK

ÖZET
TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİ (1983-1993)

Türkiye-İsrail ilişkilerini daha önce yapılmış tezlerden farklı olarak 1983-1993 yılları arasında siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim boyutlarıyla ve araştırmanın kapsamına giren arşiv belgeleri, TBMM Tutanakları, gazeteler (*Cumhuriyet*, *Hürriyet* ve *Milliyet*) ile diğer kaynaklar (kitaplar, makaleler ve tezler) ışığında ortaya koyan bu araştırma nitel yönelimli bir araştırma olup, araştırmanın yöntemini de incelenen konuyla ilgili verilerin belge incelemesi yoluyla elde edildiği döküman incelemesi oluşturmaktadır.

Araştırmada amaçlı örneklem türlerinden, ölçütün araştırmacı tarafından bir dizi kritere göre önceden belirlenmesi yoluyla seçildiği ölçüt örneklem yöntemi kullanılmış ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri'nde bulunan belgeler ile TBMM Tutanaklarından, araştırma kapsamına giren gazeteler, kitaplar, diğer süreli yayınlar ve tezlerden elde edilen veriler içerik analizi yöntemi ile çözümlenmiştir.

Araştırmanın sonucunda Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim ilişkilerinin 1983-1993 yılları arasında Arap-İsrail çatışmalarından olumsuz etkilenmesine rağmen, Orta Doğu'da meydana gelen diğer gelişmelerin iki ülkenin ilişkilerini geliştirmesi için uygun zemini oluşturduğu, Amerika Birleşik Devletleri'nin mevcut dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimine destek sağladığı ve Soğuk Savaş sonrası dönemde Kafkaslar'da meydana gelen gelişmelerin iki ülkeyi birbirine yakınlaştırdığı tespit edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Orta Doğu, Türkiye, İsrail, dış politika, ekonomi, kültür.

ABSTRACT

TURKEY-ISRAEL RELATIONS (1983-1993)

Turkey-Israel's relations which have written before as a diffrent between (1983-1993) years political, military, economic, cultural and education with format and in research that has inculed archive documents, TBMM (Grand National Assemble of Turkey) protocols, the newspapers (*Cumhuriyet*, *Hürriyet* and *Milliyet*) and the others sources (the books, the articles and thesises) that present in the light of these is a research which is a qualitive research, the method of the research builds up analyzing subject concerned by the way givent document research.

In research, that is the criteria has been determined early by researcher by a set of criteria is chosen criteria sample method is used and with documents that are in the state archive of Turkey Republic, TBMM (Grand National Assemble of Turkey) protocols, which is included research the newspapers, the books, the others periodical publications and thesises which are made datas which is analysised by the method of content analysis.

At the result of the research, Turkey-Israel, political, military, economic, cultural and education contacts between 1983-1993 years even though that these effect negative because of the war Arabic and Israel, the other devolopments happened in the Middle East that constitute suitable ground for developments contacts of the two countries, at that current period United States of America supports to developments of contacts of the two countries and in the post-cold war period that was fixed two countries of approch each other because of developments happened in the Caucasus.

Key words: Middle East, Turkey, Israel, foreign policy, economy, culture

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 5.1. 1960- 1990 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Ticaret Hacmi ……..…….... 125

Tablo 5.2. 1990 Sonrası Türkiye-İsrail Ticaret Hacmi ……... 130

ŞEKİLLER LİSTESİ

2.1. Filistin'in Birleşmiş Milletler Tarafından Taksimi …… 19

4.1. Ocak 1992'de İsrail Büyükelçisi Uri Gordon'un Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a Güven Mektubu Sunması …….. 96

6.1. İsrail Maslahatgüzarı Yehuda Millo 29 Ekim 1986'da Çankaya Köşkünde Verilen Cumhuriyet Bayramı Resepsiyonunda Cumhurbaşkanı Kenan Evren'le …….. 137

6.2. İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog 16 Temmuz 1992'de 500. Yıl Vakfı'nın Vermiş Olduğu Gala'da Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve 500. Yıl Vakfı'nın Kurucusu Jak Kamhi İle Birlikte ……..……. 145

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

AEK: Avrupa Ekonomik Komisyonu

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

ANAP: Anavatan Partisi

ASALA: Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu

bkz: Bakınız

BBC: Britanya Yayın Kuruluşu

CA: Cumhuriyet Arşivi

CIA: Merkezî İstihbarat Teşkilatı

Çev: Çeviren

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DYP: Doğru Yol Partisi

Der: Derleyen

FKÖ: Filistin Kurtuluş Örgütü

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

HP: Halkçı Parti

İKÖ: İslam Konferansı Örgütü

JCGA: Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları

KKTC: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti

Ltd: Limited Şirket

MÇP: Milli Çalışma Partisi

MİT: Milli İstihbarat Teşkilâtı

MOSSAD: İstihbarat ve Özel Harekâtlar Enstitüsü

MSP: Milli Selâmet Partisi

NATO: Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü

ODTÜ: Orta Doğu Teknik Üniversitesi

PKK: Kürdistan İşçi Partisi

SODEP: Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SHP: Sosyaldemokrat Halkçı Parti

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TÜBİTAK: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TC: Türkiye Cumhuriyeti

THKP-C: Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi

TRT: Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

UNESCO: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

Yay. Haz: Yayına Hazırlayan

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ III

ÖZET IV

ABSTRACT V

TABLOLAR LİSTESİ VI

ŞEKİLLER LİSTESİ VII

KISALTMALAR LİSTESİ VIII

İÇİNDEKİLER X

.

BÖLÜM I: GİRİŞ 1

1.1. Problem Durumu 6

1.2. Amaç/Hipotezler/Problemler ve Alt Problemler 7

1.3. Önem 9

1.4. Sınırlılıklar 9

1.5. Tanımlar 10

BÖLÜM II: KAVRAMSAL ÇERÇEVE/ALAN YAZIN VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR 12

2.1. Kavramsal Çerçeve 12

2.1.1. Orta Doğu 12

2.1.2. İsrail Devleti 13

2.1.3. Türkiye Cumhuriyeti 14

2.1.4. Yahudilerin Filistin Topraklarına Yerleşmeleri ve Türkiye-İsrail İlişkilerinin Tarihçesi 14

2.1.4.1. 1948 Öncesi Filistin'e Yönelik Yahudi Göçleri 14

2.1.4.2. 1980 Öncesi Türkiye-İsrail İlişkileri 20

2.1.4.2.1. İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye Cumhuriyeti Tarafından Tanınması

..... 20

2.1.4.2.2. Demokrat Parti Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1950'li Yıllar) …… 24

2.1.4.2.3. 1960'lı Yıllarda Türkiye-İsrail İlişkileri ……..... 31

2.1.4.2.4. 1970'li Yıllarda Türkiye-İsrail İlişkileri ……... 33

2.2. Alan Yazın ve İlgili Araştırmalar 36

BÖLÜM III: YÖNTEM 46

3.1. Araştırmanın Modeli 46

3.2. Evren ve Örneklem 47

3.3. Veri Toplama Araçları 47

3.4. Verilerin Çözümlenmesi 48

BÖLÜM IV: BULGULAR 49

4.1. Türkiye-İsrail İlişkileri (1983-1993) ……..…….. 49

4.1.1. 1980-1983 Yılları Arasında Türkiye-İsrail İlişkileri …….……. 49

4.1.2. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri ……..…… 52

4.1.2.1. 1983-1987 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri ……...…… 53

4.1.2.1.1. Turgut Özal'ın Siyaset Anlayışı ve Orta Doğu'ya Bakışı …….... 53

4.1.2.1.2. I. Özal Hükümeti Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri ……...…. 56

4.1.2.2. 1987-1989 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri (II. Özal Hükümeti Dönemi) ……..…….. 77

4.1.2.3. Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri (1989-1993) ……..……... 85

4.1.2.3.1. Yıldırım Akbulut Hükümeti Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1989-1991) ……..…….. 85

4.1.2.3.2. Demirel-İnönü Koalisyon Hükümeti Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1991-1993) …….……..... 92

4.2. 1983-1993 Yılları Arasında Orta Doğu ve Kafkaslar 'da Meydana Gelen Gelişmelerin Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri Üzerindeki Etkileri ……..... 103

4.3. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri Üzerinde ABD Etkisi ……..... 106

5. Türkiye-İsrail Ekonomik İlişkileri ……. 113

5.1. 1983 Öncesi Türkiye-İsrail Ekonomik İlişkileri …….. 113

5.2. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Ekonomik İlişkileri …… 120

6. Türkiye-İsrail Eğitim, Kültür ve Spor İlişkileri ……..…..……. 133

6.1. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye'de İsrail'le Eğitim İlişkilerinin Geliştirilmesine Yönelik Çabalar ……...……..... 133

6.2. Türkiye-İsrail Kültür İlişkileri .……..... 134

6.3. Türkiye-İsrail Spor İlişkileri ……...…… 148

BÖLÜM V: TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER 150

5.1. 1983-1993 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-İSRAİL SİYASİ İLİŞKİLERİNE YÖNELİK BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ ……..…… 150

5.1.1 1983-1993 Yılları Arasında Orta Doğu ve Kafkaslar'da Meydana Gelen Gelişmelerin Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri Üzerindeki Etkilerine Yönelik Bulguların Değerlendirilmesi ……..…… 153

5.1.2. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri Üzerinde ABD Etkisine Yönelik Bulguların Değerlendirilmesi ……... 154

5.2. 1983-1993 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-İSRAİL EKONOMİK İLİŞKİLERİNE YÖNELİK BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ ……....… 157

5.3. 1983-1993 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-İSRAİL EĞİTİM, KÜLTÜR VE SPOR İLİŞKİLERİNE YÖNELİK BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ ……...…….. 161

5.3.1. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye'de İsrail'le Eğitim İlişkilerinin Geliştirilmesine Yönelik Çabaların Değerlendirilmesi ……... 161

5.3.2. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Kültür İlişkilerine yönelik Bulguların Değerlendirilmesi ……...…….. 162

5.3.3. 1983-1993 Yılları arasında Türkiye-İsrail Spor İlişkilerine Yönelik Bulguların Değerlendirilmesi ……..…… 165

KAYNAKLAR 166

BÖLÜM I: GİRİŞ

Siyasi sınırlarıyla kuzeyde Türkiye, doğuda İran, güneyde Arabistan Yarımadası ve Sudan ile batıda Mısır Arap Cumhuriyeti topraklarının kapsadığı alandan oluşan Orta Doğu Bölgesi, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bir köprü görevi görmektedir (Harp Akademileri Komutanlığı, 1996, s. 4). Tarih boyunca bu üç kıtaya açılan bir kapı, çeşitli kültürlerin kesişme noktası ve dünyanın kalpgâhı olma özelliğini koruyan bölge, kıtalar arasındaki mevcut jeopolitik ve jeostratejik konumu, içerisinde barındırdığı zengin petrol ve doğal gaz kaynakları gibi özellikleriyle her zaman göçlerin, savaşların ve istikrarsızlıkların meydana geldiği bir bölge olmuştur (Ayata, 2011, s. 171; Öztürk, 2004, s. 11-12).

Sanayinin gelişmesiyle birlikte Batılı ülkelerin Orta Doğu petrolüne karşı artan bağımlılığı, bu devletlerin dış politika kararlarının alınmasında petrolün güçlü bir etkiye sahip olmasına sebep olmuş ve bu durum beraberinde iç çatışmaları ve savaşları getirmiştir (Ayata, 2011, s. 171; Walter, 1997, s. 62). Şüphesiz ki, günümüzde çeşitli dini ve etnik grupların bir arada yaşadığı Orta Doğu Bölgesi'nin en önemli sorunlarından birisini Filistin sorunundan kaynaklanan Arap-İsrail çatışmaları oluşturmaktadır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1996, s. 47). Öyle ki, daha İsrail Devleti kurulmadan bölgede yaşayan Arapları ve Yahudileri pek çok kez karşı karşıya getiren bu sorun, İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte tüm bölge dinamiklerini etkilemiş ve zaman içerisinde bölgede meydana gelen savaşların ve çatışmaların esas kaynağı olmuştur (Ertosun, 2016, s. 194).

Bununla birlikte, Arap-İsrail çatışmaları Türkiye'yi de sahip olduğu jeopolitik konum ve Orta Doğu halklarıyla tarihi ve kültürel bağlarının bulunması dolayısı ile doğrudan etkilenmiştir (Sander, 2006, s. 24). Bu yüzden Türkiye II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından bölgeye karşı daha aktif bir dış politika takip etmeye başlamıştır. Türkiye'nin, Orta Doğu Bölgesi'ne karşı takip etmiş olduğu aktif dış politika bir yandan İsrail Devleti'yle yakınlaşmasına imkân sağlarken (Özcan, 2016, s. 801), diğer yandan da iki ülke arasındaki ilişkilerin Arap-İsrail anlaşmazlıklarının etkisinde kalarak olumsuz etkilenmesine sebep olmuştur (Eminoğlu, 2017, s. 572).

Öyle ki, Türkiye'nin daha İsrail kurulmadan 29 Kasım 1947 tarihinde yapılan ve Filistin topraklarının ekonomik bir birlik altında, iki halk arasında taksimini öngören Filistin Taksim Planı'na ret oyu vererek Arapların yanında yer alması (Karaman, 1996, s. 96), 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail'in kurulmasıyla birlikte bu devleti hemen tanımaması ve 1948 Arap-İsrail Savaşı sırasında da tarafsız bir politika izleyerek çatışmalara katılmak amacıyla bölgeye gitmek isteyen vatandaşlarına engel olması bu yıllarda İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirmesini geciktirmiştir (Gruen, 1995, s. 44).

Öte yandan Birleşmiş Milletler'in 11 Mart 1949 tarihli toplantısında İsrail'in örgüte üyeliğini onaylayan Türkiye, 28 Mart 1949'da da İsrail'i *de facto* (fiilen) olarak tanıyarak İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olmuştur. Türkiye, İsrail'i tanıdığı 1949 yılından itibaren İsrail-Filistin sorununa karşı doğrudan taraf olmadığı gibi (Bileydi, 2005, s. 250-251), Soğuk Savaş şartları gereği taraflar arasında izlemiş olduğu dengeli ve mesafeli politikanın gereği olarak İsrail'le diplomatik bağlarını tamamiyle koparmamış ve zaman zaman da bu devletle ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir (Davutoğlu, 2004, s. 452). Ne var ki, Türkiye'nin bu tavrı bölgedeki Müslüman Arap devletleri tarafından tepkiyle karşılanmış ve Arap devletlerinin tepkilerinden dolayı iki ülke arasındaki ilişkiler her iki devletin de Orta Doğu Bölgesi'ndeki ortak çıkarları, kendilerini Batı taraftarı, laik ve demokrat görmeleri gibi sebeplerin aksine, siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarında çok fazla gelişme imkânı bulamamıştır. Bu çerçevede iki ülke arasındaki ilişkiler Arap-İsrail çatışmalarının etkisi altında kalarak dalgalı bir seyir izlemiştir (Eminoğlu, 2017, s. 572).

Nitekim Türkiye I. Arap-İsrail Savaşı'nın devam ettiği 1949 yılında 290 milyon dolar ithalâta karşılık, 247 milyon dolar da ihracat yapmış olmasına rağmen, aynı yıl Türkiye'nin ithalâtında İsrail'in payı %0, 4, ihracatındaki payı ise %1,9 civarında kalmıştır (Sağlam, 2005, s. 20). Bununla birlikte, 7-9 Ocak 1950 tarihleri arasında Türkiye'nin misyon şefi olarak atadığı Seyfullah Esin'in İsrail Cumhurbaşkanı Hayim Weisman'a, İsrail elçisi Eliahu Sasson'un da Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye güven mektubu sunmasının ardından 9 Mart 1950'de, İsrail'de ilk Türk temsilciliği açılmış ve iki ülke arasında üst düzey

diplomatik ilişkiler başlatılmıştır (Aslantepe, 1999, s. 794-795; Demirkollu, 2016, s. 60).

21 Aralık 1950'de de İsrail'in daimi ataşesini Türkiye'ye göndermesiyle Türkiye, İsrail'in askeri ataşe bulundurduğu ülkeler (ABD, İngiltere ve Fransa) arasında yer almış ve iki ülke arasındaki askeri işbirliği canlılık kazanmıştır (Gürkan, 1993, s. 103). Ardından 1951 ve 1954 yılları arasında iki ülkenin deniz kuvvetlerinin katılımıyla ortak tatbikatların düzenlenmesi ve aynı dönemde İsrail askerlerinin Ankara'da düzenlenen gösteri yürüyüşlerine katılmak amacıyla Ankara'ya gelmeleri askeri ilişkilere ivme kazandırmıştır (Liel & Yirik, 2010, s. 54-55; Özcan, 2016, s. 802). 1952 yılında da Türkiye'nin NATO üyesi olması İsrail'le ilişkilerini daha işlevsel hâle getirerek askeri işbirliğini kuvvetlendirmiştir (Munteanu, 2015, s. 50). Ayrıca bu yıllarda her iki tarafın Araplara karşı hissetmiş olduğu ortak korku ve güvensizlik de aralarındaki istihbarat ilişkilerini canlandırmıştır. Zaman içerisinde iki ülke arasındaki istihbarat ilişkileri o kadar hızlı gelişmeye başladı ki, İsrail Türkiye'nin bazı askeri hava alanlarının inşasına bile yardım etmeye başlamıştır (Codispoti, 2000, s. 2).

Bu dönemde kültürel ilişkiler de gelişmeye başlamış ve 1953 yılı gibi erken bir tarihte iki ülke arasında bir kültür anlaşması taslağı hazırlanmıştır. Ne var ki, dönemin Başbakanı Adnan Menderes'in bu yıllarda Araplara karşı İsrail yanlısı olduğu imajını vermek istememesi, Arap ülkeleriyle aktif ilişki kurma planları ve Türkiye'nin 1950'li yılların başlarında kurulması planlanan Bağdat Paktı'nın içinde yer almasını istemesi yönündeki hedefleri yüzünden anlaşma taslağı rafa kaldırılmıştır (Arı, 2004, s. 640; Bölükbaşı, 2001, s. 246-247). Bununla birlikte, iki ülke arasındaki ticaret hacmi de önceki yıllara oranla çok fazla değişmemiş ve 1950-1955 yılları arasında İsrail'in, Türkiye'nin ithalâtındaki payı %0,1 ile %3,9 arasında seyrederken, ihracattındaki payı ise %1–4 bandında kalmıştır (Sağlam, 2005, s. 20).

Bundan sonra Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnasır'ın 28 Temmuz 1956'da yaptığı bir konuşmada Süveyş Kanalı'nı millileştirdiğini açıklamasıyla başlayan Süveyş Krizi sırasında Türkiye, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun (64 devletle birlikte) 1 Kasım 1956'da almış olduğu kararlara uyarak (Armaoğlu, 1991, s. 152-166) 26 Kasım'da İsrail temsilciliğini maslahatgüzarlık seviyesine indirdiğini ve Filistin sorununa âdil bir çözüm bulunmadan göreve dönmeme koşuluyla

temsilcisini geri çektiğini duyurmuştur. Türkiye'nin bu kararı İsrail'le ikili ilişkilerinde bir durgunluğa sebep olsa da (Avcı, 2008, s. 104), bu durum çok fazla sürmemiştir. Nitekim İsrail Başbakanı David Ben Gurion ile Dışişleri Bakanı Golda Meir'in 28 Ağustos 1958'de gizlice Türkiye'ye gelerek Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in başkanlık ettiği üst düzey bir heyetle görüşmeler yapmaları ikili ilişkilere canlılık kazandırmış ve bu esnada (29 Ağustos 1958) iki ülke arasında askeri, diplomatik, ticari, bilimsel ve istihbarat-güvenlik alanlarında işbirliğini öngören bir ''Çevresel Pakt'' imzalanmıştır. Bu pakt iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur (Codispoti, 2000, s. 5-6; Sönmezoğlu, 2006, s. 115-116).

Ne var ki, Türkiye'nin Haziran 1965'de Suudi Arabistan'la, Ağustos 1965'de de Birleşik Arap Emirlikleri'yle diplomatik ilişkilerini büyükelçilik seviyesine yükseltirken, Ağustos 1958 tarihinde İsrail'le başlattığı askeri işbirliğini Nisan 1966'da sonlandırması (Özcan, 2016, s. 804), 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında ülke içerisindeki Amerikan Üsleri'nin İsrail'e destek olmak amacıyla kullanılmaması gerektiğini belirtmesi ve Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in 22 Haziran 1967 tarihli Birleşmiş Milletler toplantısında yaptığı konuşmada İsrail'in işgal ettiği Arap topraklarından çekilmesini talep ederek İsrail'i kınaması İsrail'le siyasi ilişkilerini olumsuz etkileyen gelişmeler olmuştur (Bölükbaşı, 2001, s. 252). Bu yıllarda önceki yıllarda olduğu gibi, İsrail'le olan ithalât ve ihracat oranları da çok fazla değişmemiştir (Sağlam, 2005, s. 20-22).

Bununla birlikte, 1970'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin, Arap-İsrail anlaşmazlıklarına karşı eşit mesafeli ama yer yer Arap yanlısı tutumu devam etmiştir (Özcan, 2016, s. 805). Nitekim Türkiye 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında bir yandan İncirlik Üssü'nün NATO amaçları dışında kullanılmasına izin vermeyeceğini açıklarken, diğer yandan da Sovyetler Birliği'nin Arap ülkelerine askeri malzeme sevkiyatı için hava sahasını kullanmasına izin vermiştir (Bölükbaşı, 2001, s. 253; Yapıcı, 2008, s. 36). Bundan sonra FKÖ'yü (Filistin Kurtuluş Örgütü) Filistin halkının tek temsilcisi olarak tanıyan Türkiye (Ocak 1975), aynı zamanda 10 Kasım 1975 tarihinde de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Siyonizm'in ''ırkçılık'' olarak tanımlandığı 3379 sayılı karara da destek vermiştir. Türkiye'nin bu tavrı İsrail'le ikili ilişkilerinde soğuk dalgalar oluşturmuştur (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2009, s.

795). Aynı zamanda (1970 ve 1980 yılları arası dönem) iki ülke arasındaki ticaret hacimi de düşük seviyede kalmıştır (Sağlam, 2005, s. 24-27).

Ardından 30 Temmuz 1980 tarihinde İsrail parlamentosu Knesset'in Kudüs Yasası'nı çıkararak Kudüs'ü ''*ebedi ve değişmez*'' başkent ilân etmesi, 1949 yılından beri Türkiye-İsrail ilişkilerini olumsuz etkileyen en önemli gelişmelerden birisi olmuştur. Türkiye bu olay üzerine 28 Ağustos 1980'de Doğu Kudüs'teki başkonsolosluğunu kapatmış ve bilâhare 26 Kasım'da da Tel Aviv'deki maslahatgüzarını merkeze çağırarak büyükelçilikte ikinci kâtip bırakmıştır (Yapıcı, 2008, 50).

Bununla birlikte, Türkiye zaman zaman çeşitli alanlarda İsrail'le iş birliği yapma ihtiyacı da hissetmiştir. Öyle ki, İsrail 1982 yılında Lübnan'ı işgal ettiği sırada, Türkiye'ye çağrıda bulunarak karargâhları Lübnan'da bulunan ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) ve JCGA (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları) örgütlerinin kamplarını birlikte temizlemeyi önermiştir. Bu teklif üzerine Türkiye, İsrail'in çağrısına olumlu cevap vermiş ve Lübnan'a bir grup istihbarat görevlisini göndererek bu örgütlere ağır kayıplar verdirmiştir (Tavlaş, 1994, s. 17; Sönmezoğlu, 2006, s. 449). Buna karşılık Türkiye de, aynı yıl (25 Şubat 1982) Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda İsrail'in Lübnan'a yaptığı müdahelenin soykırım olarak nitelendirildiği oylamada çekimser oy kullanarak İsrail'i desteklemiştir (Öztürk, 2004, s. 193).

Bundan sonra Turgut Özal'ın başbakan olduğu 1985 ve 1986 yıllarında iki ülke arasındaki diplomatik temsil düzeyinin maslahatgüzarlık seviyesine yükseltilmesiyle birlikte, ikili ilişkilerde kısmı bir canlılık yaşanmıştır. İlk olarak İsrail'in 1985'in sonbaharında Ankara'ya Yehuda Millo'yu maslahatgüzar olarak ataması üzerine, Türkiye de 8 Eylül 1986'da kıdemli diplomatı Ekrem Güvendiren'i İsrail'e aynı rütbe ile atamıştır (Aykan, 1993, s. 104).

Bu süreçte ABD'de bulunan Yahudi lobisi de Ağustos 1987'de Temsilciler Meclisi'nde ''Ermeni Soykırımı'' hakkında yapılan oylamada Türkiye'nin yanında yer almıştır. Eylül 1987'de ise iki ülke Dışişleri Bakanları'nın Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantısında bir araya gelmesiyle ikili ilişkilerin seviyesinin yükseltilmesi dile getirilmeye başlanmıştır (Sönmezoğlu, 2006, s. 450-451). Bu

yılllarda Türkiye bir yandan İsrail'le ilişkilerini geliştirmeye çalışırken, diğer yandan da Filistin'le yakından ilgilenmiş ve İsrail tarafından gelen eleştirileri göz ardı ederek 15 Kasım 1988'de Filistin Devleti bağımsızlığını ilân ettiği sırada bu devleti tanıyan ilk ülkeler arasında yer almıştır (Kut, 1991, s. 24).

1990'lı yıllara gelindiğinde Türkiye-İsrail ilişkilerini etkileyen ana faktör Soğuk Savaşın sona ermesi ve Körfez Krizi olmuştur. Bu yıllarda Türkiye'nin uluslararası arenada kendisini destekleyecek bir güce ihtiyaç duymasına karşılık, İsrail'in de müttefik arayışı içine girmesi iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır. Körfez Savaş'ında her iki ülkenin de aynı tarafta yer alması, Ekim 1991'de Madrid Konferansı'yla başlayan Oslo Barış Süreci ve ABD'nin de iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini desteklemesi Türkiye-İsrail arasındaki ilişkilerde önemli ilerlemelerin kaydedilmesini sağlamıştır (Coşkun, 2010, s. 461; Yılmaz, 2010, s. 17-18).

Öyle ki, Türkiye Birleşmiş Milletler'in 17 Aralık 1991 tarihli toplantısında Siyonizmin ırkçılık olup olmadığı yönündeki oylamada çekimser kalmış ve aynı yıl (19 Aralık 1991) İsrail'le olan diplomatik temsil düzeyini Filistinle eş zamanlı olarak büyükelçilik seviyesine yükselterek kıdemli diplomatı Ekrem Güvendiren'i bu kez de İsrail'e büyükelçi olarak atamıştır (Güvendiren, 1999, s. 178; Tüter, 2010, s. 409). Bu tarihten itibaren iki ülke arasındaki ilişkiler çok boyutlu olarak (siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarında) gelişmeye başlamıştır.

1.1. Problem Durumu

Türkiye, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri Mustafa Kemal Atatürk'ün dış politikada ''*Yurtta sulh, cihanda sulh*'' sözünü esas alarak barış eksenli bir dış politika takip etmiştir (Duran, 2008, s. 35). Denge siyasetine dayanan bu geleneksel dış politikanın izlerini, Orta Doğu politikaları kapsamında Türkiye-İsrail ilişkileri üzerinde de görmek mümkündür.

Türkiye-İsrail ilişkileri iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulduğu 1949 yılından itibaren bölgesel sorunların ve Arap-İsrail çatışmalarının etkisinde kalarak inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir (Eminoğlu, 2017, s. 572). Ancak, Türkiye Araplar ve İsrail arasında doğrudan bir seçim yapmadığı gibi, her iki tarafa da eşit

mesafeli bir politika takip etmeye çalışmış ve sadece kendisini ilgilendiren sorunlarda diplomatik yolları kullanmak suretiyle soruna çözüm üretme yolunu tercih etmiştir. Bununla birlikte, 1949 yılından itibaren ve özellikle de araştırmamızın alanına giren 1983-1993 yıllları arasında Türkiye-İsrail ilişkileri incelendiğinde hemen hemen her dönemde Türkiye-İsrail ilişkileri üzerinde Arap-İsrail anlaşmazlıklarının, Orta Doğu Bölgesi'nde meydana gelen gelişmelerin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin izlerini görmek mümkündür. Amerika Birleşik Devletleri Orta Doğu politikaları kapsamında Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesini desteklerken, Arap-İsrail çatışmaları ikili ilişkilerin gelişimini olumsuz etkilemiş ve söz konusu dönemde bölgede meydana gelen gelişmeler iki ülkenin ilişkilerini geliştirmesi için uygun zemini oluşturmuştur. Öyle ki, mevcut bölgesel sorunların ve Arap-İsrail çatışmalarının Türkiye'nin, İsrail'e yönelik politikalarının en önemli belirleyicilerinden birisi olduğunu söylemek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

Öte yandan Soğuk Savaş'ın sona ermesi iki ülkeyi birbirine yaklaştıran faktörleri doğurmuş ve 19 Aralık 1991'de iki ülke arasındaki diplomatik temsil düzeyi büyükelçilik seviyesine yükseltilmiştir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile birlikte Kafkaslar'da meydana gelen otorite boşluğu da, İsrail'i harekete geçirmiş ve bu süreçte İsrailli yetkililer Türk yetkilere bölgede işbirliği yapmayı önermişlerdir. Böylelikle Türkiye-İsrail ilişkileri uluslararası bir boyut kazanmıştır.

Bu çerçevede tez konumuza ait döneme ilişkin müstakil bir çalışma yapılmadığı ve mevcut tezlerde de 1983-1993 yılları arasında Türkiye-İsrail ilişkilerinin oldukça genel hatlarıyla ve sadece siyasi boyutuyla incelendiği görülmektedir. Dolayısıyla belirtilen dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerine dair çok az şey bilinmektedir. Bu çalışmayla bu alandaki boşluğun giderilmesine katkı sağlanması umulmaktadır.

1.2. Amaç/ Hipotezler/ Problemler ve Alt Problemler

Bu çalışmanın amacı 1983-1993 yılları arasında Türkiye-İsrail ilişkilerini arşiv belgeleri, TBMM Tutanakları, tezler ve diğer kaynakların yanında, süreli yayınlardan da yararlanmak suretiyle siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim boyutlarıyla ortaya koymaktır. Böylelikle hem belirtilen yıllar arasında Türkiye-İsrail ilişkilerinin seyri hem de bu yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nin, Arap-İsrail

çatışmalarının ve bölgede meydana gelen gelişmelerin iki ülke arasındaki ilişkileri nasıl etkilediği belirlenmeye çalışılacaktır.

Bu noktadan hareketle çalışmada, 1983-1993 yılları arasında Arap-İsrail çatışmalarının Türkiye ve İsrail arasındaki siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim ilişkilerini olumsuz etkilediği varsayılmasına rağmen, Amerika Birleşik Devletleri'nin ikili ilişkilerin gelişimine destek olacak yönde tavır takındığı, belirtilen dönemde Orta Doğu'da meydana gelen diğer gelişmeler ile Soğuk Savaş sonrası dönemde Kafkaslar'da meydana gelen gelişmelerin iki ülkeyi birbirine yakınlaştırdığı görülmüştür.

Belirtilen amaç doğrultusunda araştırmanın problem cümlesi ''1983-1993 yılları arasında Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki ilişkiler nasıldır?'' şeklinde belirlenmiş ve aşağıdaki üç ana araştırma problemine ve bunlara bağlı alt problemlere cevap vermek hedeflenmiştir:

1. 1983-1993 yılları arasında Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki siyasi ilişkiler nasıldır?

   1.1. 1983-1993 yılları arasında Orta Doğu ve Kafkaslar'da meydana gelen gelişmeler Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerini nasıl etkilemiştir?

   1.2. 1983-1993 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerinin gelişimini nasıl etkilemiştir?

2. 1983-1993 yılları arasında Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki ekonomik ilişkiler nasıldır?

3. 1983-1993 yılları arasında Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki kültür ve spor ilişkileri nasıldır?

   3.1. 1983-1993 yılları arasında Türkiye'de İsrail'le eğitim ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik çabalar nelerdir?

1.3. Önem

Orta Doğu Bölgesi'nin önemli aktörlerinden biri olan İsrail'in, 14 Mayıs 1948 tarihinde kuruluşu bölge coğrafyası açısından önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Özellikle Orta Doğu siyasetinin kronikleşmiş sorunlarından biri olan Arap-İsrail çatışmalarıyla gündeme gelen ve bölgede var olma mücadelesini adeta bir dış politika hâline getiren İsrail'in, Türkiye ile ilişkileri bölge dinamiklerini etkilemektedir.

Bu bakımdan araştırmada Türkiye-İsrail ilişkileri, alanda yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak 1983-1993 yılları arasında siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla ele alınmakla birlikte, belirtilen yıllarda Türkiye'de İsrail'le eğitim ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik çabalara da değinilmiştir. Bununla birlikte, alana yönelik diğer çalışmalar incelendiğinde döneme ait basından yeterince yararlanılmadığı ve mevcut çalışmaların da genellikle birbirini tekrar eder nitelikte olduğu dikkati çekmektedir. Dolayısıyla 1983 ve 1993 yılları arasında Türkiye-İsrail ilişkilerinin yeterince ortaya koyulmadığı fark edilmektedir. Bu noktandan hareketle araştırmada Türkiye-İsrail ilişkileri, belirtilen yıllar arasında *Cumhuriyet, Hürriyet* ve *Milliyet* gazetelerinden ve birinci ve ikinci el kaynaklardan yararlanmak suretiyle aydınlatılmak istenmiştir.

1.4. Sınırlılıklar

Bu araştırmada Türkiye-İsrail ilişkileri 1983-1993 yılları arasında siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla incelenmiştir. Bununla birlikte, belirtilen yıllarda Türkiye'de İsrail'le eğitim alanındaki ilişkilerin geliştirilmesine yönelik çabalara da değinilmiştir. Araştırmada Arap-İsrail çatışmalarının, Orta Doğu ve Kafkaslar'da meydana gelen gelişmelerin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye-İsrail ilişkilerini etkilemesi sebebiyle yer yer Arap-İsrail çatışmalarına, Orta Doğu ve Kafkaslar'da meydana gelen gelişmelere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin etkilerine de değinilmiş, ancak çalışmanın odağı dışında olduğundan detaya girilmemiştir.

Öte yandan araştırmada Filistin meselesi ve belirtilen yıllar arasında uluslararası siyasette meydana gelen gelişmeler bütün detaylarıyla ele alınmamış, sadece Türkiye-İsrail ilişkileri üzerindeki etkilerine değinilmiştir.

1.5. Tanımlar

De facto: De facto veya de fakto, ‘‘*gerçekte*’’, ‘‘*uygulamada*’’, ‘‘*fiilen*’’, ‘‘*fiilî*’’ ya da ‘‘*pratikte*’’ anlamında kullanılan Latince bir deyiştir.

İsrail: Kuzeyde Lübnan, kuzeydoğuda Suriye, doğuda Ürdün, güneybatıda Mısır ve batıda da Akdeniz ile çevrelenen ve Akdeniz'in güneydoğu kıyısında yer alan küçük, dar ve yarı-kurak bir Orta Doğu ülkesidir (Sezer, 1997, s. 3).

Jeopolitik: Siyasi coğrafyanın devletlere sağladığı avantaj ve dezavantajları inceleyen jeopolitik, milli politikanın tayini ve devletler arasındaki siyasi faaliyetlerin yürütülmesinde coğrafi faktörlerin etkilerini inceleyen bir bilimdir (Özey, 2017, s. 6).

Jeostrateji: Jeopolitiğin bir alt dalı olan jeostrateji, bir ülkenin coğrafi özelliklerinin strateji üzerindeki etkilerini inceleyen ve bu etkilerden sonuç çıkarıp ülkenin milli stratejisinin belirlenmesine yardımcı olan bir bilim dalıdır. Bu nedenle askeri coğrafya ile yakinen ilişkili olan jeostrateji, coğrafya ile strateji arasındaki münasebetlerin ilmidir (Özey, 2017, s. 8).

Maslahatgüzar: Çeşitli sebeplerden dolayı büyükelçi atanmayan veya atanamayan bir ülkeyle diplomatik ilişkileri yürütmek amacıyla görevlendirilen diplomattır.

Orta Doğu: Kuzeyde Türkiye, doğuda İran, güneyde Arabistan Yarımadası ve Sudan ile batıda Mısır Arap Cumhuriyeti toprakları arasında kalan bölgenin adıdır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1996, s. 4)

Türkiye Cumhuriyeti: Kuzey yarım kürede, 26-45 doğu boylamları ile 36-42 kuzey enlemleri arasında yer alan ve Asya, Avrupa ve Afrika kıtlarının kesiştiği noktada bulunan bir Orta Doğu ülkesidir (Özey, 2017, s. 2-5).

BÖLÜM II: KAVRAMSAL ÇERÇEVE/ ALANYAZIN VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

2.1. Kavramsal Çerçeve

2.1.1. Orta Doğu

Orta Doğu'nun coğrafi bir kavram olarak kullanımı 20. yüzyılın başlarına denk gelmektedir (Çetinsaya, 2007, s. 403). Bölge ilk olarak Amerikalı donanma tarihçisi A. Th. Mahan'ın Eylül 1902 tarihli İngiliz *National Review* dergisinde yayımladığı ''*The Persian Golf and International Relations*'' adlı makalesinde, Aden Körfezi ve Hindistan için Middle East (Orta Doğu) tabirini kullanmasıyla birlikte coğrafi literatürde yerini almıştır. Mahan'ın tanımlamasına göre; Orta Doğu, Süveyş ve Singapur arasında kalan topraklardan oluşmaktaydı. Mahan'dan iki ay sonra İngiliz Times gazetesi muhabiri Valentin Chirol "*Middle East Question*'' adıyla bir yazı dizisi kaleme alarak Orta Doğu kavramının literatüre yerleşmesine katkı sağlamıştır (Davinson, 1960, s. 667-668; Özalp, 2011, s. 625).

Bundan sonra İngilizler'in dünya üzerindeki kontrol ve egemenlikleriyle ilgili olarak Avrupa'dan Asya'nın doğusuna kadar olan toprakları belli bölümlere ayırmaları ve Avrupa kıtasını esas alarak doğuya doğru bazı coğrafi uzaklıklar belirlemeleri bölgenin sınırlarının belirlenmesini sağlamıştır. İngilizler, Fırat ve Dicle nehirlerinin vadilerinden geçen hat ile Hindistan'ın doğu kıyılarından yani Seyhan ve Burma'dan geçen hattı sınır olarak kullanmışlardır. Ardından Avrupalı coğrafya bilimcilerin Fırat ve Dicle nehirlerinin batısında kalan toprakları Yakın Doğu (Near East); Fırat-Dicle hattıyla Seylan-Burma hattı arasında kalan toprakları Orta Doğu (Middle East); Seylan-Burma hattının doğusundaki toprakları da Uzak Doğu (Far East) olarak kabul etmeleriyle birlikte, Orta Doğu kavramının kullanımı yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1996, s. 3).

Öte yandan 20. yüzyılın başlarında bölgede petrolün varlığının tespit edilmesi[1] üzerine bölge stratejik bir önem kazanmıştır (Çetinsaya, 2007, s. 404). Petrolün kısa sürede stratejik bir ürüne dönüşmesiyle birlikte, bölge uluslararası

[1] Dünya petrol kaynaklarının %53 Orta Doğu Bölgesi'nde bulunmaktadır. Bkz. Harp Akademileri Komutanlığı. (1996). *Orta Doğu barış süreci ve Türkiye üzerine etkileri*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, s. 5.

siyasette etkili olmaya başlamıştır (Sinkaya, 2016, s. 7). Bununla birlikte, dünyadaki dokuz stratejik deniz geçiş yolundan beşini[2] içerisinde barındıran ve aynı zamanda ılıman iklim kuşağının merkezinde bulunmakla da tarım potansiyeli yüksek alanlara sahip olan Orta Doğu'yu, stratejik açıdan önemli kılan bir diğer faktör de sahip olduğu jeokültürel özellikler olmuştur. Nitekim bölge üç semavi dine beşiklik etmiş ve diğer bölgelerde gelişen medeniyetlerin, kültürlerin ve dinlerin yayılmasında bir kavşak görevi görmüştür. Ancak, II. Dünya Savaşı yıllarına kadar çok fazla kullanılmayan Orta Doğu kavramı, 1939 yılında ABD'de kurulan Orta Doğu Tedarik Merkezi (Middle East Supple Center) adlı ekonomik kuruluşun faaliyetleriyle uluslararası literatürde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Çetinsaya, 2007, s. 403-404).

Aynı zamanda II. Dünya Savaşı yıllarında İngilizler tarafından Kahire merkezli Orta Doğu Komutanlığı adıyla bir askeri karargâhın oluşturulması ve bu karargâhın savaş sırasında müttefik devletlerin istihbarat ve ikmal işlerinde kullanılması da Orta Doğu'nun önemini arttırmıştır. Böylelikle Orta Doğu kavramı II. Dünya Savaşı yıllarından itibaren birçok uluslararası kuruluş tarafından kullanılmaya başlanmıştır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1996, s. 3-4).

Bu itibarla 20. yüzyılın başlarında İngiliz ve Fransız emperyalizminin etkisi altında kalan Orta Doğu Bölgesi, Soğuk Savaş döneminde Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasındaki rekabete sahne olurken, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve 1990-1991 aralığında yaşanan Körfez Krizi'nin sonunda da Amerika Birleşik Devletleri'nin hegemonyası altında kalmıştır (Sinkaya, 2016, s. 13-14).

2.1.2. İsrail Devleti

14 Mayıs 1948'de David Ben Gurion tarafından kurulan İsrail Devleti, Akdeniz'in güneydoğu kıyısında küçük, dar, yarı-kurak bir ülke olup, kuzeyde Lübnan, kuzeydoğuda Suriye, doğuda Ürdün, güneybatıda Mısır ve batıda da Akdeniz ile çevrelenmiştir. İsrail, parlamenter demokrasi ile yönetilen bir Orta Doğu

[2] İstanbul ve Çanakkale boğazları, Süveyş Kanalı, Aden ve Hürmüz geçitleri. Bkz. Çetinsaya, G. (2007). Orta Doğu. *Türk diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* içinde (33, 403-404). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

ülkesidir. Ülkenin bayrağı Davut Kalkanı[3] denilen ortasında mavi bir kalkan ile Yahudi dua atkısından oluşmaktadır. Milli marşı da Hatikvah'dır (Haim, 2008, s. 72-96).

2.1.3. Türkiye Cumhuriyeti

29 Ekim 1923'te Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan ve Cumhuriyet'le yönetilen Türkiye, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir. Anayasasında belirtildiği gibi dili Türkçe, bayrağı beyaz ay yıldızlı al bayrak, milli marşı İstiklal Marşı ve başkenti de Ankara'dır (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982, s. 2). Türkiye konum olarak kuzey yarım kürede 26-45 doğu boylamları ile 36-42 kuzey enlemleri arasında yer almakta ve Asya, Avrupa ve Afrika kıtlarının kesiştiği noktada bulunmaktadır. Bu itibarla Türkiye, üç tarafı denizlerle çevrili ve Orta Doğu ülkeleriyle sınırları olan dünyanın sayılı ülkelerinden birisidir (Özey, 2017, s. 2-5).

2.1.4. Yahudilerin Filistin Topraklarına Yerleşmeleri ve Türkiye-İsrail İlişkilerinin Tarihçesi

2.1.4.1. 1948 Öncesi Filistin'e Yönelik Yahudi Göçleri

En yaygın tanımıyla İsrailoğulllarının, Filistin toprakları içerisinde bulunan Siyon Dağı çevresine yerleşerek burada yaşamlarını sürdürmeleri anlamına gelen Siyonizm, aynı zamanda bu ideali gerçekleştirmek için dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış olan Yahudilerin Filistin topraklarında bir ulus tesis etmeleri ve Filistin'i anavatan yapmaları için başlattıkları hareket olarak bilinmektedir (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 7). 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında dünyanın çeşitli yerlerinde Yahudi aleyhtarlığının artması üzerine, zaten müstakil bir devlet sahibi olmayan Yahudiler arasında devlet kurma fikri doğmuştur (Kocaoğlu, 1995, s. 154). Bu fikir doğrultusunda 19. yüzyılın sonlarından itibaren Orta Doğu Bölgesi'ne yapılan Yahudi göçleri (Özmen, 2006, s. 167) bölgenin hassas yapısını bozmuş ve bölgedeki güç dengelerini değiştirmiştir (Harp Akademileri Komutanlığı, 1996, s. 5).

[3] İç içe geçmiş iki eşkenar üçgenin meydana getirdiği Davut Kalkanı, Müslümanlar tarafından ''*hatem-i Süleyman*''; Hristiyan ve Yahudiler tarafından da ''*Davut yıldızı*'' olarak anılır ve İsrail'in bayrağının amblemini oluşturur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pala, İ. (2006). Mühr-i Süleyman. *Türk diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (31, 524-526). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

1880'li yıllardan itibaren Rusya'da Yahudi aleyhtarlığının artması üzerine Odessa şehrinde ''*Siyonu Sevenler Cemiyeti*'' adıyla bir cemiyet kurulmuş ve bu cemiyetin çalışmalarıyla 1882 yılında Filistin'de ilk Yahudi yerleşmelerinin temelleri atılmıştır. 1882 yılında kurulan ilk yerleşmelerden sonra, Avrupa'nın diğer ülkelerinde de bu cemiyete benzer kuruluşlar meydana getirilmiş ve böylelikle Filistin'e yönelik Yahudi göçleri hızlanmıştır (Sezer, 1997, s. 8-9). [4]

Ardından Siyonist hareketin babası sayılan Avusturyalı gazeteci Theoder Herzl'in 1896 yılında ''*Yahudi Devleti*'' adıyla yazmış olduğu kitapta; dünyanın neresinde olursa olsun, bütün Yahudilerin Siyonist hareketin doğal üyesi olduğunu vurgulaması ve kurulacak bir Yahudi devleti için en uygun yerin Filistin olduğunu belirtmesi Yahudilerin milli bilincini uyandırmış ve Filistin'de devlet kurma fikirini kamçılamıştır. Aynı yıl (19 Haziran 1896) Theoder Herzl devrin padişahı II. Abdülhamid'e Osmanlı borçlarını ödeme karşılığında Filistin'de Yahudilerin bir yurt sahibi olması için bir teklifte bulunmuşsa da, bu teklif kabul görmemiş (Herzl, 2017, s. 18-21) ve bundan sonra II. Abdülhamid tarafından Yahudilerin bölgeye yerleşmesini engellemek için bir kanun çıkarılmıştır. 27 Ağustos 1897 yılında da İsviçre'nin Basel şehrinde yine Herzl'in girişimleriyle yapılan I. Yahudi Kongresi'nde benimsenen ''*Filistin'de Yahudiler'e bir yurt*'' verilmesi düşüncesi, Siyonist hareketin siyasi bir kimlik kazanmasını sağlamış ve Filistin'de bir devlet kurma fikri Yahudi hareketinin ''temel ilkesi'' hâline gelmiştir (Orallı, 2005, s. 12-14).

Bununla birlikte, 28 Ağustos 1898'de yine Basel'de II. Yahudi Kongresi toplanmış ve iktisadi konularda kararlar alınmıştır. Nitekim bu Kongre'de *Yahudi Müstemleke Bankası* adıyla bir bankanın kurulması kararlaştırılmış (Herzl, 2017, s. 25-26), hareketin merkezi olarak Viyana şehri belirlenmiş, ardından *Die Welt* adıyla bir yayın organı çıkarılmış ve çeşitli eserler yayımlamak suretiyle propagandalar yapılmıştır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 9). ''*Yahudi Rönesansı*'' olarak da adlandırılan bu ve benzeri faaliyetlerden sonra (Harp Akademileri Komutanlığı,

[4] 1881 yılından itibaren Rusya'da Museviler'e karşı uygulanan baskı ve şiddet politikası Rus Musevileri arasında Siyonizm düşüncesinin yaygınlaşmasını sağlayarak Musevilerin ''vaad edilmiş topraklar'' olarak gördükleri Filistin topraklarına göçü başlatmıştır. Keza aynı dönemde yoğun Yahudi nüfusunun yaşadığı Romanya'da da Yahudi karşıtlığının artması üzerine Romanya Yahudileri de Osmanlı topraklarına giriş yaparak Filistin'e göç etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tellioğlu, Ö. (2015) *Filistin'e Musevi göçü ve siyonizm*. İstanbul: Kitapevi Yayınları, s. 93-103.

1996, s. 7), 1882-1918 yılları arasında Filistin'e yaklaşık 56.000 Yahudi göçmenin giriş yaptığı (Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, 1992, s. 19) ve özellikle 1905 Rus Devrimi'nden sonra Rusya'da Yahudilere karşı baskıların artmasıyla Filistin'e yönelik Yahudi göçlerinin hız kazandığı bilinmektedir. Böylelikle bölgedeki Yahudi nüfusu 90.000'e, 1900 yılında 22 olan yerleşme sayısı da 1914'te 43'e ulaşmıştır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 9).

20. yüzyılın başlarında Yahudilerin kutsal saydığı Filistin topraklarında bir devlet kurma fikrini destekleyen en önemli gelişme, İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'un 2 Kasım 1917 tarihinde Filistin'i yurt edinmek isteyen ''*Siyonist Dernekler Federasyonu*'' adına Lord Rotschild'e[5] yazdığı "*Balfour Bildirisi*" denilen mektup olmuştur. Bu bildiride Balfour: "*Majestelerinin hükümeti Filistin'de Yahudi halkı için bir ulusal yurt kurulmasını uygun karşılamaktadır ve bu amacın gerçekleşmesi için her türlü çabayı harcayacaktır*" diyerek İngiliz Hükümeti'nin Yahudilere olan desteğini dile getirmiştir (Erhan, 2002, s. 430; Yarar, 2006, s. 84-85). Bu bildiriden kısa süre sonra (17 Aralık 1917) İngiliz ordusu Kudüs'e girmiştir (Cumhuriyet, 14 Nisan 1991, s. 14). 1918 yılına gelindiğinde de Balfour Bildirisi Fransa ve İtalya tarafından kabul edilmiştir (Kocaoğlu, 1995, s. 155).

Bu bildiriyi Haziran 1919'da Milletler Cemiyeti Sözleşmesi'nde kabul edilen ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin mağlup olması gerekçe gösterilerek Arap vilayetlerinde İngiliz mandası altında geçici bağımsızlık vermesini öngören bir maddenin konması izlemiştir (Khouri, 1968, s. 102). Ardından Temmuz 1920'de İngiltere tarafından Filistin'e bir yüksek komiser atanarak sivil bir manda yönetimi kurulmuştur. Manda yönetiminin kurulmasıyla birlikte, İngiltere Balfour Bildirisi'nin Yahudilerin Filistin ile tarihi bağları olduğunu ve bölgede yurt edinme haklarının bulunduğunu ileri süren maddelerini gerekçe göstererek Balfor Bildirisi'ni manda hukukunu belirleyen metne dâhil etmiştir (Karaman, 1996, s. 95). Eylül 1921'de de İngilizler tarafından Filistin toprakları içerisinde Yahudi-Arap devletinin kuruluşunu öngören bir belge yayımlanmış, ancak bu belge Arapların karşı çıkması üzerine uygulanamamıştır (Sezer, 1997, s. 9).

[5] Lord Rotshild, 1868-1937 yılları arasında yaşayan İngiliz bankacı, politikacı ve zoologtur. Aynı zamanda tanınmış bir Siyonist lider olan Lord Rotshild, Yahudilere Filistin topraklarında bir yurt tesis etmek amacıyla 2 Kasım 1917'de yayımlanan Balfor Deklarasyonu'nun kendisine sunulmasıyla da tanınmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Walter Rothschild. (2021, 5 Şubat). *Vikipedia* içinde. Erişim adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Walter_Rothschild,_2nd_Baron_Rothschild

Bu gelişmelerden sonra Milletler Cemiyeti'nin, Filistin'in İngiliz manda yönetimi altında olduğunu belirten 24 Temmuz 1922 tarihli bildirisiyle bölgeye yönelik Yahudi göçleri hızlanmış ve Filistin'de çok sayıda Yahudi yerleşim merkezi kurulmuştur. Filistin'e yönelik Yahudi göçlerinin artışıyla Arap-Yahudi çatışması giderek şiddetlenmeye başlamıştır (Karaman, 1996, s. 95).

1925 yılında 110.000 civarında olan Yahudiler, bir yandan bölgedeki nüfuslarını artırmaya çalışırken, diğer yandan da ekonomik, kültürel ve toplumsal alanlarda örgütlenmişlerdir (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 10-11). Nitekim 1929 tarihli Siyonist Kongre'de temelleri atılan *Yahudi Ajansı*[6] 6 Ağustos 1930 tarihinde İngiliz Hükümeti tarafından tanınmasıyla resmen kurulmuştur (Başlamışlı, 2018, s. 49). Bunun üzerine aynı yıl Araplar ve Yahudiler arasında ilk savaş patlak vermiştir. Savaşın başlaması 1922'de Filistin üzerinde manda yönetimi elde eden İngiltere'nin müdahalesini gerekli kılmıştır (Kocaoğlu, 1995, s. 155). Ardından İngilizler tarafından Ekim 1930 tarihinde *Passifield Beyaz Kitabı* olarak bilinen bir rapor yayımlanmıştır. Bu raporla birlikte Filistin'e yönelik Yahudi göçlerinin ve Yahudilere toprak satışının sınırlandırılması hedeflenmiştir (Best, Hanhımakı, Maıolo & Kırsten, 2015, s. 131; Kasalak, 2016, s. 73).

Bu hedef doğrultusunda hem Arap hem de Yahudi topluluklarından oluşan bir yasama organının oluşturulması fikri doğmuşsa da, bu fikir Yahudilerin Filistin'de devlet kurma istekleri ve 1930'lu yıllarda Almanya'da Yahudilere yönelik Nazi baskısının şiddetli bir hâl almasıyla Filistin'e yönelik Yahudi göçlerini artırması üzerine gerçekleşme imkânı bulamamıştır (Best, Hanhımakı, Maıolo & Kırsten, 2015, s. 131).[7] Filistin topraklarında Yahudi nüfusunun artmasıyla Nisan 1936'da bir araya gelen Arap liderleri Yahudilere karşı aktif bir şekilde mücadele vermek için *Arap Yüksek Komitesi* adıyla bir komite meydana getirdiler ve bu komitenin çağrısıyla grev, ayaklanma ve protesto gibi birtakım eylemler başlattılar. Bu eylemler

[6] 1929 Siyonist Kongre'de temelleri atılan Yahudi Ajansı, Filistin'e yapılan Yahudi göçlerinden sorumlu kurumdu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başlamışlı, M. (2018). İngiliz kraliyet raporunda Filistin'e Yahudi göçleri (1930-1936). *Filistin Araştırmaları Dergisi, 4*, 49.

[7] 30 Ocak 1933'te Almanya'da Hitler'in iktidarı gelmesiyle birlikte Temmuz 1935'te saf ırkı savunan ve anti-semitizmin temellerini atan *Nuremberg Yasaları* yürürlüğü konulmuştur. Bundan sonra Almanya'da Yahudiler'e karşı baskılar artmış ve Yahudi iş yerleri ve mülkleri yağmalanmaya başlanmıştır. Bunun üzerine 1933-1936 yılları arasında 164 bin Yahudi'nin Filistin'e göç ettiği bilinmektedir. Böylelikle Filistin'deki Yahudi nüfusu iki katına çıkarak 200.000'e ulaşmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Best, A. Hanhımakı, J. M. Maıolo, A. J. Kırsten, E. S. (2015). Arap-İsrail çatışmasının kökenleri 1900-1949. (Taciser Ulaş Belge, Çev). G. Salman & S. Torlak (Ed.), *20. Yüzyılın uluslararası tarihi* (s. 132) içinde. Ankara: Siyasal Kitapevi.

1936'nın sonlarına doğru isyana dönüşünce, İngiliz hükümeti tarafından görevlendirilen Eski Hindistan İşleri Bakanı Lord Peel başkanlığındaki bir komisyon Temmuz 1937'de Filistin'e gitmiş ve *Peel Komisyonu Raporu*[8] adıyla bir rapor hazırlamıştır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 11).

Rapor her iki tarafın da karşı çıkması üzerine yürürlülüğe konulamamıştır. Bundan başka İngiltere tarafından bölgede yaşayan Yahudi ve Arapları uzlaştırmak için daha pek çok taksim planı[9] ortaya atıldıysa da, bu planlar Arap çoğunluğunun aleyhine olduğu için hiçbiri uygulanamamış ve taraflar arasındaki çatışmalar 1937-1939 yılları arasında had safhaya ulaşmıştır (Karaman, 1996, s. 95).

II. Dünya Savaşı sırasında Adolf Hitler'in de etkisiyle Filistin'e yönelik Yahudi göçleri hızlanırken, aynı zaman da ABD'ye de 200.000'den fazla Yahudi göç etmiştir. Bu durum ABD'nin de Filistin sorunuyla yakından ilgilenmesini gerekli kılmış ve ABD 100.000 Yahudi'nin Filistin'e göç etmesi için İngiltere'ye müracaat etmiştir (Kemiksiz, 2016, s. 140; Kocaoğlu, 1995, s. 156). Fakat iki taraf arasındaki sorunların çözümünde başarısız olan İngiltere, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Filistin topraklarının taksim sorununu Birleşmiş Milletler'e devretmiştir. Böylece İngiltere topu Birleşmiş Milletler'e atarak yıllardır kendisine yük olan Filistin sorunundan kurtulmayı amaçlamıştır (Bölükbaşı, 2011, s. 200; Erhan, 2002, s. 431).

Bunun üzerine İngiltere'nin başvurusuyla 28 Nisan 1947 tarihinde toplanan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, Filistin sorunun incelenmesi için *Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komisyonu* adıyla bir komisyonun oluşturulmasını kararlaştırmıştır. Kudüs'e gelerek 16 Haziran-1 Eylül 1947 tarihleri arasında (Erhan, 2002, s. 431) araştırmalar yapan Filistin Özel Komisyonu ''Çoğunluk Planı'' ve ''Azınlık Planı'' adlarıyla iki plan hazırlamıştır.

---

[8] Peel Raporu Filistin'in Araplar ve Yahudiler arasında taksim edilmesi, bu olmadığı takdirde, muhtariyet içeren federal bir sistemin oluşturulmasını tavsiye eden bir rapordur. Rapordaki taksim planına göre; Filistin'de Araplar ve Yahudiler için iki bağımsız devlet kurulacak, bu devletler İngiltere'ye bağlı kalacak, ancak Kudüs üç semavi dinin mensupları tarafından kutsal kabul edildiği için İngiliz manda yönetimine bırakılacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arı, T. (2004) *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, İstanbul: Alfa Yayıncılık. s. 217.

[9] Kasım 1938'de yayımlanan ve Filistin'i, Arap devleti, Yahudi devleti ve İngiliz mandası olmak üzere üçe ayıran Woodhead Komisyonu, 7 Şubat 1939 ve 17 Mart 1939 tarihleri arasında Londra'da yapılan Londra Konferansı ve 17 Mayıs 1939 tarihinde İngiliz Sömürgeler Bakanı Mac Donald tarafından yayımlanan ve Filistini üç bölgeye ayıran raporlar da taraflar arasındaki sorunları çözemeyince Arap-İsrail çatışmaları yeniden şiddetlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özmen, S. (2006). *İsrail ve etnik dini çatışmalar*. İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık. s. 175-180.

Çoğunluk Planı, Filistin'de bir Yahudi ve bir Arap devletinin yanı sıra, bir de Kudüs'te Birleşmiş Milletler gözetiminde uluslararası bir bölgenin kurulmasını tavsiye ederken, Azınlık Planı ise Araplar ve Yahudilerin bir arada yaşayacağı başkenti Kudüs olan federatif bir devlet kurulmasını öngörmekteydi. Araplar, Azınlık Planını bölücü amaçlar taşıdığı gerekçesiyle reddetmişler ve Filistin topraklarında yaşayan bütün halkların haklarını koruyan demokratik bir devlet sistemini önermişlerdir (Kemiksiz, 2016, s. 141-142; Sönmezoğlu, 2006, s. 185-186).

Bu öneri doğrultusunda 29 Kasım 1947 tarihinde tekrar toplanan Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, yapmış olduğu oylamada Filistin topraklarının Araplar ve Yahudiler arasında ikiye bölünmesini ve Kudüs şehrinin uluslararası bir statü kazanmasını 13 ret (Türkiye dâhil) ve 10 çekimser oya karşılık, 33 oyla kabul etmiştir (Besalal, 2000, s. 111-112; Harp Akademileri Komutanlığı, 1996, s. 8). Böylece Filistin toprakları Araplar ve Yahudiler arasında taksim edilmiş, Kudüs ise uluslararası özel bir statü kazanarak Birleşmiş Milletler bünyesinde *Vesayet Kurulu* adıyla bilinen bir kurulun yönetimine bırakılmıştır. Ancak, bu durum her iki halk tarafından da kabul edilmediği gibi, taraflar arasında hızlı bir silahlanma yarışına sebep olmuştur (Armaoğlu, 2007, 484-486). Taraflar arasındaki silahlanma yarışı sonradan savaşa dönüşerek İsrail'in Arap ülkeleriyle ateşkes imzaladığı 1949 yılına kadar devam etmiştir (Sönmezoğlu, 2006, s. 187).

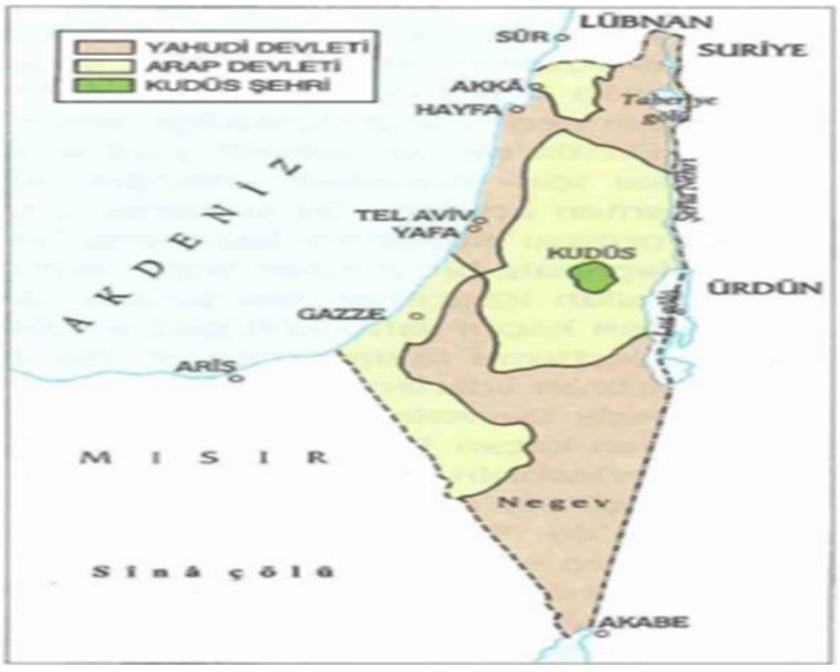

2.1. Filistin'in Birleşmiş Milletler Tarafından Taksimi, Karaman, 1996, s. 96.

2.1.4.2. 1980 Öncesi Türkiye-İsrail İlişkileri

2.1.4.2.1. İsrail Devleti'nin Kuruluşu ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti Tarafından Tanınması

I. Dünya Savaşı sonrası dönemde İngiliz manda yönetiminde kalan Filistin toprakları, Araplar ve Yahudiler arasında çıkan çatışmalardan dolayı İngiltere'ye sorun oluşturmaya başlamıştır. Bu yıllarda zaten askeri ve ekonomik açılardan sıkıntı içerisinde olan İngiltere'nin iki taraf arasındaki uzlaştırma çabaları başarısız olunca, Filistin'den çekilmesi kaçınılmaz hâle gelmiştir (Eminoğlu, 2017, s. 270-271).

Nitekim İngiltere 1 Ocak 1948 tarihinde yaptığı açıklamayla, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 29 Kasım 1947 tarihli kararını gerekçe göstererek Filistin'deki manda yönetimini sona erdireceğini ve 15 Mayıs 1948 tarihinden itibaren Filistin'de bulundurduğu kuvvetlerini geri çekeceğini duyurmuştur. Bu duyurunun ardından, Yahudiler 1947 tarihli taksim kararına dayanarak Filistin'de kendilerine ayrılan topraklar üzerinde bir devlet kurmak istediklerini açıklamışlardır (Dursun, 2001, 184; Erhan, 2002, s. 430).

14 Mayıs 1948 tarihinde İngiliz askerlerinin terkinden bir gün önce Yahudi Milli Konseyi Tel Aviv'de toplanmış ve David Ben Gurion'un[10] okuduğu Kuruluş Bildirisi'yle İsrail Devleti resmen kurulmuştur (Besalel, 2000, s. 113). Bu bildiride Yahudiler: ''*Biz, İsrail topraklarındaki Yahudilerin ve Siyonist hareketin temsilcileri olarak İsrail ülkesinde bundan sonra İsrail Devleti diye anılacak olan Yahudi devletinin kurulduğunu ilân ediyoruz*'' ifadelerini kullanarak İsrail Devleti'nin kurulduğunu duyurmuşlardır (Aras, 1997, s. 21; Özmen, 2006, s. 198-199). Böylelikle Yahudilerin 1897 yılında Teodor Herzl'in öncülüğünde başlattıkları hareket 1948'de meyvesini vermiş, ancak Filistin meselesi de iki taraf arasındaki çatışmalardan dolayı Orta Doğu Bölgesi'nin kanayan yarası hâline gelmiştir (Kocaoğlu, 1995, s. 159).

[10] Polonya doğumlu olan David Ben Gurion (1886-1973), Yahudilerin Filistin'e göçmelerini teşvik ederek çalışmalarda bulunan Hovevei Zion (Siyon Aşıkları) örgütünün hukukçu lideri olan Avigdor-Scheindel Grün çiftinin oğludur. Ben Gurion, tanınmış bir siyonist lider olmasının yanında, İsrail'in ilk başbakanı ve ikinci savunma bakanıdır. Ayrınlı bilgi için bkz. Erdemir, H. (2011). İsrail Devleti'nin ilânından önce David Ben Gurion'un Filistin'i Yahudileştirme politikası. *Akdemik Bakış, 4, 8,* 177.

Batılı bir kimlik üzerine inşa edilen İsrail Devleti, kurulduğu tarihten itibaren (Eminoğlu, 2017, s. 570), gerek izlediği siyonist politika ile sürekli topraklarını genişletme eğilimde olması, gerekse devlet olarak tanınma ve güvenlik arayışı içerisine girmesi onu saldırgan bir politika takip etmeye itmiştir. Bu durum Orta Doğu Bölgesi'nin hasas dengesi bozmuş ve bölgedeki çatışmaları derinleştirmiştir (Best, Hanhımakı, Maıolo & Kırsten, 2015, s. 465; Harp Akademileri Komutanlığı, 1996, s. 5).

İsrail'in, Orta Doğu'daki saldırgan ve hırçın politikaları bölge halklarıyla tarihi ve kültürel bağları olan Türkiye ile ilişkilerini de etkilemiştir (Sander, 2006, s. 24). Bundan dolayı iki ülke arasındaki ilişkiler 1948'de İsrail'in kuruluşundan 1990'ların başlarına kadar düşük düzeyde seyretmiştir. Soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte, Türkiye-İsrail ilişkileri daha açık ve kalıcı bir karakter kazanmaya başlamıştır (Larrabee & Lesser, 2004, s. 180-181). Esasen Türkiye'nin, İsrail'le ilişkileri tarihi seyri içerisinde incelendiğinde açıkça fark edilmektedir ki, ikili ilişkilerde görülen iyileşme ve bozulmalar zaman zaman Türkiye'de muhalefetin yükselmesine, Türkiye'nin ekonomik açıdan Körfez ülkelerine bağımlılığına, Filistin sorununa ve ABD'deki Yahudi lobisinin etkisine bağlı olarak değişkenlik göstermiştir (Bölükbaşı, 2001, s. 243).

Nitekim Türkiye daha İsrail kurulmadan 29 Kasım 1947 tarihinde Filistin topraklarının ekonomik bir birlik altında iki halk arasında taksimini öngören Filistin Taksim Planı'na ret oyu vererek Arapların yanında yer almıştır (Arı, 2004, s. 640; Karaman, 1996, s. 96). Bu yıllarda Araplar gibi Filistin'e bağımsızlık verilmesi gerektiğini savunan Türkiye'nin bu kararı alırken, Batılı ülkelere ya da Yahudilere karşı İslami endişelerle cephe alma düşüncesiyle değil, tamamiyle Orta Doğu'ya yönelik doğal çıkarlarını koruma kaygılarıyla hareket ettiği görülmektedir (Aras, 1997, s. 131; Özmen, 2006, s. 193). Dolayısıyla Türkiye'nin bu kararı üzerinde Araplara duyduğu sempati değil, Filistin'in Araplar ve Yahudiler arasında bölünmesi sonucu bölgede meydana gelebilecek istikrarsızlığın kendisini de etkileyeceği düşüncesi etkili olmuştur (Erhan, 2002, s. 431).

Öte yandan İsrail'de kurulan ve sosyalist anlayışla çalışan kibbutz gibi kollektif çiftlik ve fabrikalar, SSCB'nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) yardımıyla İsrail'e gönderilen Çek yapımı silahlar, SSCB'den bölgeye yoğun Yahudi

göçü ile İsrail'in kurulmasında etkin rol oynayan işçi sendikaları Türkiye'de, İsrail'in bir Sovyet peyki olduğunun düşünülmesine yol açmıştır. Bu anlayışla, Türk yetkililer İsrail'in diplomatik olarak tanımasından ve Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesinden kaçınarak Araplar ve Yahudiler arasında tarafsız kalınması gerektiğini düşünmüşlerdir (Aras, 1997, 131; Özcan, 2016, s. 801).

Bu yüzden 15 Mayıs 1948 tarihinde başlayan I. Arap-İsrail Savaşı[11] sırasında tarafsız bir tutum sergileyen Türkiye, hem Araplar hem de Yahudilerin yanında savaşa katılmak amacıyla Filistin'e gitmek isteyen Türk vatandaşlarına izin vermemiştir (Gruen, 1995, s. 44). Bu yıllarda Türkiye'nin yeni kurulan İsrail Devleti'ni tanıyıp tanımaması konusundaki tartışmalar devam ederken, 28 Haziran 1948 tarihli Ulus gazetesinde çıkan bir yazıda: ''*İsrail Devleti'nin politik bir gerçek olduğu ve bağımsızlığının tanınması gerektiği*'' ifade edilmiştir (Ulus, 28 Haziran 1948, s. 3).

Türkiye Ulus gazetesinde çıkan bu yazının ardından, 30 Haziran 1948'de İsrail'le arasındaki posta servislerini düzenleyen bir Posta Anlaşması imzalamıştır. Türkiye'nin henüz diplomatik açıdan tanımadığı İsrail Devleti'yle böyle bir anlaşma imzalamasının sebebi; İsrail'de, Türkiye doğumlu yaklaşık 10.000 Yahudinin bulunması ve bu Yahudilerin Türkiye'deki akrabalarıyla haberleşme ve posta işleriyle ilgili ihtiyaçlarından kaynaklanmaktaydı (Erhan & Kürkçüoğlu, 2009, s. 640; Özmen, 2006, s. 280-281). Türkiye her ne kadar İsrail'le böyle bir anlaşma imzalasa da, Arap-İsrail sorununa karşı tarafsız politikasını sürdürmüş ve iki taraf arasındaki sorunların diyalog yoluyla çözülmesi için kurulan ve kendisinin de üye olduğu *Filistin Uzlaşma Komisyonu'nun* 11 Aralık 1948 tarihli oturumunda tarafsız bir tutum sergileyerek soruna diplomatik yollarla çözüm bulunması gerektiğini savunmuştur (Erhan, 2002, s. 432; Özcan, 2016 s. 802).

Ancak, Filistin Uzlaşma Komisyonu'nun Filistin sorununa yönelik çalışmaları devam ederken, komisyonun Türkiye temsilcisi Hüseyin Cahit Yalçın[12]

[11] İsrail Devleti kurulduğu gün (15 Mayıs) Mısır, Ürdün, Lübnan ve Irak'ın saldırısına uğramış ve böylelikle I. Arap-İsrail savaşı başlamıştır. Yaklaşık bir yıl süren bu savaş Birleşmiş Milletler'in arabuluculuk çabaları sonucunda tarafların Şubat-Temmuz 1949 tarihleri arasında imzaladığı ateşkes anlaşmalarıyla son bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Armaoğlu, F. (2007). *20. Yüzyıl siyasi tarihi*. (Genişletilmiş 16. Baskı). İstanbul: Alkım Yayınevi. s. 483-488.

[12] Balıkesir doğumlu olan Hüseyin Cahit Yalçın (1875-1957), Maliye memuru Ali Rıza Efendi ile Neyyire hanımın oğludur. Gazeteci, hikâye ve roman yazarı, edebiyat eleştirmeni olarak tanınan

bu esnada İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirerek İsrail'le ilgili bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda İsrail'in kominist bir ülke olmasının zayıf bir ihtimal olduğunu dile getiren Hüseyin Cahit, raporunu Mart 1949'da dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye sunmuş ve Türkiye'nin İsrail'i tanıması gerektiğini ifade etmiştir (Gruen, 1995, s. 44). Bununla birlikte, Türkiye'nin tutum değişikliğine neden olan bir diğer gelişme de, başlangıçta sanılanın aksine İsrail'in SSCB'nin gizli bir müttefiki olmadığının anlaşılması olmuştur (Erhan, 2002, s. 432). Öte yandan bu yıllarda Türk dış politikasının oluşmasında ABD'nin etkisi göz önünde bulundurulduğunda, aynı zamanda ABD'nin de İsrail'i desteklemesi Türkiye'nin, İsrail'i tanımasını sağlamıştır (Aras, 1997, s. 131).

Türkiye, İsrail'e yönelik kaygılarını gideren bu gelişmelerin hemen ardından 28 Mart 1949'da İsrail'i *de facto* (fiilen) olarak tanımış (CA, 118108/3, 24 Mart 1949, s. 1) ve İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olmuştur (Altunışık, 1999, s. 182). İlk aşamada iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler temsicilik düzeyinde başlatılmıştır (Tüter, 2010, s. 408). Türkiye, İsrail Devleti'ni tanıdıktan sonra Birleşmiş Milletler bünyesinde İsrail'in örgüte kabulünü öngören 11 Mayıs 1949 tarihli oylamada çekimser oy kullanırken (Sönmezoğlu, 2006, s. 189), İsrail'i tanımasının ardından Yahudilerin Filistin'e gitmelerine izin veren bir kararname çıkararak Türkiye'deki Yahudilerin Türk gemileriyle İsrail'e göçmesinin önünü açmıştır. Bu durum sonradan Arap ülkeleriyle ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur (Bali, 2003, s. 171-172).

İsrail Devleti'nin tanınmasının ardından dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1949'da TBMM'yi açarken yaptığı konuşmada: "*Yeni doğan İsrail Devleti ile siyasi münasebetler açılmıştır. Bu devletin Yakın Doğu'da bir barış ve istikrar unsuru olacağını ümid ediyoruz*'' diyerek Türkiye'nin İsrail'e bakışını değerlendirmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1 Kasım 1949, s. 8). Bundan sonra iki ülke arasında siyasi, askeri, ekonomik, havacılık ve kültürel alanlarda ilerlemeler

---

Hüseyin Cahit, II. Meşrutiyet'in ilânından sonra *Tanin* gazetesini çıkarmıştır. Cumhuriyet'in ilânından sonra Mustafa Kemal Atatürk'e ve İsmet İnönü'ye yönelttiği sert eleştiriler ve İttihatçı kadroyu ısrarla savunması yüzünden üç defa tutuklanıp İstiklâl Mahkemesi'ne sevkedilmiş ve vatana ihanet suçundan Mayıs 1925 Çorum'da müebbet sürgün cezasına çarptırılmıştır. Sonradan ceza kanununda yapılan bir değişiklik üzerine bir yıl sonra cezasını tamamlamış sayılarak serbest bırakılmıştır. 1939-1954 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi'nden Çankırı, İstanbul ve Kars milletvekili olarak görev yapan Hüseyin Cahit, Filistin Uzlaşma Komisyonu'nun Türkiye temsilciliği görevini de yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Huyugüzel, Ö. F. (2013). Hüseyin Cahit Yalçın. *Türk Diyanet Vakfı İslâm ansiklopedisi* (43, 300-301). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

kaydedilmiştir (Bölükbaşı, 2001, s. 246). Ancak, Türkiye, İsrail'i tanıması dolayısıyla hem kendi kamuoyundan hem de Arap ülkelerinden ciddi anlamda eleştirilere maruz kalmıştır (Arı, 2004, s. 640). Bunun üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak yapmış olduğu bir konuşmada: ''*İsrail Devleti bir gerçektir. Otuzdan fazla ülke onu tanımıştır. Arap temsilciler de İsrailli temsilciler ile konuşmaktadır*'' ifadeleriyle Türkiye'nin, İsrail'i tanımasındaki meşruiyeti dile getirmiştir (Yavuz, 1991, 46).

Bundan sonra 7 Ocak 1950 tarihinde Seyfullah Esin İsrail'e misyon şefi olarak atanmıştır. 9 Ocak'ta da İsrail elçisi Eliahu Sasson'un Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye güven mektubu sunmasının ardından (Özcan, 2005, s. 24-25) iki ülke arasında üst düzey diplomatik ilişkiler kurulmuş ve 9 Mart 1950 tarihinde Türkiye'nin, İsrail nezdindeki ilk diplomatik temsilciliği açılmıştır (Eminoğlu, 2017, s. 572). İsrail'in Ankara'daki diplomatik misyonunun başına ülkenin en kıdemli diplomatlarından biri olan Elihu Sasson'u getirmesiyle birlikte İsrail, Washington, Paris ve Londra'dan sonra dördüncü askerî ataşeliğini Ankara'da açmıştır (Erhan, 2002, s. 433-434).

2.1.4.2.2. Demokrat Parti Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1950'li Yıllar)

Türk Siyasi Tarihi'nde 1950-1960 arası dönem Türkiye'nin ulusal çıkarlarının NATO ve Batılı ülkelerin çıkarlarına özdeş görüldüğü bir dönem olarak bilinmektedir (Yılmaz, 2010, s. 50). Bu itibarla Türkiye'nin 1950'li yılların başlarında Batılı ülkelerle ilişkilerini geliştirmek istemesi, Batılı bir kimlik üzerine inşa edilen İsrail Devleti'yle ilişkilerini olumlu yönde etkilemiştir. Ancak, bu yıllar da Türk yetkililerin Arap dünyasını rencide etmekten kaçınmak amacıyla İsrail'le düşük profilli ilişki kurma konusunda ısrar etmeleri ikili ilişkilerin gelişimine engel olmuştur. Bundan dolayı özellikle Adnan Menderes ve David Ben-Gurion dönemlerinde Türkiye-İsrail ilişkileri son derece gizli bir şekilde yürütülmeye çalışılmıştır. İsrail tarafında ciddi bir hayal kırıklığına sebep olan bu durum, Başbakan David Ben-Gurion tarafından: "*Türkler bize her zaman açıkça bir evliliğin ortağı değil, bir metres gibi davrandı*" şeklindeki ifadeyle dile getirilmiştir (Codispoti, 2000, s. 2).

Bununla birlikte, tüm engellere rağmen iki ülke zaman zaman stratejik çıkarları doğrultusunda aralarındaki işbirliğini artırmak da istemişlerdir. Özellikle Türkiye'nin misyon şefi Seyfullah Esin'in 3 Temmuz 1950 tarihinde İsrail Cumhurbaşkanı Hayim Weisman'a güven mektubu sunmasının ardından (Özmen, 2006, s. 297) Türkiye-İsrail ilişkileri çok boyutlu olarak gelişmeye başlamıştır. İlk olarak 4 Temmuz 1950'de imzalanan Ticaret ve Ödemeler Antlaşması'yla Türkiye, İsrail'le olan ticari ilişkilerini geliştirme konusundaki istekliliğini göstermiştir (Erhan, 2002, s. 434). Bu antlaşmanın üzerinden çok geçmeden askeri alanda da Türkiye'yle işbirliği yapmak isteyen İsrail, Türkiye'nin bu tavrına karşılık, 21 Aralık 1950'de daimi ataşesini Türkiye'ye göndermiş ve iki ülke arasında askeri alanda da işbirliği başlatılmıştır. Bundan sonra ikili ilişkiler havacılık alanında da gelişmeye başlamıştır. Esasen İsrail Hava Yolları'nın İstanbul seferleri Mart 1950 gibi erken bir tarihte başlamıştı, ancak İsrailli yetkililer her sefer için Türkiye'den izin almak zorundaydı. İki ülke arasında bürokratik işlemlerden kaynaklanan bu sorunu ortadan kaldırmak için 5 Şubat 1951 tarihinde havacılık alanında bir antlaşma imzalanmış ve bu engel ortadan kaldırılmıştır (Gürkan, 1993, s. 103).

Ardından Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan ve Kudüs'ün uluslararası statü kazanmasını öngören karar tasarına ret oyu vererek İsrail'in yanında yer alan Türkiye'nin (Özmen, 2006, 300), 1952'de NATO üyesi olunca İsrail'le yakınlaşması işlevsel bir askeri ilişkiye dönüşmüştür (Munteanu, 2015, s. 50).

Öte yandan 1950'li yıllar boyunca Kıbrıs sorunu[13] ve ABD yardımlarının kesintiye uğraması dolayısıyla Türkiye'nin, ABD'de bulunan Yahudi lobisinden

[13] Kıbrıs sorunu, bu yıllarda Türkiye ve Yunanistan arasında en önemli sorunlardan biri haline gelmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan ve Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşmesi düşüncesine dayanan Enosis, iki ülkeyi karşı karşıya getirmiştir. Öyle ki, 15 Ocak 1950'de Kıbrıs adasında yapılan Enosis'e yönelik oylamada ada halkının % 96'sının Enosis'i desteklemesi Kıbrıs sorununu alevlendirmişdir. 1954 yılına gelindiğinde Kıbrıs Rumlar'ı tarafından Enosis'i gerçekleştirmek amacıyla EOKA (Kıbrıslıların Millî Mücadele Örgütü) adlı bir örgütün kurulması ve bu örgütün Nisan 1955'te silahlı eylemlere başlaması adadaki durmumu daha da kötüleştirmiştir. Bunun üzerine Eylül 1955'te Londra'da Kıbrıs sorununa yönelik görüşmeler başlamıştır. Kıbrıs görüşmelerinin yapıldığı esnada İstanbul'da da (6 Eylül 1955) bir takım gösteriler yapılmış ve bu gösteriler esnasında Rumlar'a ait ev ve iş yerleri tahrip edilmiştir. Böylelikle bu gelişmeler her iki ülkede yaşayan azınlıklar açısından kötü sonuçlar doğurmuştur. Bundan sonra EOKA'nın eylemleri 1950'li yılların sonlarına doğru zirveye ulaşınca, Şubat 1959'da Londra ve Zürih'te sorunun çözümü için konferanslar düzenlenmiş ve bu konferansların sonucunda imzalanan Londra ve Zürih anlaşmalarıyla (11-19 Şubat 1959) Türkiye Kıbrıs üzerinde ''garantör devlet'' olma hakkını elde etmiştir. 13 Aralık 1959'da da Enosis'in önde gelen liderlerinden III. Makarios'un cumhurbaşkanlığında Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuş ve cumhurbaşkanı yardımcılığına da Fazıl Küçük getirilmiştir. Bu durum adada kısa süreli bir sükûnet sağlamış olsa da, 1963 yılının sonlarına doğru Kıbrıs'ta yaşayan Rumlar'ın Türk köylerini

yardım istemesi de iki ülkeyi biribirine yakınlaştırmıştır (Nachmani, 1987, s. 51-54). Bu gelişmelerle birlikte, 1951 ve 1954 yılları arasında iki ülkenin deniz kuvvetlerinin katılımıyla düzenlenen ortak tatbikatlar (Liel & Yirik, 2010, s. 54-55) ve bu yıllarda İsrail askerlerinin Ankara'da düzenlenen gösteri yürüyüşlerine katılmak amacıyla Ankara'ya gelmeleri de ikili ilişkilere ivme kazandırmıştır (Özcan, 2016, s. 802).

Bununla birlikte, 1953'e gelindiğinde iki ülke arasında bir kültür anlaşması taslağı hazırlanmış, ancak dönemin Başbakanı Adnan Menderes tarafından iptal edilmiştir. Adnan Menderes'in bu yıllarda böyle bir antlaşmaya sıcak bakmaması, Türkiye'nin Araplara karşı İsrail yanlısı olduğu yönünde bir imaj vermek istememesi, Arap ülkeleriyle aktif ilişki kurma planları ve Türkiye'nin 1950'li yılların başlarında kurulması amaçlanan Bağdat Paktı'nın içinde yer almasını istemesinden kaynaklanmaktaydı (Arı, 2004, s. 640; Bölükbaşı, 2001, s. 246-247).

Nitekim Türkiye'nin, İngiltere'nin Orta Doğu Bölgesi'nde meydana getirmek istediği bölgesel oluşumların içinde yer almak istemesi ve bu doğrultuda 24 Şubat 1955 tarihinde Bağdat Paktı adıyla bir paktın ortaya çıkması İsrail'in kaygılanmasına sebep olmuştur (Erhan, 2006, s. 564). Sovyetler Birliği'nin Orta Doğu'da yayılmasını önlemek amacıyla kurulan Bağdat Paktı, ilk olarak Türkiye ve Irak arasında oluşturulmuş, sonradan Pakt'a İran, İngiltere ve Pakistan da katılmıştır. Ne var ki, İsrail'in Bağdat Paktı'nı kendisine karşı oluşturulmuş bir tehdit olarak algılaması (Sönmezoğlu, 2006, s. 101-103) bu aralık Türkiye ve İsrail arasındaki

---

basarak Türk ahaliyi katletmeleri iki ülkeyi tekrar karşı karşıya getirmiştir. Bunun üzerine Türkiye bir karar alarak hem ülke içerisindeki Yunan vatandaşlarının malvarlığını dondurmuş hem de İstabul'da yaşayan Yunanlıları sınır dışı etmeye başlamıştır. Bununla birlikte, Türkiye adaya yönelik bir takım girişimler yapmayı planlamış olsa da, Kıbrıs konusunda hem Batılı devletlerle çatışması hem de 5 Haziran 1964'te ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'un Türkiye Başbakanı İsmet İnönü'ye ünlü ''Johnson mektubunu'' göndermesi Türkiye'yi böyle bir girişim yapmaktan vazgeçirmiştir. Öte yandan 1963 yılında Kıbrıs Türkleri'nin adanın yönetiminden çekilmeleri taraflar arasındaki gerilimi artırmış ve adadaki istikrarsızlığın 1970'li yıllara kadar devam etmesine sebep olmuştur. 15 Temmuz 1974'e gelindiğinde aşırı milliyetçi Rumların Yunanistan hükümetinin desteğini alarak adada bir darbe gerçekleştirmeleri Türkiye'nin müdahelesini gerekli kılmıştır. Nitekim Türkiye 20 Temmuz 1974'te Bülent Ecevit'in başbakanlığında ''Kıbrıs Barış Harekâtı'' adıyla bir harekât başlatarak Kıbrıs konusundaki kararlılığını göstermiştir. Ne var ki, aynı gün Birleşmiş Milletler'in 353 sayılı kararını yayınlayarak tarafları sükûnete davet etmesi üzerine Türk hükûmeti, 22 Temmuz 1974'te ateş kese karar vermiştir. Bundan sonra 25 Temmuz-8 Ağustos 1974 tarihlerinde Cenevre'de barış görüşmeleri yapılmıştır. Bu görüşmeler esnasında Rum tarafının coğrafi esasa dayalı federatif bir devlet biçimini kabul etmemesi üzerine 14 Ağustos 1974'te İkinci Kıbrıs Harekâtı'nı başlatan Türkiye, Magusa-Lefke hattına kadar ilerlemiştir. Nitekim bu harekâtın sonunda da (13 Şubat 1975) Kıbrıs Türk Federe Devleti kurulmuştur. Ardından Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin 15 Kasım 1983'te almış olduğu kararla da Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin temelleri atılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya savaşından günümüze Türk dış politikası*. İstanbul: Der Yayınları. s. 288-332.

diplomatik temsilciliklerin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesi hazırlıklarının rafa kaldırılmasına sebep olmuştur (Özcan, 2016, s. 803).

Öte yandan Bağdat Paktı'nın, Pakt'a üye olan taraflara karşı yöneltilecek herhangi bir tehdit unsurunun birlikte ortadan kaldırılmasını öngören maddesi ve Pakt'ın imzalandığı esnada Irak Başbakanı Nuri Es-Said'in, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e verdiği mektupta: ''*Ülkemizdeki barış ve güvenliği koruyabilmek için, Filistin konusundaki Birleşmiş Milletler kararlarının gerçekleşmesi hususunda, yakın işbirliği yapılması için bir fikir birliğine varmış bulunuyoruz*'' ifadelerini kullanması da İsrail'in kaygılarını artırmıştır (Soysal, 1991, s. 499-504). Öyle ki, İsrail, Türkiye'nin Müslüman dünyasıyla ilişkilerini geliştirmesinin onu laik, Batı yanlısı çizgiden uzaklaştırarak kendisine karşı Irak'ı desteklemesine neden olacağından endişelenmeye başlamıştır (Codispoti, 2000, s. 3).

Bu yüzden İsrail, Bağdat Paktı'na yönelik hissetmiş olduğu kaygıları 7 Ocak 1955'te Ankara'da bulunan elçiliği aracılıyla dönemin Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu'ya iletmiştir (Erhan & Kürkçüoğlu, 2009, s. 645). Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü Şubat 1955'te TBMM'de yaptığı bir konuşmada: ''*İlgili devletlerin başbakanlıkları arasında teati edilen mektup İsrail ile olan dosthane ilişkileri etkilemeyecektir*'' şeklinde bir açıklama yapmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 26 Şubat 1955, s. 810). Ardından Adnan Menderes'in de Türkiye'nin, İsrail'e yönelik politikalarında bir değişiklik olmadığını belirtmesi üzerine İsrail nispeten rahatlamıştır. Böylelikle Türk Hükümeti Pakt'ın iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemeyeceği konusunda İsrail'e güvence vererek İsrail'in Bağdat Paktı'ndan kaynaklanan kaygılarını gidermeye çalışmıştır (Sever, 1997, s. 129). Ancak, İsrail'in Pakt'ın kurulduğu esnada takınmış olduğu tavır iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiş (Sönmezoğlu, 2006, s. 104) ve bu dönemde Türkiye'den, İsrail'e ihraç edilen ürünler sınırlandırılırken, İsrail'in, Türkiye'ye askeri teçhizat satma girişimleri de askıya alınmıştır (Codispoti, 2000, s. 3).

Bundan sonra Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdünnasır'ın 26 Temmuz 1955 tarihinde Süveyş Kanalı'nı işleten İngiliz ve Fransız şirketlerini millileştirdiğini açıklaması üzerine, İsrail kendini tehdit altında görmeye başlamış ve İngiltere ile Fransa'nın desteğini alarak 19 Ekim 1956'da Mısır'a saldırmıştır. Süveyş Krizi olarak adlandırılan bu savaş (Kocaoğlu, 1995, s. 158) Bağdat Paktı'nın üyesi olan

Türkiye'yi de yakından ilgilendirmiştir (Bölükbaşı, 2001, s. 247). İlk olarak Başbakan Adnan Menderes'in kriz başlamadan önce sorunun sadece İngiltere ve Mısır'ı ilgilendiren bir sorun olmadığını ve Süveyş Kanalı'nın millileştirilmesinin salt bir bağımsızlık mücadelesi olarak değerlendirilmemesi gerektiğini belirterek Türkiye'yi yakından ilgilendiren küresel bir sorun olduğunu ifade etmesi Türkiye'nin tavrını açıkça ortaya koymuştur (Armaoğlu, 1995, s. 219).

Bununla birlikte, Türkiye savaş sırasında da İran, Irak ve Pakistan ile İsrail'in ateşkes çizgisinin gerisine çekilmesini öngören ortak bir bildiri yayınlayarak İsrail'i kınamıştır (Sönmezoğlu, 2006, s. 106). Ardından 16 Ağustos 1956 tarihinde sorunun çözümü için Londra'da yapılan konferansa katılan Türkiye, Süveyş Kanalı'nın kullanımını düzenleyen Dullas Planı'nı da kabul etmiştir. 19 Eylül'de Londra'da yapılan ikinci konferansta da barışçıl yollarla sorunun çözülmesi gerektiğini savunmuştur (Özmen, 2006, s. 320-321).

Türkiye, Süveyş Krizi sonrasında ise Bağdat Paktı'nı ayakta tutabilmek ve İsrail'le diplomatik ilişkilerini sürdürdüğü için Arap devletlerinden gelen eleştirilere cevap vermek amacıyla 26 Kasım 1956 tarihinde Tel Aviv temsilciliğini maslahatgüzarlık seviyesine indirerek Tel Aviv elçisi Şevket İstinyeli'yi geri çağırmıştır. Bu esnada Türkiye bir yandan soruna âdil bir çözüm bulunmadan geri dönmeme koşuluyla temsilcisini geri çektiğini açıklarken, diğer yandan da İsrail'e karşı dikkatli bir politika izleyerek bu devletle ilişkilerini tamamiyle koparmamaya çalışmıştır (Altunışık, 1999, s. 183; İbası, 2005, s. 69; Keleşoğlu, 2012, s. 657).

Türkiye'nin temsilcisini geri çektiğini açıkladığı gün İsrail Dışişleri Bakanlığını ziyaret eden Şevket İstinyeli İsrailli yetkililere her ne kadar: ''*Hükümetim bu kararı Bağdat Paktı'nı kuvvetlendirmek için aldı. Bu diplomatik davranış, İsrail'e karşı düşmanca bir hareket olarak algılanmamalıdır*'' şeklinde bir açıklamada bulunsa da, Türkiye'nin bu tavrına İsrail'in tepkisi geçikmemiş (Bölükbaşı, 2001, s. 248) ve İsrail 19 Aralık 1956'da Ankara'daki elçisi Maurice Fisher'i geri çağırmıştır (Tavlaş, 1999, s. 78). Öte yandan Türkiye'nin bu tavrı ana muhalefet partisi CHP tarafından da tepki ile karşılanmıştır. Nitekim ana muhalefet artisi CHP'nin yayın organı Ulus gazetesinde çalışan zamanın genç gazetecisi Bülent Ecevit, yazılarında Türkiye'nin, İsrail'e karşı atmış olduğu bu adımı eleştirmiş ve

İsrail'le olan diplomatik temsil düzeyinin düşürülmesinin yanlış olduğunu savunmuştur (Özcan, 2005, s. 28).[14]

Türkiye-İsrail diplomatik temsil düzeyinin düşürülmesi İsrail tarafında da tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepkilerden dolayı İsrail, Ağustos 1957'de Türkiye ile tekrar diplomatik ilişkilerini başlatmak için MOSSAD'ın Orta Doğu Başkanı Eliahu Sasson'u Ankara'ya büyükelçi olarak atamıştır. Ancak, Türkiye o yıllarda böyle bir adım atmakta acele etmeyerek İsrail'le diplomatik ilişkilerine öncelik vermemiştir (Tavlaş, 1999, s. 79). Türkiye'nin böyle bir karar almasında, Bağdat Paktı üyelerinin İsrail'le diplomatik ve ekonomik ilişkilerin kesilmesi yönündeki baskıları etkili olmuştur (Özmen, 2006, s. 324). Böylece iki ülke arasındaki temsil düzeyinin Aralık 1980'e kadar maslahatgüzalık seviyesinde kalacağı süreç başlamıştır (Bölükbaşı, 2001, s. 248).

Bununla birlikte, çok geçmeden iki ülke arasındaki soğuk dalgalar dağılmaya başlamıştır. Nitekim bu aralık Türkiye'nin, ABD'de bulunan Yahudi lobisinin ABD siyasi çevrelerindeki etkisini göz önünde bulundurması ve lobinin Türk-Amerikan

[14] Bülent Ecevit 4 Kasım 1956 tarihli Ulus gazetesinde ''*Suçlu Kim*'' başlıklı yazısında konuyu değerlendirirken, Türkiye'nin, İsrail'in Mısır'a karşı giriştiği hareketi alkışlayamayacağını, Orta Doğu'da bir düzensizliğin olduğunu ve tecavüz edenin de tecavüze uğrayanın da aynı derecede bu düzensizliğin kurbanı olduğunu ve bu durumdan bütün dünya milletlerinin sorumlu olduğunu vurgulamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ecevit, B. (1956, 4 Kasım). Suçlu Kim?. *Ulus*, s. 3. Bununla birlikte, 13 Kasım 1956'da aynı gazetede yer alan ''*Yanlış Hesap Bağdat'tan Dönecek mi?*'' başlıklı yazısıyla da, Batılı devletlerle Sovyetler Birliği arasında ve Arap devletleriyle İsrail arasında varolan karşılıklı güvensizliğin Orta Doğu'yu devamlı olarak huzursuzluk içerisine ittiğini belirttikten sonra Bağdat Paktı'nın bölgede bir istikrar ortamı meydana getirmediğini ifade etmiştir. Ardından Batılı devletlerin ve Türkiye'nin Orta Doğu siyasetlerini yeniden çizme fırsatı yakaladıklarına dikkat çeken Bülent Ecevit, hem Batılı devletlerin hem de Türkiye'nin bölgeye Kuzey'den gelebilecek tecavüze karşı alınacak tedbirlerle Orta Doğu'nun iç meselelerini halletmek için alınması gereken tedbirleri birbirinden ayırmaları gerektiğinin altını çizmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ecevit, B. (1956, 13 Kasım). Yanlış hesap Bağdat'tan dönecek mi?. *Ulus*, s. 3. Öte yandan 28 Kasım tarihinde aynı gazetede yer alan ''*Türk Elçisi Niçin Geri Çağrıldı*?'' başlıklı yazısında da Türkiye'nin İsrail elçisini geri çağırmasını haklı gösterecek bir izah yolu olmadığı ifade eden Bülent Ecevit, aynı zamanda Filistin meselesinin sadece İsrail tarafından ortaya çıkarılan bir sorun olmadığını ve bu meselenin devam etmesinin Arap devletlerinin İsrail'i tanımamasından kaynaklandığını belirtmiştir. Bundan sonra Türkiye'nin İsrail'i o günün şartlarında bile tanımaktan vazgeçmediğini ve İsrail'e karşı almış olduğu tedbirleri niçin Arap devletlerine karşı almadığını tartışmacı bir uslüpla sorgulayan Bülent Ecevit, Türkiye'nin elçisini geri çağırmakla İsrail'i tanımayan devletlere yaklaştığını ifade etmiş ve Türk elçisinin geri çağırılmasını ''*Türk milletinin kendisine karşı ne suç işlediğini bilmediği bir millete karşı küsmeye zorlanması*'' olarak değerlendirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ecevit, B. (1956, 28 Kasım). Türk elçisi niçin geri çağırıldı?. *Ulus*, s. 3. 1 Aralık'ta kaleme almış olduğu ''*Türkiye'nin hatası*'' başlıklı yazı da ise Orta Doğu'daki Arap devletleri için en ciddi tehlikenin Sovyet tehdidi olduğunu ifade eden Bülent Ecevit, Cumhuriyet Türkiye'sinin Arap dünyasının içişlerine karışmaktan geri durduğunu, ancak Demokrat Parti'nin bu yoldan Türkiye'nin NATO üyeliği gerçekleştikten sonra ayrıldığını belirtmiştir. Ardından Türkiye'nin Arap devletlerine yapabileceği en büyük hizmetin bölgede Sovyetler'in yayılmasına karşı sağlam bir set olma durumunu muhafaza etmek olacağının altını çizmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ecevit, B. (1956, 1 Aralık). Türkiye'nin hatası. *Ulus*, s. 3.

ilişkilerinin gelişimini olumsuz etkileyeceğini düşünmesi anti-İsrail tavrı içerisine girmesini engellerken, Arap-İsrail çatışmaları çerçevesinde ortaya çıkan anlaşmazlıkların Türkiye-İsrail ilişkilerini ne ölçüde etkilediğini de ortaya koymuştur (Özmen, 2006, s. 325). Bundan sonra Türkiye'nin ilk İsrail eliçisi Eliahu Sasson Aralık 1957'de Başbakan Adnan Menderes'le Paris'te görüşerek Menderes'ten iki ülke arasındaki işbirliğinin artırılmasını ve Bağdat Paktı toplantılarında İsrail aleyhindeki kararların engellemesini talep etmiştir (Bengio, 2004, s. 42).

Bu görüşmenin ardından iki ülke arasında çeşitli alanlarda ilerlemeler kaydedilmiştir. İlk olarak 14 Temmuz 1958'de Irak darbesinin gerçekleşmesinin ardından bölgede en az Türkiye'nin hissettiği kadar tehdit algılayan İsrail, yeni bir paktın oluşumu için girişimlerde bulunmaya başlamıştır (Zohar, 1977, s. 260). Bu amaçla Başbakan David Ben Gurion ile Dışişleri Bakanı Golda Meir 28 Ağustos 1958'de gizlice Türkiye'ye gelerek Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in başkanlık ettiği üst düzey bir heyetle görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler sonunda (29 Ağustos 1958) iki ülke arasında askeri, diplomatik, ticari, bilimsel ve istihbarat-güvenlik alanlarında işbirliğini öngören bir ''*Çevresel Pakt*'' imzalanmıştır (Codispoti, 2000, s. 5-6; Sönmezoğlu, 2006, s. 115-116).

Orta Doğu'nun Arap olmayan ülkeleri arasında (Etiyopya ve İran'da dâhil) imzalanan bu Pakt, aynı zaman da Türkiye-İsrail ilişkilerinde de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur (Codispoti, 2000, s. 5-6). Öyle ki, Ben Gurion Tel Aviv'e dönerken, Türkiye'nin Pakt'a katılımından duyduğu memnuniyeti açıkça ifade etmiştir (Erhan, 2002, s. 436). Hatta Başbakan Menderes mevkidaşı Gurion'a ikili ilişkilerin seviyesinin büyükelçilik seviyesine çıkarılacağı konusunda da söz vermiştir (Özcan, 2005, s. 31). Pakt'ın içeriği kamu oyuna tam olarak yansıtılmasa da, Pakt üyesi ülkelerin istihbarat örgütleri (MİT ve MOSSAD) arasında *Trident* (Üç çatallı zıpkın) adı verilen ve son derece verimli çalışan bir istihbarat ağı kurulmuştur. Böylece İsrail Araplarla ikili ilişkilerinden kaynaklanan yalnızlığından kurtulurken, Türkiye'de İsrail'in teknik bilgisinden yararlanma fırsatı yakalamıştır (Erhan, 2002, s. 437; Tüter, 2010, s. 408). Bununla birlikte, Pakt'ın imzalanmasının ardından Türkiye-İsrail ilişkileri pek çok alanda gelişirken, askeri ilişkiler de alışılmadık

tarzda gelişmeye başlamıştır (Gökçe, 2012, s. 58).[15] Böylelikle Türkiye-İsrail ilişkileri 1950'li yılların sonlarından itibaren ivme kazanmış ve bu durum 1960'lı yılların ortalarına kadar devam etmiştir.

2.1.4.2.3. 1960'lı Yıllarda Türkiye-İsrail İlişkileri

1960'lı yıllarda Türkiye'nin, İsrail'e yönelik politikaları üzerinde etkili olan unsurlar; Kıbrıs tezini uluslararası platformda destekleyecek güce ihtiyaç duyması ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar olmuştur. Aynı zamanda 1964 Kıbrıs Bunalımı ve devamında 5 Haziran 1964 tarihli Johnson Mektubu'yla Türk-Amerikan ilişkilerinin çalkantılı bir döneme girmesi de Türkiye'nin çok yönlü bir dış politika takip etmesini zorunlu hâle getirmiş ve Orta Doğu'ya yönelik dış politika anlayışında önemli değişikliklere sebep olmuştur (Balcı, 2017, s. 183; Sönmezoğlu, 2006, s. 362).

Dolayısıyla Türkiye, 1960'lı yılların ortalarından 1973 Petrol Krizi'ne kadar dış politikasında yön değiştirerek Arap ülkelerine karşı destekleyici bir dış politika takip etmeye başlamış ve FKÖ'ye (Filistin Kurtuluş Örgütü) açıkça destek vermiştir. Bu durum Türkiye-İsrail ilişkilerini doğrudan etkileyen sonuçlar doğurmuştur (Fırat, 1997, s. 240; Walter, 1997, s. 70). Türkiye Başbakanı İsmet İnönü ve İsrail Başbakanı Levi Eshkol 1 Temmuz 1964'te ikili ilişkileri ve bölgesel gelişmeleri görüşmek üzere Paris'te bir araya gelmiş olsalar da bu yıllarda Türkiye'nin, İsrail'e karşı bakış açısı değişmemiştir (Liel & Yirik, 2010, s. 74).

Nitekim dönemin Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin Ocak 1965'te yapmış olduğu bir konuşmada: ''*Arap dünyasının ortak sorunları karşısındaki politikamız bugüne kadar yanlış anlaşılmıştır. İleride daha sağlıklı ilişkiler için bu yanlışlığın doğrusuyla düzeltilmesini faydalı görüyoruz*'' diyerek Arap ülkeleriyle ilişkilerin Türk dış politikasındaki önemine dikkat çekmiştir (Altunışık, 1999, s. 184).

[15] Nitekim bu aralık (15 Ekim 1958) iki ülkenin askeri delagasyonlarının biraraya gelmesiyle askeri alanda istihbarat paylaşımını öngören bir istihbarat anlaşması da imzalanmıştır. Bundan sonra İsrail Genel Kumay Başkanı Haim Leskov'un Nisan 1959'da Ankara'yı ziyaret etmesiyle iki ülkenin kara ve hava kuvvetleri arasında ortak tatbikatlar yapılması kararlaştırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, G. (2005). *Türkiye-İsrail ilişkilerinde dönüşüm: Güvenliğin ötesi.* İstanbul: TESEV Yayınları. s. 31-32.

Bununla birlikte, Türkiye Haziran 1965 tarihinde Suudi Arabistan'la, Ağustos 1965 tarihinde de Birleşik Arap Emirlikleri'yle diplomatik ilişkilerini büyükelçilik seviyesine yükseltirken, İsrail'le Ağustos 1958 tarihinde başlattığı askeri işbirliğini Nisan 1966'da sonlandırmıştır. Böylece bir yandan Türk-Arap ilişkileri gelişmeye başlarken, diğer yandan da Türkiye-İsrail ilişkileri yeniden gerileme dönemine girmiştir (Özcan, 2016, s. 804).

Bundan sonra Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil 17 Şubat 1967 tarihli Dışişleri Bakanlığı bütçe görüşmeleri esnasında yaptığı konuşmada, Türkiye'nin dış politikası üzerinde cereyan eden müzakerelerde Arap-İsrail meselelerini çok sıkı bahis konusu yaptığını dile getirmiş ve Filistin'in asırlarca Osmanlı hâkimiyetinde kaldığına değindikten sonra bu zaman zarfında bir İsrail Devleti'nin meydana gelmediğini ifade etmiştir. Konuşmasında İsrail Devleti'ni Türkiye'nin icad etmediğini de vurgulayan Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Türk yetkililerin İsrail Devleti kurulduğu sırada bunun bölgede bir huzursuzluk yaratacağını Birleşmiş Milletler bünyesinde yapılan toplantılarda ifade ettiklerinin de altını çizmiş, ancak İsrail Devleti kurulduktan sonra Türkiye'nin bu devleti tanıdığını belirtmiştir. Öte yandan Türk Hükümeti'nin siyasetinde bir ipotek olmadığına değinerek Türkiye'nin İsrail'le normal ilişkilerini olduğu dile getiren Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Türkiye'nin İsrail Devleti'yle varolan ilişkilerinin hiçbir zaman Arapların aleyhinde olmadığını ve bu sebeple Arapların da Türkiye'ye İsrail'le ilişki kurarken şart koşmamaları gerektiğini vurgulamıştır (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, 17 Şubat 1967, s. 40).

Ardından 5 Haziran 1967 tarihinde Mısır'ın, Ürdün ve Suriye ile ittifak yaparak Tiran Boğazı'nı İsrail'e kapatmasıyla başlayan 1967 Arap-İsrail Savaşı Orta Doğu'da yeni bir savaş ortamı doğururken, Türkiye-İsrail ilişkilerinin de sıkıntılı bir sürece girmesine sebep olmuştur (Erhan, 2002, s. 437; Kocaoğlu, 1995, s. 159). Bununla birlikte, bu yıllarda Türkiye'de hâkim olan Arap yanlısı tutum İsrail karşıtı bir çizgiye kaymadığı gibi, Arap devletlerinin Türkiye'den talep ettiği İsrail'le ilişkilerin kesilmesi isteği de Türk siyasi çevrelerinde karşılık bulmamıştır (Özcan, 2005, 34).

Ne var ki, savaşın arifesinde dönemin Başbakanı Süleyman Demirel Türkiye'de bulunan NATO üslerinin İsrail'in desteklenmesi için kullanılmayacağını

açıklaması ve savaş sırasında da Arap yanlısı bir tutum benimsemesi Türkiye-İsrail ilişkilerini etkilemiştir (Aykan, 1994, s. 66). Nitekim Demirel Hükümeti savaş sırasında Birleşmiş Milletler'in, İsrail'in işgal ettiği Sina Yarımadası, Batı Şeria, Gazze, Golan Tepeleri ve Kudüs gibi bir kısım Arap topraklarından derhal çekilmesini öngören 242 sayılı kararını desteklemiş ve Araplar'a karşı kuvvet kullanımını gerekçe göstererek İsrail'i kınamıştır (Sekulow, 2015, 7).

Birleşmiş Milletler'in 22 Haziran 1967 tarihli oturumunda konuşma yapan İhsan Sabri Çağlayangil, İsrail'i işgal ettiği topraklardan çekilmeye çağırmıştır (Walter, 1997, s. 49). Aynı zamanda Türk yetkililer de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapılan görüşmelerde İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirebilecek bütün tedbirleri kaldırmasını öngören 2253 sayılı karara da destek vermiştir (Bölükbaşı, 2001, s. 252). Öte yandan Türk yetkililer 22 Kasım 1967 tarihinde Filistin sorununu çözmek için toplanan Birleşmiş Milletler'in almış olduğu 242 sayılı kararı[16] destekleyerek (diğer adıyla Rogers Planı) Filistinliler'in aleyhinde oy kullanmıştır (Sönmezoğlu, 2006, s. 367).

Bununla birlikte, 1967 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra Orta Doğu'ya yönelik politikalarında değişiklik yapan Türkiye, Filistinliler'e olan desteğini artırmış (Bölükbaşı, 2001, s. 252) ve 21 Ağustos 1969 tarihinde Mescid-i Aksa'nın yakılmasından sonra İKÖ'nün (İslam Konferansı Örgütü) toplantılarına gözlemci olarak katılmaya başlamıştır. Ancak, Arap-İsrail sorunlarına doğrudan taraf olmadığı gibi, Eylül 1969'da İKÖ'nün Rabat Zirvesi'nde alınan İsrail'le bütün ilişkilerin kesilmesi yönündeki kararları da reddetmiştir (Aykan, 1993, s. 95-96; Özcan, 2016, s. 806).

2.1.4.2.4. 1970'li Yıllarda Türkiye-İsrail İlişkileri

1970'li yıllara gelindiğinde Türkiye-İsrail ilişkilerini önceki yıllarda olduğu gibi Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı Kıbrıs sorunu ve petrol krizi gibi sorunların yanında, Yom Kippur adıyla da bilinen 1973 Arap-İsrail Savaşı şekillendirmiştir

[16] 22 Kasım 1967 tarihinde ABD Dışişleri Bakanı William P. Rogers tarafından Altı Gün Savaşı ve devam eden Yıpratma Savaşı sonrasında Arap-İsrail çatışmalarına son verilmesi için önerilen ve Rogers Planı olarak da bilinen 242 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararı, aynı zamanda İsrail'in işgal ettiği Arap topraklardan çekilmesini öngörmekte ve bölgedeki her devletin "barış içinde", "tehdit ve kuvvet kullanımından uzak olarak", "güvenlikli ve tanınmış sınırları" içinde yaşamasını kabul etmekteydi (Armaoğlu, 2007, s. 709-710).

(Tüter, 2010, s. 408). Türkiye'nin Arap devletleriyle artan ekonomik ilişkileri ve Kıbrıs konusunda Araplardan destek beklentisi de Türk dış politikası üzerinde etkili olmuş ve Türkiye'yi Arap devletleriyle yakınlaşmaya itmiştir (Bölükbaşı, 2001, s. 244). Bununla birlikte, Türkiye bu yıllarda da Arap-İsrail anlaşmazlıklarına karşı eşit mesafeli tutumunu sürdürmüştür (Özcan, 2016, s. 805).

Öte yandan 12 Mart 1971 darbesinden sonra Türkiye'de sol eğilimli gençler ile FKÖ arasındaki etkileşimin artması üzerine Türkiye'den FKÖ kamplarına giden gençlerin sayısında artış gözlenmiştir. Bu durum İsrail'i doğrudan ilgilendiren dramatik bir sonuç doğurmuştur. Öyle ki, Filistin'e giden sol eğilimli gençler arasında İsrail düşmanlığının artmasıyla 17 Mayıs 1971'de İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom THKP-C (Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi) üyesi militanlar tarafından kaçırılmış ve 22 Mayıs'ta öldürülmüştür (Tavlaş, 1999, s. 83). Türkiye'de facia olarak nitelendirilen bu cinayetin ardından, cinayetin sanığı olarak tutuklanan Mahir Çayan ve arkadaşları tutuklanarak Maltepe Askeri Cezaevi'ne gönderilmişlerdir. Çok geçmeden Maltepe Askeri Cezaevi'nden kaçan Mahir Çayan ve arkadaşları 30 Mart 1972'de öldürülmüşlerdir (Özcan, 2005, s. 42-43).

Bundan sonra Türkiye, 16 Ekim 1973'de Mısır, Ürdün ve Suriye'nin birleşerek İsrail'e saldırmasıyla başlayan 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında (Kocaoğlu, 1995, s. 164), bir yandan İncirlik Üssü'nün NATO amaçları dışında kullanılmasına izin vermeyeceğini açıklarken, diğer yandan da Sovyetler Birliği'nin Arap ülkelerine askeri malzeme sevkiyatı için hava sahasını kullanmasına ses çıkarmayarak Araplar ve İsrail arasındaki tarafsızlık politikasını sürdürmeye çalışmıştır (Altunışık, 1999, s. 185; Sönmezoğlu, 2006, s. 367). Nitekim Dışişleri Bakanı Turan Güneş Şubat 1974'de Pakistan'ın Lahor şehrinde 1973 Arap-İsrail Savaşı'nın sonuçlarını değerlendirmek amacıyla toplanan II. İslam Konferansı Zirvesi'nde İKÖ üyelerinin İsrail'le ilişkilerin kesilmesi konusundaki kararlarına çekince koyarak Türkiye'nin bu konudaki tavrını açıkça ortaya koymuştur (Soysal, 1991, 736).

Öte yandan Ocak 1974'te Türkiye'de CHP-MSP koalisyonun kurulması ve Kıbrıs sorunu gibi bir takım iç ve dış siyasi olaylar Türkiye'nin, Arap ülkeleri ve Sovyetler Birliği'ne yakınlaşmasını sağlamış, ABD'yle de sorunların derinleşmesine sebep olmuştur. ABD'nin 5 Şubat 1975'te Türkiye'ye karşı üç yıl yürürlülükte kalan

silah bir ambargosu uygulaması (Özcan, 2016, s. 806) İsrail'in, Türkiye'ye serbestçe yardımda bulunmasını sağlamış ve bu dönemde İsrail büyükelçiliği ABD Kongresi'ndeki Yunan lobisinin etkisine karşı koyarak Türkiye'ye yardım etmiştir (Inbar, 2001, s. 8). Buna karşılık, Türkiye'nin de İsrail'e yakınlaşmakta kaybedecek bir şey olmadığını anlaması Türkiye-İsrail ilişkilerinin güçlenmesine yardımcı olmuştur (Codispoti, 2000, s. 5).

Ancak, bu yıllarda bir yandan da Türkiye'nin FKÖ ile ilişkilerini geliştirerek Birleşmiş Milletler bünyesinde Filistin sorunu bağlamında yapılan toplantılarda FKÖ'yü desteklemesi ve Ocak 1975'te onu Filistin halkının tek temsilcisi olarak tanıması Türkiye-İsrail ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin 10 Kasım 1975 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Siyonizm'in ''*ırkçılık*'' olarak tanımlandığı 3379 sayılı kararı desteklemesi de İsrail'le ikili ilişkilerinde soğukluğa sebep olmuştur (Aykan, 1994, s. 76-77; Fırat & Kürkçüoğlu, 2009, s. 795).

Bununla birlikte, 12-15 Mayıs 1976 tarihleri arasında İstanbul'da toplanan İslam Konferansı Örgütü'nün Yedinci Dışişleri Bakanları toplantısına ev sahipliği yapan Türkiye, FKÖ'nün Kıbrıs konusundaki tavrına rağmen, ona Ankara'da büro açma sözü vermiş ve örgütün Kahire temsilcisi Ebu Firas'ın Ankara Temsilciliği'ne atanmasına da müsade etmiştir. Bu esnada Türkiye laik devlet anlayışıyla çelişen İslam Konferası Örgütü Sözleşmesi'ni de imzalayacağını belirtmiştir (Bölükbaşı, 2001, s. 255; Demiray, 2008, s. 246). Ne var ki, bu aralık Cumhurbaşkanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Genel Kurmay Başkanlığı'nın FKÖ temsilciliğinin açılması konusunda olumsuz görüş bildirmeleri üzerine temsilcilik açılmamıştır (Özcan, 2005, s. 47).

Kasım 1977'ye gelindiğinde ise Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın İsrail Meclisi Knesset'te yaptığı konuşmada, Arapların İsrail Devleti'nin varlığını kabul ettiğini açıklaması ve ardından başlayan Camp David Görüşmeleri (1978-1979) Arap-İsrail ilişkileri üzerinde bir yumuşama ortamı doğurmasının yanında, Türkiye-İsrail ilişkilerindeki tıkanıklığın aşılmasına da imkân sağlamıştır (Cumhuriyet, 21 Kasım 1977, s. 1). Ancak, Kasım 1978'de İsrail'in Güney Lübnan'ı işgal etmesi ve 1978'den itibaran Batı Şeria'da Yahudi yerleşim bölgeleri kurmaya başlaması Türkiye'nin tepkisine sebep olmuştur (Tuncer, 2015, s. 50).

Öte yandan 13 Temmuz 1979 tarihinde Filistin Devrim Kartalları adlı örgüt üyelerinin Ankara'da bulunan Mısır Büyükelçiği'ni basarak Türkiye'den, Mısır'la ilişkilerini kesmesini, Filistin'i tanımasını ve Mısır'da tutuklu bulunan arkadaşlarının da sebest bırakılmasını talep etmeleri Türkiye-İsrail ilişkilerinde bir tür gerilime sebep olmuştur. Bu gerilimin Ebu Firas başkanlığındaki FKÖ yetkililerinin çabalarıyla aşılması Türkiye-FKÖ ilişkilerine ivme kazandırırken (Cumhuriyet, 14 Temmuz 1979, s. 11), Türkiye-İsrail ilişkileri üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Nitekim İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Eli Noev'in, bu konu ile ilgili toplamış olduğu basın haberlerini Türk gazete bürolarına gödermesi üzerine (Cumhuriyet, 23 Temmuz 1979, s. 11) Türk Dışişleri Bakanlığı 23 Temmuz 1979'da İsrail'i protesto etmiş ve aynı gün Eli Noev bakanlığa çağırılarak bu davranışının Türkiye'nin içişlerine müdahele olduğu konusunda uyarıda bulunulmuştur (Cumhuriyet, 24 Temmuz 1979, s. 11).

Türkiye bu yıllarda İsrail'le ilişkilerini kesmeyi düşünmese de, FKÖ ile yakınlaşmış ve dönemin Başbakanı Bülent Ecevit FKÖ'nün Ankara'da temsilcilik açmasına izin vermiştir. Nitekim örgüt Ekim 1979'da Yaser Arafat'ın katılımıyla Ankara'da maslahatgüzarlık seviyesinde bir temsilcilik açmıştır (Sekulow, 2015, s. 8). Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ekonomik ilişkilerini geliştirme çabasının sonucu olan bu gelişmenin ardından (Tuncer, 2015, s. 40), Filistin, Ankara'da İsrail gibi maslahatgüzarlık seviyesinde temsil edilir hâle gelmiştir (Keleşoğlu, 2012, s. 660).

2.2. Alan yazın ve İlgili Araştırmalar

Türkiye-İsrail ilişkileri Türkiye'nin, İsrail'i tanığı 28 Mart 1949 tarihinden itibaren Türkiye'de tartışıla gelmiş dış politika konularından birisidir. Bu tartışma uzun yıllardan beri devam eden Arap-İsrail çatışmalarından dolayı İsrail'in, Türk toplumunda menfi bir imajının olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, iki ülke arasındaki ilişkiler, diplomatik ilişkilerin başladığı tarihten itibaren genellikle Arap-İsrail çatışmalarının ve bölgesel sorunlar gibi dış faktörlerin etkisinde kalarak inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Dolayısıyla bu durum Türkiye'de araştırmacıların ilgisini çekmiş ve bu alanda gerek lisansüstü gerekse kitap ve makale düzeyinde pek çok çalışma yapılmıştır.

Türkiye-İsrail ilişkilerini ele alan lisansüstü çalışmaları şu başlıklar altında sınıflandırmak mümkündür; Türkiye-İsrail ilişkilerini siyasi ve ekonomik açıdan ele alan araştırmalar, ikili ilişkileri Amerika Birleşik Devletleri, Soyyetler Birliği ve Batılı ülkelerle ilişkiler çerçevesinde ele alan araştırmalar, ikili ilişkileri her iki ülkeyi de birbirine yaklaştıran iç (güvenlik kaygıları) ve dış (bölgesel gelişmeler) dinamikler çerçevesinde ele alan araştırmalar ve iki ülke arasındaki ilişkileri Filistin sorunu bağlamında ele alan araştırmalar.

Bu araştırmalar periyodik açıdan incelendiğinde, Türkiye-İsrail ilişkilerinin Soğuk Savaş öncesi ve Soğuk Savaş sonrası diye iki dönem hâlinde ele alındığı ve konunun genellikle siyasi açıdan değerlendirildiği fark edilmekle birlikte, yer yer ekonomik ve askeri ilişkilere de değinildiği dikkati çekmektedir. İki ülke arasındaki kültürel ilişkilere ise çok az miktarda değinilen mevcut araştırmalarda eğitim ilişkilerine hiç yer verilmemiştir. Aynı zamanda mevcut araştırmalarda ağırlıklı olarak Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanılırken, her araştırma için ya detaylı bir gazete taraması yapılmadığı ya da gazetelerin hiç taranmadığı ve arşiv belgelerinden de az miktarda istifade edildiği görülmektedir. Öte yandan aynı metodolojik yaklaşımla kaleme alınan bu araştırmaların Türkiye-İsrail ilişkilerini hangi açıdan ele aldıkları şu şekilde ifade edilebilir:

Ece (2004) *The Israeli-Palestinian conflict and foreign policy* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail İlişkilerini, Soğuk Savaş dönemini kapsayacak şekilde ve 1947 Filistin Taksim Planı'ndan başlayarak Türkiye'nin, Filistin sorununa bakışı, Arap-İsrail çatışmalarının Türk-İsrail ilişkilerine etkileri ve Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı Kıbrıs sorunu bağlamında incelerken, hem Türkçe hem de İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanarak konuyu siyasi boyutuyla ele almıştır.

Turan (2008) *Turkish foreign policy towards Israel: The implications of Turkey's relations with the west* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, Soğuk Savaşın başlangıcından AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) dönemi de dâhil olmak üzere yarım yüzyılı aşkın bir süre içinde incelemiş ve İsrail Devleti'nin Türkiye tarafından tanındığı 1949 yılından itibaren Arap-İsrail çatışmaları, Kıbrıs sorunu ve ABD'nin ikili ilişkilerin gelişimine katkıları bağlamında ele alarak genellikle siyasi ilişkilere değinmiştir. Yer yer iki ülke

arasındaki askeri ve ekonomik ilişkilere de değinen Turan, hem Türkçe hem de İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmıştır.

Budak (2014) *An analysis of Turkish-Israeli relations from a role theory perspective* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, İsrail Devleti'nin kuruluşundan başlayarak AKP döneminin ilk on yılı da dâhil olmak üzere Orta Doğu'da meydana gelen Arap-İsrail çatışmaları, Körfez Savaşı, Türkiye-Suriye ilişkileri ve Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimini etkileyen ABD ile ilişkiler bağlamında incelemiştir. Budak ağırlıklı olarak siyasi ilişkileri ele aldığı araştırmasında, yer yer iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere de değinmiştir. Aynı zamanda hem Türkçe hem de İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanan Budak, araştırma kapsamına giren döneme ait yerli ve yabancı basının da (Haaretz, Hürriyet Daily News, Radikal, Sabah, Şalom, Times, Today's Zaman, The Jerusselam Post, Zaman) internet sayfalarından istifade etmiştir.

Samadov (2017) *The impact of Turkish-Israeli relations on Turkey's relations with Arab states* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, İsrail Devleti'nin kurulduğu 1948 yılından başlayarak AKP dönemi de dâhil olmak üzere yarım yüzyılı aşkın bir süre içinde ve Arap-İsrail ilişkileri ve Körfez Savaşı bağlamında incelerken, hem Türkçe hem de İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmıştır. Samadov Türkiye-İsrail ilişkilerini siyasi boyutuyla ele aldığı araştırmasında, aynı zamanda yerli ve yabancı basının da (Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Sabah, Şalom, Sözcü ve The Jerusalem Post) internet sitelerinden istifade etmiştir.

Sakarya (2007) *Transformation of the Turkey-Israeli relationship from the end of the cold war to the future and U.S perception of the relationship* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, Soğuk Savaş sonrası dönemde her iki ülkenin de diğer Orta Doğu ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'yle ilişkileri bağlamında ve genellikle siyasi boyutuyla incelerken, iki ülke arasındaki ekonomik, askeri ve istihbarat ilişkilerine de değinerek ikili ilişkilerin gelişimini sağlayan temel belirleyicileri hem İsrail hem de Türkiye açısından değerlendirmiştir. Bununla birlikte, Sakarya araştırmasında ağırlıklı olarak İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanırken, Türkçe ikincil kaynakları da araştırmasına dâhil etmiş ve

araştırmasının kapsamında giren döneme ait basından da (Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Radikal ve Turkish Daily News) az miktarda istifade etmiştir.

Doğan (2004) *Cumhuriyet dönemi Türk-İsrail ilişkileri* başlıklı yüksek lisans tezinde, Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki ilişkileri 1949 yılından başlayarak 1990'lı yıllara kadar Orta Doğu'da meydana gelen Arap-İsrail savaşları çerçevesinde ve siyasi-ekonomik boyutlarıyla incelemiştir. Doğan, aynı zamanda araştırmasında 1990 sonrası dönemde iki ülke arasındaki askeri ilişkileri de ele almıştır. İkili ilişkilerin oldukça genel hatlarıyla incelendiği araştırmada Türkçe ikincil kaynaklardan yararlanılırken, İngilizce kaynaklardan ise az miktarda istifade edilmiştir.

Yetüt (2009) *Türkiye İsrail ilişkilerinin Orta Doğu çatışma sürecine etkisi* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, Osmanlı döneminden başlayarak 2000'li yılların başlarına kadar ağırlıklı olarak siyasi boyutuyla ele alırken, ekonomik ve askeri ilişkileri de incelemiştir. Öte yandan Yetüt, Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanarak 1949 yılından itibaren ikili ilişkilerin gelişmesini etkileyen faktörlere de değinmiştir.

Gökdemir (2009) *Filistin sorunu çerçevesinde Türk dış politikasının Orta Doğu yaklaşımı ve Türkiye'nin İsrail ilişkilerinin analizi* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, İsrail Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanındığı 1949 yılından başlayarak Soğuk Savaş Sonrası dönemi de içine alacak şekilde ve Filistin sorunu bağlamında incelerken, 1949 yılından itibaren Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki bunalımları ele almıştır. Aynı zamanda araştırmasında ağırlıklı olarak siyasi ilişkilere değinen Gökdemir, yer yer ekonomik ilişkilere de yer vererek Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmıştır.

Çalık (2010) *Filistin-İsrail barış süreci ve Türkiye* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, İsrail'in kuruluş yıllarından başlayarak 2000'li yılların başlarına kadar daha çok İsrail-Filistin çatışmaları ve bu çatışmalara karşı Türkiye'nin takınmış olduğu tavır bağlamında incelerken, genelikle siyasi ilişkileri ele almış, yer yer ekonomik ilişkilere de değinmiştir. Söz konusu araştırmada Çalık, Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmakla birlikte, yerli ve yabancı

gazetelerin de (Associated Press, Cumhuriyet, Hürriyet, Radikal) internet sayfalarına erişim sağlayarak döneme ışık tutmuştur.

Karartı (2010) *Oslo Anlaşması'ndan günümüze İsrail-Filistin anlaşmazlığı ve Türkiye'nin konuya ilişkin politikası* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, Türkiye'nin İsrail'i tanıdığı 1949 yılından başlayarak 2010 yılına kadar Arap-İsrail çatışmaları ve bu bağlamda Türkiye'nin izlemiş olduğu dış politika çerçevesinde incelemiş ve yalnızca siyasi ilişkileri ele almıştır. Karartı, araştırmasında ağırlıklı olarak İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmasının yanı sıra, yer yer Türkçe ikincil kaynaklardan da istifade etmiş ve araştırmasının kapsamına giren döneme ait basının da (Hürriyet, Milliyet, Haaretz, The Wall Street Journal ve Washington Post) belli sayılarını taramıştır.

Çevik (2010) *Orta Doğu bağlamında Türkiye-İsrail güvenlik ilişkileri* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, 1949 yılından başlayarak 2010 yılına kadar Arap-İsrail çatışmaları bağlamında incelerken, ağırlıklı olarak iki ülke arasındaki siyasi ilişkileri ele almıştır. Bununla birlikte, yer yer iki ülke arasındaki askeri ve ekonomik ilişkilere de değinen Çevik, araştırmasında yalnızca Türkçe ikincil kaynaklardan yararlanırken, yabancı kaynakları incelememiştir.

Köse (2013) *Türkiye-İsrail ilişkilerinde yakınlaşmayı sürükleyici etken: Güvenlik kaygıları (1990-2002)* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, 1990 ve 2002 yılları arasında İsrail-Filistin çatışmaları ekseninde ve ağırlıklı olarak siyasi boyutuyla incelemiştir. Aynı zamanda yer yer iki ülke arasındaki ekonomik, askeri ve istihbarat ilişkilerini de ele almıştır. Köse, belirtilen yıllarda iki ülke arasında yakınlaşmayı sağlayan *güvenlik, iki toplum arasındaki tarihsel dostluk, ABD'nin etkisi, ekonomik çıkarlar ve su sorunu* gibi iç ve dış faktörlere de değinirken, çoğunlukla Türkçe ikincil kaynaklardan yararlanmıştır. İngilizce ikincil kaynaklardan da az miktarda istifade eden Köse, döneme ait basının (Cumhuriyet, Milliyet ve Hürriyet) internet sayfalarına erişim sağlamıştır.

Baran (2015) *Türkiye-İsrail ilişkileri: İç politik etkilerin dış politikaya yansımaları (1948-1999)* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, belirtilen yıllar arasında İsrail-Filistin çatışmaları ve diğer Orta Doğu ülkeleri ile ilişkiler bağlamında incelerken, iki ülke arasındaki siyasi ilişkileri ele almıştır. Baran

aynı zamanda araştırmasında ağırlıklı olarak Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmıştır.

İnsel (2017) *Türkiye-İsrail stratejik iş birliğinin Türkiye'nin Orta Doğu politikaları üzerindeki etkileri* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, Türkiye'nin İsrail'i tanıdığı 1949 yılından başlayarak AKP'nin iktidarda olduğu 2000'li yılların başları da dâhil olmak üzere yarım yüzyılı aşkın bir süre içinde ve İsrail-Filistin çatışmaları bağlamında incelemiştir. Araştırmasında iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin yanı sıra, yer yer askeri ve ekonomik ilişkilere de değinen İnsel, Türkiye'nin Filistin sorununa bakışını ve diğer Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini de ele almıştır. Öte yandan İnsel belirtilen yıllarda, Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimine katkı sağlayan *uluslararası ortamın etkisine, bölgesel tehdit algılamalarına, İran ve Radikal İslam'a ve ABD'nin ikili ilişkiler üzerindeki etkisine* de değinirken, Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmıştır.

Arikan (2018) *Türkiye-İsrail krizlerine Türk basınının bakışı: Gazete incelemesi* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, Osmanlı döneminden başlayarak 2000'li yılların başlarına kadar ana hatlarıyla incelerken, siyasi ilişkileri ele almıştır. Arikan Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlandığı araştırmasında, aynı zamanda araştırmasının kapsamına giren basından da (BBC Türkçe, Habertürk, Hürriyet, Milliyet, Radikal ve Sözcü) az miktarda istifade etmiştir.

Aymalı (2019) *Soğuk Savaş sonrası Türkiye-İsrail ilişkileri: Ekonomi politik analiz* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin başladığı 1949 yılından başlayarak 2000'li yılların başlarına kadar siyasi ve ekonomik açıdan incelemiştir. Aymalı araştırmasında Türkçe ve İngilizce ikincil kaynakların yanında, Türk Dışişleri Bakanlığı arşivinden de yararlanmış ve döneme ait basının da (Akşam, BBC, Habertürk, Hürriyet, Milliyet, Sabah) internet sayfalarına erişim sağlamıştır.

Ağır (2004) *Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin değişen güvenlik politikaları çerçevesinde Türkiye-İsrail yakınlaşması* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, *uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikler, Körfez Savaşı, Orta Doğu Bölgesi'ndeki barış büreci, iki ülke arasındaki yakınlaşmayı*

sağlayan ortak değerler (güvenlik kaygıları ve ortak dış politika anlayışları) bağlamında incelerken, genellikle siyasi ilişkileri ele almış, bunun yanı sıra yer yer ekonomik ve askeri ilişkilere de değinmiştir. Ağır, Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlandığı araştırmasında, 1995 yılından başlayarak döneme ait basının da (Cumhuriyet, Hürriyet ve Milliyet) belli sayılarını taramıştır.

Yadak (2010) *İsrail'in güvenlik politikaları ve uluslararası tepkiler* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, *İsrail Güvenlik Politikalarına Karşı Türkiye'nin Tepkisi* alt başlığı altında incelemiş ve Arap-İsrail savaşları nedeniyle İsrail'in uygulamış olduğu güvenlik politikalarına da yer vermiştir. Araştırmasında Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanan Yadak, Türkiye-İsrail ilişkilerini siyasi boyutuyla ele almıştır.

Yıldırım (2012) *Türkiye'nin Arap-İsrail çatışmasında öteki olarak İsrail algısı ve günümüz Orta Doğu politikasına yansıması* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini 1949 yılından başlayarak AKP'nin iktidarda olduğu 2000'li yıllara kadar incelerken, Sovyetler Birliği'nin dağılmasına, Körfez Savaşı'na, Arap-İsrail barış görüşmelerine, PKK terörüne, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin modernizasyon ihtiyacına ve ABD'nin ikili ilişkileri geliştirmedeki rolüne değinerek ikili ilişkileri siyasi, ekonomik ve askeri boyutlarıyla ele almıştır. Bununla birlikte, Yıldırım araştırmasında Türkçe ve İngilizce ikincil kaynakların yanında, İsrail Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı resmi sitelerinden yararlanmış ve araştırmasının kapsamına giren basına da (Haaretz, Hürriyet, Jerusalem Post, Milliyet Radikal, Sabah, The Guardian ve Vatan) internet üzerinden erişim sağlamıştır.

Avcı (2008) *İsrail'in Irak politikasının Türkiye'nin güvenliğine yansımaları* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, Türkiye ve İsrail'in, Irak'a yönelik politikaları bağlamında incelerken, Orta Doğu'da iki ülke arasında çatışma ve iş birliğine sebep olan alanlara değinerek genellikle siyasi ilişkileri ele almıştır. Bununla birlikte, Avcı Türkiye ve İsrail ilişkilerini etkileyen ABD'deki Yahudi lobisine ve Türkiye'nin, Yunanistan ve Suriye gibi komşu ülkeleriyle ilişkilerine de değindiği araştırmasında, askeri ve ekonomik ilişkiler üzerinde de durmuştur. Avcı aynı zamanda Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlandığı araştırmasında, döneme ait basına da (*ABC News, Haaretz, Hürriyet, Jerusalem Post, Jtw News*,

Telegraph, The Guardian, World News Connection) internet üzerinden erişim sağlanmıştır.

Bekci (2013) *Medya, dış politika ilişkisi ve kamuoyu ilişkisi üzerine bir vaka çalışması: Türkiye-İsrail örneği* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini Soğuk Savaş sonrası dönemden başlayarak AKP dönemi de dâhil olmak üzere yirmi yılı aşkın bir süre içinde ve medyanın dış politikaya etkisi bağlamında incelerken, siyasi ilişkileri ele almış ve iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimine katkı sağlayan içi ve dış faktörlere değinmiştir. Bekci, Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaların yanında, çeşitli röportaj kayıtlarından da yararlandığı araştırmasında, döneme ait basının da (BBC News, Habertürk, Hürriyet ve Milliyet ve Washington Post) internet sayfalarına erişim sağlamıştır.

Bilgin (2004) *Turkish-Israeli entente: The impact of Turkish-Israeli alignment on Turkish-Iranian relations* başlıklı yüksek lisans tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin başlatıldığı 1949 yılından başlayarak 1990'lı yılların sonlarına kadar Türkiye-İran ilişkileri bağlamında ve siyasi, ekonomik ve askeri boyutlarıyla ele almıştır. Bilgin, Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlandığı tezinde yer yer döneme ait basının da (Milliyet, Hürriyet, Turkish Daily News ve The Turkish Probe) belli sayılarından istifade etmiştir.

Walter (1997) *Tarih boyunca İsrail-Filistin sorunu ve Türkiye'nin 1983 yılından itibaren İsrail-Filistin ilişkilerine bakış açısı* başlıklı yüksek lisans tezinde 1948'de İsrail Devleti'nin kuruluşundan 1990'lı yıllara kadar Arap-İsrail savaşlarına değindikten sonra Türkiye-İsrail ilişkilerini ağırlıklı olarak siyasi ilişkiler bağlamında ve yer yer ekonomik ilişkilere de temas ederek Arap-İsrail çatışmaları çerçevesinde ele almıştır. Araştırmasında yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanan Walter, aynı zamanda TBMM Tutanaklarından da istifade etmiş ve bazı gazetelerin (Hürriyet, Milliyet, Sabah, Şalom ve Zaman) internet sayfalarına erişim sağlamıştır.

Öte yandan bazı araştırmalarda döneme ait basından da ayrıntılı bir şekilde yararlanıldığı fark edilmektedir. Bu araştırmalar da şu şekilde sıralanabilir:

Aras (1996) *The Palestinian-Israel peace process in international context with a note on the consequences for Turkish foreing policy* başlıklı yüksek lisans

tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, 1947 Taksim Planı'ndan başlayarak 1996 yılına kadar Filistin-İsrail Barış Süreci, Türkiye'nin Arap-İsrail çatışmalarına karşı tutumu ve bunun Türkiye-İsrail ilişkilerine etkileri bağlamında incelerken, konuyu hem Türkçe hem İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmak suretiyle ve siyasi boyutuyla ele almıştır. Aynı zamanda araştırmasının kapsamına giren döneme ait yerli ve yabancı basından da (Ad-Diyar, Al-Ahram, Cumhuriyet, Ha'ir, Ma'ariv, New York Times, The Jerusselam Post ve Turksih Dialy News) yararlanmak suretiyle alana katkı sağlamıştır.

Bileydi (2005) *İsrail Devleti'nin kuruluşu ve bölgesel etkileri (1948-2000)* başlıklı doktora tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, belirtilen yıllar arasında Orta Doğu'da meydana gelen Arap-İsrail savaşları çerçevesinde ve askeri, siyasi ve ticari boyutlarıyla inceleyerek alana katkı sağlamıştır. Araştırmasında Türkçe ve İngilizce ikincil kaynakların yanında, arşiv belgelerinden de yararlanmak suretiyle döneme ışık tutan Bileydi, araştırmasının kapsamına giren döneme ait basından da (Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet, Ulus ve Şalom) ayrıntılı bir şekilde istifade etmiştir.

Bulut (2018) *Türkiye-İsrail ilişkilerinin analizi konstrüktivist (inşacı) bir yaklaşım* başlıklı doktora tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini Soğuk Savaş döneminden başlayarak 2000'li yılların başlarına kadar Arap-İsrail savaşları, Filistin sorunu, Körfez Savaşı, Türkiye'nin diğer Orta Doğu ülkeleriyle ve Yunanistan, Rusya ve ABD gibi devletlerle ilişkileri bağlamında incelemiştir. Bununla birlikte, Bulut ağırlıklı olarak siyasi ilişkileri ele aldığı araştırmasında iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere de oldukça yüzeysel bir şekilde değinmiştir. Öte yandan Bulut, Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlandığı araştırmasında, röportaj yoluyla veri sağlarken, döneme ait basından da (BBC News, Haaretz, Haber Türk, Hürriyet, Jewish Daily News, Milliyet, Radikal, Sabah, Şalom, The Guardian, The Jerusalem Post, The New York Times ve Yeni Şafak) istifade etmiştir.

Öztürk (2004) *Batı faktörünün etkisinde Türkiye-İsrail ilişkilerinin politikası* başlıklı doktora tezinde Türkiye-İsrail ilişkilerini, İsrail Devleti'nin kuruluşundan başlayarak 2000'li yılların başlarına kadar Kıbrıs sorunu, Arap-İsrail savaşları, Filistin sorunu, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi, Sovyetler Birliği'nin yıkılması, I. Körfez Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni uluslararası sistem ve iki ülkenin karşılıklı beklentileri bağlamında ve genellikle siyasi boyutuyla incelemiştir. Öztürk, ana

hatlarıyla ekonomik ve kültürel ilişkilere de değinirken, Türkçe ve İngilizce ikincil kaynakların yanında, İsrail Devlet Arşivleri'nden ve TBMM Tutanakları'ndan da yararlanmıştır. Öztürk, aynı zamanda araştırmasının kapsamına giren döneme ait basını da (Cumhuriyet, Güneş, Ha'aretz, Hürriyet, Milliyet, Radikal, The Jerusselam Post, The New York Times ve Turkish Daily Weeks) ayrıntılı bir şekilde taramıştır.

Sağlam (2005) *Türkiye-İsrail ticari ilişkileri* başlıklı yüksek lisans tezinde, Türkiye-İsrail ilişkilerini iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin başlatıldığı 1949 yılından başlayarak 2004 yılına kadar siyasi ilişkiler bağlamında ve ekonomik açıdan incelemiştir. Sağlam, araştırmasında iki ülke arasındaki ithalat ve ihracatta ön plana çıkan ürünleri de sıralayarak Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmak suretiyle ve araştırmasının kapsamına giren basını da (Cumhuriyet, Hürriyet ve Milliyet) kısmen tarayarak alana katkı sağlamıştır.

Türkiye-İsrail ilişkileri ile ilgili zikredilen araştırmaların, daha çok İsrail Devleti'nin kuruluşundan başlayarak iki ülke arasındaki siyasi ilişkileri ele aldığı, bunun yanında, yer yer askeri ve ekonomik ilişkilere de değinilerek Türkçe ve İngilizce ikincil kaynaklardan yararlanmak suretiyle alana katkı sağlandığı fark edilmiştir. Ancak, 1983 ve 1993 yılları arasında iki ülke ilişkilerini inceleyen bir tez çalışmasına rastlanmadığı gibi, ikili ilişkileri kültürel ve eğitim boyutlarıyla ele alan bir araştırma da tespit edilmemiştir. Dolayısıyla bu araştırmanın özgünlüğü 1983 ve 1993 yılları arasında Türkiye-İsrail ilişkilerini başta arşiv belgeleri, TBMM Tutanakları ve döneme ait *Cumhuriyet, Hürriyet ve Milliyet* gazetelerinin yanında, diğer ikincil elden kaynaklardan yararlanmak suretiyle siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim boyutlarıyla ortaya koymasıdır.

BÖLÜM III: YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Ünlü Yunan filozofu Aristoteles[17] *Metafizik* adlı eserinde insanın üç temel faaliyetinden bahseder: bunlardan birincisi ‘‘*bilme*’’, ikincisi ‘‘*eylemde bulunma*’’, üçüncüsü ise ‘‘*yaratma*’’ yani ‘‘*ortaya koyma*’’ etkinliğidir (Ketenci & Topuz, 2013, s. 3). Şüphesiz birşeyleri ortaya koyma dikkatli ve titiz bir araştırmanın ürünüdür (Glesne, 2015, s. 4) ve bunu yapmanın da farklı yol ve yöntemleri vardır (Glesne, 2015, s. 2).

Bu bağlamda araştırmacıların, önceden tasarlanmış bir biçimde belli amaçları gerçekleştirmek ve araştırma konularına uygun verileri toplamak üzere yola koyulması olarak bilinen araştırma etkinliği (Glesne, 2015, s. 5), aynı zamanda araştırmacıların seçtikleri problem cümlesiyle bağlantılı bir araştırma deseni seçmelerini ve bu desenin de dünya görüşlerine, kişiliklerine ve yeteneklerine uygun olmasını gerektirmektedir (Merriam, 2015, s. 1). Aksi takdirde araştırmacı çalışmasını nihayete erdiremez. Bundan dolayıdır ki, her araştırma konusuna uygun bir araştırma türü bulunmaktadır.

‘‘*Türkiye-İsrail İlişkileri (1983-1993)*’’ başlığı altında yapılan bu araştırmada Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki ilişkiler belirtilen yıllar arasında Orta Doğu’da, Kafkaslar’da ve uluslararası boyutta meydana gelen gelişmeler bağlamında ve siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim boyutlarıyla ele alınmış olup, esas konunun haricinde Yahudiler’in Filistin topraklarına yerleşmelerine, 1980 öncesi Türkiye-İsrail ilişkilerine ve araştırmanın dönemi Turgut Özal’ın başbakanlık ve cumhurbaşkanlığı yıllarına tekabül ettiği için Turgut Özal’ın dış politika anlayışına da değinilmiştir. Araştırma sürecinde iki ülke arasındaki ilişkilere Türkiye’deki arşiv belgeleri ve TBMM Tutanakları ile belirtilen yıllarda yayın yapan gazetelerin (*Cumhuriyet*, *Hürriyet* ve *Milliyet*) ve diğer kaynakların (ansiklopediler, kitaplar, tezler ve makaleler) incelenmesi yoluyla ışık tutulmuş, ancak İsrail Devlet Arşivleri’ndeki kaynaklara ve diğer yayınlara dil, zaman ve maliyet gibi sebeplerden dolayı erişim sağlanamamıştır.

[17] Kısa adıyla Aristo olarak bilinir.

Bu bakımdan araştırmada, konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren arşiv belgelerinin, TBMM Tutanaklarının, söz konusu gazeteler ile diğer süreli yayınların ve kitapların analiz edilmesi yoluyla veri sağlandığı için nitel araştırma yaklaşımlarından biri olan döküman incelemesi kullanılmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2008, s. 188).[18]

3.2. Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın temel amacı 1983-1993 yılları arasında Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki ilişkileri siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim boyutlarıyla ortaya koymaktır. Bu bakımdan belirlenen amaç doğrultusunda sınırlandırılan araştırmanın evrenini (Şimşek vd., 2012, s. 111), 1983-1993 yılları arasında iki ülke ilişkilerine ışık tutan arşiv belgeleri ve TBMM Tutanakları ile *Cumhuriyet, Hürriyet ve Milliyet* gazetelerinde yer alan haberler oluşturmaktadır. Bununla birlikte, yine araştırma kapsamına girmesi dolayısıyla söz konusu dönemde iki ülke arasındaki ilişkilere ışık tutan ansiklopedilerden, süreli yayınlardan, kitaplardan ve tezlerden de istifade edilmiştir.

Aynı zamanda araştırmada kullanılan kaynaklar araştırmanın amacına uygun olarak evrenden seçilmiş olup, mevcut kaynakların zaman ve ele aldığı konu bakımından 1983 ve 1993 yıllarını kapsaması da örneklem olarak belirlenmiştir.[19]

3.3. Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada kullanılan veriler belirtilen yıllar (1983-1993) arasında Türk Devlet Arşivleri'nde araştırma konusuyla ilgili belgeler, TBMM Tutanakları, *Cumhuriyet, Hürriyet* ve *Milliyet* gazeteleri, Türkiye'de uluslararası ilişkiler alanında basılı kitaplar ve diğer süreli yayınlar (dergiler) incelenerek elde edilmiştir. Aynı

[18] Döküman incelemesi araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili görüşme ve gözlem yapmaya gerek kalmaksızın verilerin belge incelemesi yoluyla elde edildiği bir yöntemdir. Bu sayede araştırmacılar araştırma konularını göz önünde bulundurarak hangi dökümanın araştırmaları için önemli olduğuna ve hangilerini veri kaynağı olarak kullanabileceklerine karar vererek zaman ve kaynak tasarrufu sağlamış olurlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, *1*, *1*, 72.

[19] Bu bakımdan araştırmada, amaçlı örneklem türlerinden olan ve ölçütün araştırmacı tarafından bir dizi kritere göre önceden belirlenmesi yoluyla seçildiği ölçüt örneklem yöntemi kullanılmıştır. Ölçüt örneklem için bkz. Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *7*, *1*, 254.

zamanda Türkiye'de konuya ilişkin daha önce yapılan çalışmalar incelenmiş ve bu çalışmalar arasındaki ortak ve farklı yönler belirlenerek mevcut çalışmaya sağlayacağı katkılar açısından değerlendirilmesi yapılmıştır.

Bu bakımdan araştırmada nitel araştırma yaklaşımlarından biri olan döküman incelemesi kullanılmış olup, genellikle kişisel yargı içermeyen olgusal verilere yer verilmiştir. Öte yandan araştırmada zaman zaman doğrudan alıntılar yapılarak elde edilen verilerin orijinal şekline mümkün olduğunca bağlı kalınmaya çalışılmıştır. Böylelikle mevcut verilerin güvenilirliğinin ve inandırıcılığının sağlanması amaçlanmıştır.

3.4. Verilerin Çözümlenmesi

Bu araştırmada kullanılan veriler araştırmada Türkiye-İsrail ilişkileri siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim boyutlarıyla ele alındığı için araştırmanın amacı doğrultusunda siyasi, askeri, ekonomik, kültürel ve eğitim olmak üzere beş grup hâlinde tasnif edilerek incelenmiştir. Bununla birlikte, 1983-1993 yılları arasında Türk Devlet Arşivleri'ndeki belgeler ve TBMM Tutanakları da titizlikle gözden geçirilerek İsrail Devleti ve Türkiye-İsrail ilişkileriyle ilgili veriler toplanmıştır.

Ardından araştırmada derinlemesine çözümleme yapılması dolayısıyla nitel veri çözümlemenin bir alt tekniği olan içerik analizi kullanılmıştır. Öte yandan araştırmada kullanılan veri yığınları tekrar tekrar ve dikkatli bir biçimde incelenmiş ve bu inceleme sonucunda belli temalara ulaşılmıştır. Daha sonra bu temalar araştırma soruları bağlamında yorumlanarak okuyucuya kişisel yargı içermeden sunulmuştur. Bu bakımdan araştırma tümevarımcı bir yaklaşım içermekle birlikte (Şimşek vd., 2012, s. 185-186), araştırma bulgularının kişisel yargı içermeden okuyucuya sunulması ve mevcut bulguları destekleyecek verilere ulaşılması yoluyla da araştırma bulgularının inandırıcılığının sorgulanmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır (Merriam, 2015, s. 209-210).

BÖLÜM IV: BULGULAR

4.1. Türkiye-İsrail İlişkileri (1983-1993)

4.1.1. 1980-1983 Yılları Arasında Türkiye-İsrail İlişkileri

1980'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik kriz ve petrol sıkıntısı gibi ekonomi kaynaklı sorunları dış politikası üzerinde etkili olmuştur. Türkiye mevcut sorunlardan ötürü bir yandan Arap ülkeleriyle özellikle de Suudi Arabistan'la yakın ilişkiler kurmaya çalışırken (Tuncer, 2015, s. 38), diğer yandan da Müslüman ülkelerin desteğini almak ve ülkeye petrol akışını sağlamak için İsrail'le diplomatik ilişkilerinin gelişimine öncelik vermemiştir (Erhan, 2002, s. 438). Dolayısıyla 1980'li yıllarda da Türkiye'nin Arap yanlısı tutumu devam etmiş ve bu yıllarda Türk devlet adamları Orta Doğu'da barışın sağlanabilmesi için İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklardan çekilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Bölükbaşı, 2001, s. 256).

Bununla birlikte, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden önce İKÖ'nün toplantılarına üst düzey katılım göstermeyen Türkiye, darbeden sonra bu tutumundan uzaklaşarak örgütün toplantılarına üst düzey katılım göstermeye başlamış ve İKÖ'nün aktif bir üyesi olduğunu göstermiştir (Sönmezoğlu, 2006, s. 440; Tuncer, 2015, s. 39). Türkiye'nin 1980'li yıllarda Arap ülkelerine yönelik yakınlaşma politikaları üzerinde 24 Ocak 1980 tarihinde Turgut Özal'ın önderliğinde yürürlülüğü konulan ''*24 Ocak Kararları*'' etkili olmuştur (Özcan, 2016, 809). Türkiye ihracatı özendiren bu kararlar doğrultusunda, Arap ülkeleriyle yakın ekonomik ilişkiler kurmaya çalışmış, ancak bu durum İsrail'in (ABD ile birlikte) ciddi anlamda rahatsızlık duymasına sebep olmuştur (Arı, 2004, s. 643; Balcı, 2017, s. 206).

İki ülke ilişkilerinde görülen soğuma Temmuz 1980'de zirveye ulaşmıştır. Öyle ki, 23 Temmuz 1980 tarihinde İsrail parlamentosu Knesset'in Kudüs Yasası'nı çıkararak Kudüs'ü *ebedi ve değişmez başkent* ilân etmesi ve bilâhare bu kararın 30 Temmuz'da onaylanması üzerine, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 478 sayılı kararıyla İsrail'i kınamış ve Kudüs'te elçiliği bulunan devletlerin elçiliklerini kapatmalarını istemiştir. Türkiye bu karar üzerine, İsrail'le diplomatik ilişkilerini en alt düzeye indirmiş ve İsrail'in Kudüs konusundaki kararını tanımadığını açıklayarak

maslahatgüzarını geri çağırmıştır (Arım, 1999, s. 161; Eminoğlu, 2017, s. 575; Keleşoğlu, 2012, s. 660)

İsrail'in Kudüs'ü ebedi ve değişmez başkent ilân etmesi Türkiye'de tartışılırken, muhafazakar kimliğiyle tanınan Necmettin Erbakan liderliğindeki MSP (Milli Selâmet Partisi) İsrail'le diplomatik ilişkilerin kesilmesi gerektiğini savunarak 5 Eylül 1980 tarihli Millet Meclisi toplantısında Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen'e gensoru vermiş ve Cumhuriyet tarihinde örneği görülmemiş bir şekilde Hayrettin Erkmen güvensizlik oyuyla düşürülmüştür (T.B.M.M Tutanak Dergisi, 5 Eylül 1980, s. 847-852).

Türkiye hemen ardından, 28 Ağustos 1980'de Doğu Kudüs'teki başkonsolosluğunu kapatmış ve 26 Kasım'da da Tel Aviv'deki maslahatgüzarını merkeze çağırarak büyükelçilikte geçici maslahatgüzar statüsünde ''ikinci kâtip''[20] bırakmıştır (Keleşoğlu, 2012, s. 660; Sönmezoğlu, 2006, s. 370-371). Esasen Türkiye'nin bu kararlarının arkasında, o yıllarda içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ve petrol krizi etkili olmuştur. Nitekim Arap dünyasından destek bekleyen Bülent Ulusu Hükümeti (Milliyet, 12 Ağustos 1986, s. 7), Ağustos 1980'de Suudi Arabistan'ın İsrail'le diplomatik ilişkileri kesme karşılığında 75 milyon dolarlık para yardımını ve 2 milyon ton petrol yardımı teklifini 2 Aralık 1980'de kabul ederek İsrail'le diplomatik ilişkileri ''ikinci kâtip'' seviyesine indirmiştir (Balcı, 2017, s. 206; Tuncer, 2015, s. 38). Türkiye, İsrail'le diplomatik temsil düzeyini ikinci kâtip seviyesine indirdikten sonra İslam Dünyası ile ilişkilerini geliştirme yoluna gitmiştir. Ne var ki, Orta Doğu'da İsrail gibi büyük bir güçle diplomatik ilişkilerini Tel Aviv'de oturan genç bir ikinci sekreterle yürütemeyeceğini fark eden Türkiye, ilerleyen yıllarda bu durumdan bir çıkış yolu arayacaktır (Güvendiren, 1999, s. 177).

Böylece Filistin sorunu 1980'li yıllarda da Türkiye-İsrail ilişkileri üzerinde olumsuz bir atmosfer oluşturarak ikili ilişkilerin gerileme dönemine girmesine sebep olmuştur. Öyle ki, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra Cumhurbaşkanı olan Kenan Evren, Arap ülkelerine yaptığı ziyaretlerde İsrail'in Orta Doğu'da istikrarsızlığın en büyük kaynağı olduğunu vurgulayarak İsrail'e karşı sert eleştirilerde bulunmuştur. Bu yıllarda Türkiye'de resmi ağızdan İsrail'i karşı tepki

[20] Diplomaside bir rütbe olan ikinci kâtiplik, Türk Dışişleri Bakanlığı'nda altı ilâ sekiz yıllık kıdeme denk gelmektedir.

gösterilmesi sadece İsrail'in değil, aynı zamanda ABD'nin de tepkisini çekmiş ve 21 Ocak 1981'de 61 Amerikalı senatör Türkiye'nin Washington büyükelçisi Şükrü Elekdağ'a bir mektup göndererek Türkiye'nin izlemiş olduğu İsrail politikasının Türkiye-Amerikan ilişkilerini de olumsuz etkileyeceği konusunda uyarılarda bulunmuşlardır (Tavlaş, 1999, s. 86; Yılmaz, 2010, s. 14).

Bu uyarının ardından Türkiye anti-İsrail tavrından kaçınarak İsrail'e karşı daha hassas bir politika takip etmeye başlamıştır. Nitekim Türkiye 8 Haziran 1981'de İsrail'in Irak'ta bulunan bir nükleer reaktörü hava saldırısıyla yok etmesini sadece kınamakla yetinmiş (Sönmezoğlu, 2006, s. 448) ve Şubat 1982'de Golan Tepeleri'ni ilhak kararına da yumuşak bir tepki göstermiştir (Özcan, 2016, s. 808). Benzer şekilde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun İsrail'in Kudüsü ilhak kararını görüşmek için toplandığı Şubat 1982 tarihli oturumda alınan ''*İsrail'in barış sever bir devlet olmadığı*'' yönündeki karara da çekimser oy kullanmıştır. Ancak, İsrail'in 16-17 Eylül 1982 tarihlerinde Lübnan'daki Sabra ve Şatilla kamplarında Filistintinlere yaptığı katliamı eleştirmiş ve bu olay dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren ile Dışişleri Bakanı İlter Türkmen tarafından üzüntü ile karşılanmıştır (Arı, 2004, s. 836; Sönmezoğlu, 2006, s. 448-449). Ardından Dışişleri Bakanı İlter Türkmen 4 Ekim 1982 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda yapmış olduğu konuşmada, İsrail'in Sabra ve Şatilla kamplarında yapmış olduğu toplu katliamlara temas ederek İsrail'i kınamıştır (Cumhuriyet, 5 Ekim 1982, s. 9).

Öte yandan İsrail'in 6 Haziran 1982 tarihinde Lübnan'ı işgal ederek FKÖ'yü buradan çıkarması her ne kadar Türkiye'nin tepkisine sebep olsa da (Tuncer, 2015, s. 40), bu savaş Türkiye-İsrail ilişkilerinde bir yumuşama döneminin yaşanmasına sebep olmuş (Tuncer, 2015, s. 50) ve iki ülkenin istihbarat alanında işbirliği yapmasına imkân sağlamıştır (Eminoğlu, 2017, s. 575). İsrail, Lübnan'ı işgali sırasında Türkiye'ye çağrıda bulunarak karargâhları Lübnan'da bulunan ASALA (Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu) ve JCGA (Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları) örgütlerinin kamplarını birlikte temizlemeyi önermiştir.

Bunun üzerine Türkiye, 1973'te başlayan ve yurt dışındaki Türk temsilciliklerine saldırılar düzenleyerek çok sayıda Türk diplomatının ölmüne sebep olan bu örgütlerin eylemleri 1980'li yıllarda zirveye ulaşınca, İsrail'in çağrısına olumlu cevap vermiştir. Bu esnada Türkiye'nin, Lübnan'a gönderdiği bir grup

istihbarat görevlisi İsrail askerleriyle birlikte ASALA ve JCGA örgütlerinin kamplarına girmiş ve aralarında JCGA lideri Agop Ahçıyan'ın da bulunduğu çok sayıda teröristi öldürmüşlerdir (Erhan, 2002, s. 438; Tavlaş, 1994, s. 17).

4.1.2. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri

Türkiye-İsrail siyasi ilişkileri tarihi seyri içinde incelendiğinde iki ülke arasında Soğuk Savaş boyunca aynı cephede yer almaktan doğan bir müttefiklik söz konusudur. Bununla birlikte, Türkiye'deki entelektüel çevrelerde de İsrail'e karşı müspet bir imaj bulunmakta ve Türkiye Orta Doğu'da İsrail'le problemi olmayan ülkeler arasında yer almaktadır. Bu faktörler iki ülke ilişkilerini olumlu yönde etkilemektedir (Öztürk, 2004, s. 193-194). Ancak, bu faktörler Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesinin önündeki engelleri kaldıramamış, bunun aksine iki ülke ilişkileri 1983-1993 yılları arasında önceki yıllarda olduğu gibi Arap-İsrail çatışmalarının ve bölgesel sorunların etkisinde kalarak dalgalı bir seyir izlemiştir (Eminoğlu, 2017, s. 572).

Türkiye taraflar arasında doğrudan bir seçim yapmayarak Araplar ve İsrail arasındaki sorunlara diplomatik yolları kullanmak suretiyle çözüm üretmeye ve Araplardan gelen baskılara rağmen İsrail'le diplomatik ilişkilerini tamamiyle koparmamaya çalışsa da, ikili ilişkiler beklenen düzeyde gelişme gösterememiştir. Bunun sonucu olarak Türkiye 1983-1993 yılları arasında bir yandan Arap yanlısı dış politika takip etmeye devam ederken, bir yandan da İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirmenin yollarını aramış ve her iki taraf arasında denge siyaseti izlemiştir (Güneş, 23 Mart 1984, s. 7).

Öte yandan bu yıllarda iki ülke arasında bölgesel sorunlardan kaynaklanan bir takım problemler de yaşanmıştır. Öyle ki, Türkiye'nin 25 Mayıs 1983 tarihinde Irak sınırları içinde güvenliğini sağlamak için başlattığı sınır ötesi harekâtın,[21] İsrail

[21] 1980'li yıllarda artan terör olaylarından dolayı Türkiye, Şubat 1983'te Irak'la imzalamış olduğu ve kendisine ''sıcak takip'' imkânı sağlayan ''Sınır Güvenliği ve İş Birliği Anlaşması'na'' dayanarak Irak'a yönelik sınır ötesi harekât düzenlemeye başlamıştır. 10 Mayıs 1983'te Hakkari Uludere'de 3 Türk askerinin PKK'lı teröristler tarafından öldürülmesi üzerine Türkiye 25 Mayıs 1983'te harekete geçmiş ve 7000 Türk askerinin katıldığı bir operasyon başlatarak Irak sınırları içinde yer alan Zaho ve Amadiye arasındaki bölgeye sınır ötesi harekât düzenlemiştir. Türkiye'nin güvenliğini sağlamak için düzenlemiş olduğu bu harekât İsrail Dışişleri Bakanı İzak Şamir tarafından özerkliğe karşı girişilmiş bir savaş olarak nitelendirilmiş ve Irak topraklarının işgal altında tutulduğu yönünde sözler sarf edilmiştir. Bu durum Türk Dışişleri Bakanlığı çevrelerinde tepkiyle karşılanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. ''İşgalci İsrail'in Türkiye'yi işgalcilikle suçlaması küstahlık''. (1983, 5 Haziran). *Milliyet*, s. 1-4;

Dışişleri Bakanı İzak Şamir tarafından özerkliğe karşı girişilmiş bir hareket olarak değerlendirilmesi ve bu toprakların işgal altında tutulduğu yönünde sözler sarfedilmesi Türkiye'de hükümet çevrelerinde tepkiye sebep olmuştur (Milliyet, 5 Haziran 1983, s. 1). Her ne kadar İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Alon Liel, Dışişleri Bakanı İzak Şamir'in Türkiye aleyhinde söz söylemediğini iddia etse de (Milliyet, 6 Haziran 1983, s. 10), Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada: ''*Başka ulusların topraklarını gasbetme şampiyonluğunu kimseye bırakmayan İsrail'in, başkalarını işgalcilikle suçlaması en hafif tabiriyle küstahlıktır*'' denilmiş ve bu harekâtın Irak Hükümeti'nin onayı ile yapıldığı belirtilerek İsrail'e tepki gösterilmiştir (Milliyet, 5 Haziran 1983, s. 4).

Bunun üzerine İsral'in Ankara maslahatgüzarı Alon Liel bir açıklama daha yaparak Türkiye ile İsrail arasında bir sorunun olmadığını belirtmiş ve sorunun İsrail ile Arap ülkeleri arasında olduğunu ifade ettikten sonra iki ülkenin Batı'nın bir parçası olduğunun altını çizmiştir. Alon Liel ayrıca, Türkiye ile İsrail arasındaki ilişkilerin düşük düzeyde olmasının büyük bir talihsizlik olduğunu vurgulamış ve iki ülkenin coğrafi bakımdan çok yakın olduğunu hatırlatarak turizm gibi pek çok alanda işbirliği yapabileceklerini dile getirmiştir (Cumhuriyet, 25 Haziran 1983, s. 11).

Bundan sonra İsrail Savunma eski bakanlarından Ariel Şaron'un: ''*Stratejik alanımız içinde Ankara da vardır*'' şeklinde bir açıklama yapması Türkiye tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bunun üzerine Ankara maslahatgüzarlığı tarafından yapılan: ''*Büyük veya küçük hemen her ülkenin çıkarları açısından ilgi alanında bulunan bölgeler vardır*'' şeklindeki açıklamayla Türkiye'nin kaygıları giderilmeye çalışılmıştır (Cumhuriyet, 13 Aralık 1983, s. 7).

4.1.2.1. 1983-1987 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri

4.1.2.1.1. Turgut Özal'ın Siyaset Anlayışı ve Orta Doğu'ya Bakışı

Turgut Özal'ın[22] siyaset anlayışı üzerinde etkili olan unsurları, ekonomi ağırlıklı dış politika düşüncesi, kişisel özellikleri ve kapitalist dünya görüşü şeklinde

---

Fırat, M. Kürkçüoğlu, Ö. (2010). Orta Doğuyla ilişkiler. B. Oran (Ed.),*Türk dış politikası kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar (1980-2001)* (s. 133). İstanbul: İletişim Yayınları.

[22] 13 Ekim 1927'de Malatya'da doğan Halil Turgut Özal, 1950'de İstanbul Teknik Üniversitesi Elektrik Mühendisliği bölümünden mezun olmuş ve aynı yıl Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde çalışmaya başlamıştır. 1951 yılında elektrik enerjisi ve mühendislik ekonomisiyle ilgili ihtisas yapmak ve

özetlemek mümkündür (Dündar, 2016, s. 4). Özal, Anadolu'daki Müslümanları Balkanlar'dakilerle birbirine bağlayan yegâne unsurun din olduğu görüşünü benimsemiş ve Osmanlı bakiyesi bölgelerde yaşayan Müslüman nüfusun Türk dış politikasında ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu savunmuştur (Balcı, 2017, s. 210). Öyle ki, 1986'da verdiği bir mülakatta: "*İslam ülkelerinin liderliğini yapacağız ve kendimizi Batı için daha önemli bir duruma getireceğiz*'' diyerek niyetini açıkça ifade etmiştir (Ertosun, 2014, s. 307).

Turgut Özal, bu düşünce doğrultusunda Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla birlikte Balkanlar'dan Orta Asya'ya, oradan da Orta Doğu'ya uzanan topraklarda yaşayan Müslüman ve Türk topluluklarının Türkiye'nin etki alanına açıldığını düşünmüş ve bu durumu Türkiye için bir ''*hacet kapısı*'' olarak görmüştür.

---

yabancı dil öğrenmek için o dönem çalıştığı kurum olan Elektrik İşleri Etüd İdaresi tarafından ABD'ye gönderilmiştir (Demiray, 2007, s. 105; Özen, 2011, s. 122). 1953 yılına kadar ABD'de kalan Turgut Özal, 1953'te Türkiye'ye dönmüş ve Elektrik işleri Etüt İdaresi'nde çalışmaya devam etmiştir. Daha sonra Devlet Su işleri Genel Müdürlüğü, Elektrik İşleri Etüt İdaresi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Devlet Yatırım Planı gibi çeşitli kurumlarda görev yapmıştır. 1965'te Süleyman Demirel Hükümeti'nin kurulmasıyla birlikte başbakanlık müşavirliğine tayin edilen Özal (Demiray, 2007, s. 105), 1967'de Devlet Planlama Teşkilatı'nın başına getirilmiştir. 12 Mart 1971 muhtırasından sonra Devlet Planlama Teşkilâtı'nda bulunduğu görevine son verilince, Dünya Bankası'ndan gelen danışmanlık teklifini kabul ederek Dünya Bankası Başkanı'nın özel danışmanı olarak göreve başlamış ve ABD'de 1971 ve 1975 yılları arasında bu kurumun sanayi ve maden alanlarındaki özel danışmanlık görevini yürütmüştür (Demiray, 2007, s. 105; Kösebalaban, 2014, s. 234; Özen, 2011, s. 122). Uzun yılllar devlet kadrolarında bürokrat ve teknokrat kimlikleriyle çalışan Özal (Demiray, 2008, s. 252), 1960'lı yıllarda Adalet Partisi'ne üye olmuştur. 1977 seçimlerinde ise Necmettin Erbakan'ın liderliğindeki Milli Selamet Partisi'nden İzmir Milletvekili adayı olmuşsa da, seçilememiştir (Özen, 2011, s. 123). Nisan 1979'da yayımladığı ''*Kalkınmada Yeni Görüşün Esasları*'' başlıklı raporla Türkiye'de ilk defa adından söz ettiren Özal, Süleyman Demirel'in 12 Kasım 1979'da bir azınlık hükümeti kurmasıyla hükümetin planlama ve başbakanlık müsteşarlıklarına getirilmiştir (Demiray, 2007, s. 106). 1 Ocak 1980 tarihinde de Demirel Hükümeti tarafından başdanışman olarak atamasıyla birlikte (Tuncer, 2015, s. 23), 24 Ocak 1980 tarihinde ''*24 Ocak kararları*'' olarak bilinen (Ertosun, 2014, s. 296) ve Türkiye'nin yeni dünya düzenine uyum sağlaması için ekonomi alanındaki en köklü reformlarından birisini ortaya koymuştur (Öztürk, Nas & İçöz, 2008, s. 16-17). 12 Eylül 1980 darbesinin ardından Kenan Evren tarafından kendisine beraber çalışma isteği teklif edilince, 20 Eylül'de kurulan Bülent Ulusu Hükümeti'nde ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olmuştur (Demiray, 2007, s. 105; Özen, 2011, s. 123). Ancak, bu yıllarda ekonomi yönetimine yöneltilen eleştirilerin artması üzerine 13 Temmuz 1982'de başbakan yardımcılığı görevinden istifa etmiş (Özen, 2011, s. 123) ve 8 Kasım 1982'de halk oyuna sunulan yeni anayasanın (1982 Anayasası) kabul edilmesiyle birlikte parti kurma çalışmaları başlayınca da (Demiray, 2007, s. 105), 20 Mayıs 1983'te Anavatan Partisi'ni kurmuştur (Özen, 2011, s. 123). 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan seçimlerde tek başına iktidar olacak çoğunluğu elde ederek Türkiye Cumhuriyeti'nin 45. Başbakanı olan Turgut Özal (Ertosun, 2014, s. 291; Sönmezoğlu, 2006, s. 386), bu görevini 29 Kasım 1987 tarihine kadar sürdürmüş, 21 Aralık 1987'i genel seçimlerde de tek başına hükümeti kuracak çoğunluğu sağlayarak 46. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ni kurmuştur (Tuncer, 2015, s. 28). Bu göreve 31 Ekim 1989'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Cumhurbaşkanı seçilinceye kadar devam eden Özal (Demiray, 2007, s. 105), 9 Kasım'da 8. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Yıldırım Akbulut'u hükümeti kurmakla görevlendirmiştir (Ertosun, 2014, s. 296). Turgut Özal cumhurbaşkanı olarak görev yaparken, 17 Nisan 1993'te geçirdiği kalp krizi sonucu hayatını kaybetmiştir (Özen, 2011, s. 124).

Özal'a göre; Türkiye ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurarak bu coğrafyada yaşayan halklarla siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurmalı ve bu yolla İslam Dünyası ve Hristiyan Dünyası arasında bir köprü oluşturmalıydı. Böylelikle Türkiye bölgenin lider ülkesi olabilecekti (Demiray, 2008, s. 278-280; Tuncer, 2008, s. 35).

Öte yandan siyasi hayatı boyunca ekonomi ağırlıklı bir dış politika anlayışını benimseyen Özal, kendisinin de mimarı olduğu 24 Ocak kararlarıyla başlayan süreçte Türkiye'nin, Anglo-Amerikan dünyasına hâkim olan neo-liberalizmin[23] etkisi altına girmesinde önemli rol oynamış (Tuncer, 2015, s. 29-33) ve onun döneminde Türkiye geleneksel statükocu dış politikadan ziyade, aktif, çok yönlü, revizyonist ve ekonomi temelli dış politika uygulamalarıyla tanışmıştır. Öyle ki, 1983'te iktidara geldikten sonra, hükümetin önceliğini ekonomiyi düzeltme ve halkın refah düzeyini artırma olarak belirleyen Özal (Ertosun, 2014, s. 291-295), aynı yıl Dışişleri Bakanlığı'na verdiği bir talimatta: ''*Bana 10 yıllık bir barış sağlayın! Çevreyle kavga etmeyelim! Ekonomiyi güçlendirmek için buna ihtiyacımız var*'' demiştir (Tuncer, 2015, s. 33). Bu amaçla Özal, yaptığı yurtdışı gezilerine çok sayıda iş adamını ve ekonomik kuruluşun temsilcisini götürerek Türkiye'nin bu ülkelerle ticaret hacmini büyütmeye çalışmıştır (Sönmezoğlu, 2006, s. 387). Böylelikle Türkiye'yi dış dünyaya tanıtmayı amaçlayan Özal (Dündar, 2016, s. 17), siyasi sorunların da taraflar arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yoluyla oluşacak karşılıklı bağımlılık yolu ile çözülebileceğine inanmış ve bu inanç doğrultusunda uluslararası ilişkiler alanında izleyeceği politikaları ekonomik temeller üzerine oturtmuştur (Laçinok, 2007, s. 555).

Bu çerçevede Özal'ın başbakanlığı döneminde Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle ilişkileri üzerinde ekonomi belirleyici bir etken olmuş (Tuncer, 2015, s. 22) ve Orta Doğu pazarları Türkiye için giderek önem kazanmıştır. Nitekim Türkiye'nin 1970'li yıllarda Orta Doğu'ya yönelik toplam ihracatı %18, ithalâtı da

[23] 1970'li ve 1980'li yıllarda etkisini hissettirmeye başlayan neo-liberalizm, devletin sosyo-ekonomik hayattan uzaklaştırılmasını ve sınırlı fonksiyonlara sahip olabildiğince zayıf bir devlet anlayışını savunmuştur. Özellikle ABD'de Cumhuriyetçi Ronald Reagan (1981-1989) ve İngiltere'de Muhafazakar Margaret Thatcher'ın (1979-1990) iktidarı gelmesiyle birlikte, neo-liberalizm tüm dünyada etkili olmaya başlamıştır. Bu yıllarda Türkiye'de başbakanlık görevinde bulunan Turgut Özal da (1983-1989) 24 Ocak 1980 tarihinde uygulamaya konulan ''24 Ocak Kararları'' ile neo-liberal politikaları Türkiye'de hayata geçirmeye çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan, S. (2019). Neo-liberalizm, esneklik ve güvencesizlik. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 2, 362; Demiray, M. (2008). Turgut Özal dönemi Türkiye Cumhutiyeti'nin dış politikası (1983-1993). M. Bıyıklı (Ed.), *Türk dış politikası I* (ss. 245-252). İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

%22 iken, 1980'li yıllarda ihracatı %40'lara, ithalâtı da %35'lere yükselerek Orta Doğu ülkeleriyle toplam ticaret hacmi %18 artış göstermiştir (Demiray, 2008, s. 246; Yavuz, 2016, s. 724).

Bununla birlikte, Özal dış politikanın dünyada değişen şartlara göre dizayn edilerek statükocu ilkelerden kurtulması gerektiğini de düşünmekteydi (Dündar, 2016, s. 4). Bu yüzden devletçiliğe şiddetle karşı çıkarak devletin bireye bir engel oluşturmaması gerektiğine inanmış ve aynı zamanda kendi kararlarını verebilen, girişimci ve dış dünyaya açık bireyler yetiştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Turgut Özal, aynı zamanda Türkiye'nin idare sistemini seçerken yanlış bir tercih yaparak bürokrasisi en ağır olan Fransız sistemini kopya ettiğini, oysa ki, Anglo-Sakson sistemi denilen Amerikan-İngiliz sisteminde devletin memuruna, memurun da vatandaşına güvendiğini dile getirmiş ve o günün şartlarında Anglo-Sakson sisteminin örnek alınması gerektiğini savunmuştur (Uluç, 2014, s. 117-118).

4.1.2.1.2. I. Özal Hükümeti Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri

24 Nisan 1983'te Resmi Gazete'de Siyasi Partiler Kanunu'nun yayınlanmasıyla birlikte, mevcut askeri yönetim siyasi partilerin kuruluş çalışmalarını serbest bırakmıştır (Siyasi Partiler Kanunu, 24 Nisan 1983, s. 1-2). Turgut Özal tarafından 20 Mayıs 1983 tarihinde kurulan Anavatan Partisi'nin (ANAP) 6 Kasım 1983'te yapılan genel seçimlerde %45,1 oy oranıyla birinci parti olmasının ardından 13 Aralık 1983'te 45. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti kurulmuştur. Böylelikle 1983-1993 yılları arasında Türk dış politikasını şekillendiren Turgut Özal'ın, başbakan ve cumhurbaşkanı olarak adından çokça söz ettireceği dönem başlamıştır (Baykal, 2019, s. 151; Ertosun, 2014, s. 291). Başbakan olmadan önce yapmış olduğu konuşmalarda İsrail'i ''*zorla girdiği medeniyetin beşiği İslam coğrafyasına kan ve barut sokan ülke*'' olarak nitelendiren Turgut Özal (Walter, 1997, s. 74), başbakan olduktan sonra Arap ülkeleri ve İsrail arasında denge siyaseti izleyerek Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesi konusunda Arap ülkelerini ikna etmeye çalışmıştır (Bölükbaşı, 2004, s. 643).

Bu çerçevede Özal'ın, Başbakanlık görevini üstlendikten sonra 7 Ocak 1984 tarihinde yaptığı basın toplantısında üzerinde durduğu konulardan biri de Orta Doğu Bölgesi'ndeki çatışmalar olmuştur. Nitekim Özal, bu esnada Filistin meselesini ele

almış ve Orta Doğu'da devam eden Lübnan İç Savaşı ve benzeri çatışmaların asıl kaynağının Filistin meselesi olduğunu ifade etmiştir. Bölgede barış için İsrail'in saldırganlığının sona erdirilmesi ve Filistinlilere meşru haklarının verilmesi gerektiğini vurgulayan Özal'a göre: "*Lübnan'daki kargaşa ortamı devam ettiği müddetçe, İsrail'in saldırganlığının ortadan kaldırılmasına matuf çabalar üzerinde teksifi gereken dikkatler dağıtılmaktadır. Hâlbuki Orta Doğu meselesi, Filistin toprakları ve mukaddes Kudüs üzerindeki İsrail işgalinin kaldırılması ve Filistin Arap halkına meşru haklarının iadesi noktasında düğümlenmektedir*" (Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları, 7 Ocak 1984, s. 125).

16 Ocak 1984 yaptığı başka bir açıklamada da, Türkiye'nin mevcut coğrafi konumu ve tarihsel mirası ile Orta Doğu Bölgesi'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu ve bölge barışı için rol oynamaktan kaçınmayacağını ifade eden Özal, Türkiye'nin bölgeyle olan tarihsel bağlarına dikkat çekmiştir. Bu esnada ABD ile İsrail arasında imzalanan ''*Stratejik İşbirliği Antlaşması'nı*'' nasıl değerlendiriyorsunuz? sorusu üzerine Özal, İsrail'in saldırgan politikası ve uzlaşmaz tutumunu Orta Doğu'da süregelen gerginliğin başlıca amili olarak gördüğünü ifade ettikten sonra, ilke olarak İsrail'in politikasının desteklenmesinden kaçınılması gerektiğini dile getirmiş ve ABD ile İsrail arasında varılan stratejik işbirliği mutabakatını olumlu karşıladığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 16 Ocak 1984, s. 11).

Bununla birlikte, 18 Şubat 1984'te Anadolu Ajansı muhabirine yaptığı açıklamada da, İsrail-Filistin anlaşmazlığına değinerek Türkiye'nin Filistin meselesine karşı tarafsız bir politika izlediğini vurgulamış ve her iki tarafla da dengeli ilişkiler sürdürdüğünü şu ifadelerle dile getirmiştir: ''*Türkiye bölgede herhangi bir tarafın yanında değildir. Her meseleye bölgenin genel dengesi içerisinde bakmaktadır ve problemlerin çözümü için bir nevi durumunu muhafaza etmektedir. Yani problemlerin çözümü için kendisine imkân verilirse, fırsat gelirse herhangi bir yere angaje olmadığı için, çözebilecek pozisyonunu muhafaza edecektir*'' (Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları, 18 Şubat 1984, s. 285).

Bundan sonra 20 Şubat 1984 tarihinde Kuveyt'te yayınlanan Al-Anba gazetesine verdiği mülakatta Türkiye-İsrail ilişkilerini ele alan Özal, İsrail'le ilişkilerin nasıl gelişeceği sorusuna: ''*Ne iyileşecek ne kötüleşecek. Arap*

kardeşlerimize de söyledim ilişkilerimizi kesmek isterim ama biz bir NATO ülkesiyiz. NATO'da diğer önemli bir ülke de ABD'dir. İsrail'in Amerika'daki gücüde biliniyor. Bu bir kar-zarar ilişkisidir'' şeklinde cevaplayarak Türkiye-İsrail ilişkileri üzerinde ABD'nin etkisine temas etmiştir (Cumhuriyet, 20 Şubat 1984, s. 6).

23 Mart 1984 tarihinde Güneş gazetesine verdiği bir mülakatta ise: ''*Günün birinde İsrail'le ilişkilerin tamamen kesilmesi gerekebilir mi?*" sorusuna karşılık: "*İsrail ile olan bu ilişki aslında belki çok zararlı bir hadise değil. Kessek ne olacak, kesmesek ne olacak? Bazıları bir pencerenin hafif aralık olmasında fayda mülahaza etmek lazımdır derler. Tabi İsrail'e en büyük destek olan ABD'dir. İsrail lobisinin oradaki ağırlığı da herkes tarafından bilinir*" cevabını vermiştir. Özal bu esnada bir yandan Filistinlilerin bağımsız devlet kurma mücadelesine tam destek vererek İsrail'in Filistinlilere yönelik saldırılarını kınamış ve Türkiye'nin Orta Doğu'da barışın sağlanmasına katkıda bulunabilmesi için İsrail'le diplomatik, ekonomik ve kültürel ilişkilerini sürdürmesi gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla Özal'a göre; Türkiye, bir tarafta Arap devletleri ve FKÖ ile yakın ilişkilere sahip Müslüman bir ülke olarak, diğer tarafta da NATO üyesi bir ülke olarak İsrail'le diyalog kanallarını açık tutabilir ve taraflar arasındaki sorunun çözümünde iletişimi sağlayabilirdi (Güneş, 23 Mart 1984, s. 7).

Bu çerçevede Özal'ın başbakan olduğu 1980'li yıllarda Türk devlet adamları arasında Orta Doğu'daki Müslüman ülkelerle karşılıklı ilişkilerin geliştirilmesi düşüncesi ağırlık kazanmış ve bu doğrultuda Orta Doğu ülkelerine yönelik ziyaretler de artmıştır. Nitekim hükümet kurma çalışmalarının tamamlanmasının ardından Cumhurbaşkanı Kenan Evren 16 Ocak 1984 tarihinde 4. İslam Konferansına katılmak üzere Fas'a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu esnada yapmış olduğu açıklamalarda Türkiye'nin İslam alemiyle ilişkilerini ele almıştır. Türkiye'nin zirveye en üst düzeyde katılmasının İslam alemiyle giderek gelişen ilişkileri bakımından önemli bir merhale teşkil ettiğine inandığını belirten Kenan Evren, zirve toplantısının İslam alemi içerisindeki dayanışmanın artırılmasına ve işbirliğinin geliştirilmesine önemli katkılarda bulunacağını ifade etmiştir (Cumhuriyet, 16 Ocak 1984, s. 11).

Bununla birlikte, tüm İslam ülkelerinin İsrail'e karşı stratejik ortaklık çerçevesinde birleşmeleri gerektiğini de vurgulayan Cumhurbaşkanı Kenan Evren,

İslam ülkeleri arasında ticaret, sanayi ve teknik alanlarda işbirliğine dikkat çekmiş ve bu amaçla bir de hareket planı önermiştir. Türkiye'nin, İsrail'in Orta Doğu'da uyguladığı politikalara karşı olduğunu da belirten Evren, Orta Doğu sorununun temel nedeninin İsrail'in, Filistin halkının meşru haklarını inkâr etmesinde yattığını ve Filistin halkının gasbedilen haklarına kavuşuncaya kadar bugünkü durumun devam edeceğini dile getirmiştir (Cumhuriyet, 19 Ocak 1984, s. 6; Hürriyet, 19 Ocak 1984, s. 13).

Bundan sonra 21-25 Şubat 1984 tarihleri arasında da Suudi Arabistanı ziyaret eden Kenan Evren, 22 Şubat'ta Suudi Arabistan Hükümeti ile ''Askeri Eğitim ve Öğretim İşbirliği'' anlaşması imzalamış (CA, 5052014/ 847914, 6 Nisan 1984, s. 2) ve iki ülke arasında karşılıklı ticaret hacminin artırılması konusunda anlaşmaya varılmıştır. Cumhurbaşkanı Kenan Evren bu esnada yaptığı açıklamalarda da, Türkiye'nin İslam dünyasına, Arap kardeşliğine ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerine büyük önem verdiğini dile getirdikten sonra bölgedeki istikrarsızlığın en büyük kaynağı ve sorumlusunun İsrail olduğunu vurgulamıştır (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, Şubat 1984, s. 6).

Ardından 13 Mart 1984'te Çin Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Li Xiannian onuruna verdiği yemekte yaptığı konuşmada da Orta Doğu sorunlarına değinen Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Orta Doğu'daki gelişmelerin hergün daha karmaşık ve tehlikeli bir hâl aldığını belirterek Türkiye'nin Orta Doğu bölgesine duyduğu özel ilginin sadece coğrafi konumunun bir sonucu olmadığını ifade etmiş ve Türkiye'nin bölgedeki İslâm ülkeleriyle köklü bağlara ve ortak mirasa dayanan bir geçmişi olduğu dile getirmiştir. Aynı zamanda Orta Doğu sorununun temelinde İsrail'in yayılmacı ve mütecaviz politikası ile Filistin halkının meşrû haklarını inkârında yattığının altını çizen Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Filistin halkının gaspedilen haklarına kavuşuncaya kadar bu sorunun devam edeceğini vurgulamıştır (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, 13 Mart 1984, s. 53).

Öte yandan Başbakan Turgut Özal da Nisan-Mayıs 1984 tarihleri arasında İran, Irak ve Libya gibi birtakım Orta Doğu ülkelerini ziyaret etmiştir (Özcan, 2016, s. 809). Libya ziyareti sırasında Libya devrim liderlerinden Kurmay Binbaşı Abdülselam Ahmed Callud'a yapmış olduğu açıklamada, İsrail'in izlediği uzlaşmaz politikanın hüküm sürmekte olan karışıklığı daha da kötüleştirdiğine ve bölgede

kapsamlı bir barış sağlamayı amaçlayan çabaları engellediğine inandığını belirttikten sonra İsrail'in hiçbir güçlükle karşılaşmadan Arap topraklarındaki yerleşme politikasını açıkça sürdürmekte olduğunu ve bu toprakların demografik yapısını değiştirmeye çalıştığını ifade etmiştir. Bu tür uygulamaların da Filistinlilerin haklarının iadesine önemli bir engel oluşturduğunu vurgulamıştır (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, 25 Mayıs 1984, s. 83).

29 mayıs 1984 tarihinde gerçekleştirdiği Irak ziyareti esnasında yapmış olduğu açıklamada da: ''*Orta Doğu'da devam etmekte olan tehlikeli durum bölgenin istikrarı bakımından, maalesef iyimser olmamıza imkân tanımamaktadır. Dünyanın bu bölgesindeki istikrarsızlığın ana kaynağını teşkil eden Arap-İsrail çatışması, bölge ve dünya barışını tehdide devam etmektedir. İsrail tarafından sürdürülmekte olan uzlaşmaz politikanın mevcut gerginliği daha da arttırdığına ve bu bölgede kapsamlı bir barış sağlamayı amaçlayan çabaları engellediğine inanıyoruz*'' ifadelerine yer vermiştir (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, 29 mayıs 1984, s. 85).

Özal bu ziyaretler doğrultusunda 1970'li yıllarda olduğu gibi petrol zengini Arap ülkeleriyle ticareti artırarak bölgenin lider ülkesi olmayı ve böylelikle Türkiye'nin Batı nezdindeki değerini artırmayı amaçlamıştır (Ertosun, 2014, s. 307). Nitekim Kenan Evren ve Turgut Özal'ın ziyaretleri sonucu 1980'li yıllarda Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle ticaret hacmi %40'lara kadar yükselmiştir (Balcı, 2017, s. 206).

Bununla birlikte, aynı dönemde Türkiye'nin Filistin'e olan ilgisi de artmış ve 18 Mayıs 1984 tarihi Türkiye'de Kudüs ile dayanışma günü ilân edilmiştir (Cumhuriyet, 18 Mayıs 1984, s. 6). Ardından 29 Kasım 1984'te Filistin Halkıyla Dayanışma Günü münasebetiyle bir mesaj yayımlayan Başbakan Özal, Filistinlilerin kendi topraklarında kendi kaderlerini tayin etme hakkını kuvvetle desteklediğini ifade etmiş ve İsrail'in Kudüs dâhil işgal etmiş olduğu Arap topraklarından çekilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları, 29 Kasım 1984, s. 984).

Öte yandan Türkiye bu yıllarda İsrail'e karşı açıktan cephe aldığı imajını vermek istememiştir. Ancak, 26-29 Eylül 1984 tarihleri arasında muhalefet partisi

konumundaki Halkçı Parti'nin (HP) 4 milletvekilinin[24] Türkiye'nin Tel Aviv Elçiliği yetkililerinin ikazlarını dinlemeyerek İsrail'i ziyaret etmeleri ve İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog'un yanında, Meclis Başkanı Shlomo Hillel, Başbakan Şimon Peres ve Başbakan Yardımcısı İzak Şamir ile görüşmeleri Türkiye'de tepkilere neden olmuştur (Cumhuriyet, 20 Eylül 1984, s. 1; Liel & Yirik, 2010, s. 91-92).

Türkiye-İsrail ilişkilerinin en alt seviyede olduğu bir dönemde gerçekleşen bu ziyaret (Liel & Yirik, 2010, s. 91), Türk basınında ''*Dışişleri 4 HP'li Vekil için ateş püskürüyor*'' başlığıyla yer almış ve Türkiye'nin Arap dünyası ile ilişkilerini sıkıntıya sokacağı konusunda kuşkular doğurmuştur. Bu kuşkulardan dolayı Türk Dışişleri Bakanlığı HP'li vekilleri geri döndürmek için Tel Aviv Büyükelçiliği ile irtibata geçmiş, ancak HP'li vekiller Dışişleri Başkanlığı'nın ikazını dinlememişler ve Kudüs'e gideceklerini bildirmişlerdir. Başbakan Turgut Özal bu konu üzerine yaptığı açıklamada, ziyareti hiç hoş karşılamadığını belirttikten sonra ziyareti Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerini bozmak isteyenlerin yararlanacağı türden bir olay olarak değerlendirmiştir. Devlet Bakanı Mesut Yılmaz da ziyareti, Türkiye'nin milli dış politikası açısından zararlı bir hareket olarak telâkki etmiştir (Cumhuriyet, 20 Eylül 1984, s. 1; Cumhuriyet, 21 Eylül 1984, s. 8).

HP'li vekillerin İsrail ziyareti Türkiye'de tartışılırken, bu durum aynı zaman da HP içinde de anlaşmazlığa sebep olmuştur. Geziye ilişkin açıklama yapan Halkçı Parti Genel Sekreteri Engin Aydın, İsrail'in Orta Doğu'da bir ABD uzantısı olduğunu belirttikten sonra milletvekillerinin Meclis Başkanlığı'ndan ve Dışişleri Bakanlığı'ndan izin almadan ve parti yetkili organlarına bilgi vermeden İsrail'e gitmelerini akılla, sorumlulukla ve parti disipliniyle bağdaştırılamayacağını ifade etmiş ve bu kişilerin parlamento çatısı altında bulanmaması gerektiğini dile getirmiştir. Ardından milletvekillerinin bir tanesi bile partide kalırsa kendisinin kalmayacağını eklemiştir (Cumhuriyet, 20 Eylül 1984, s. 7). Bununla birlikte, TBMM Başkanlığı ve Dışişleri Bakanlığı'nın bu vekillerin partiden ihracını talep etmesi üzerine, Halkçı Partisi Genel Başkanı Necdet Calp'ın başkanlığında toplanan Parti Başkanlık Divanı, Merkez Yönetim Kurulu'ndan vekillerin partiden kesin ihraç

[24] Sabit Dumanlı, Selçuk Akıncı, Şükrü Babacan ve Muzaffer Yıldırım.

edilmesini talep etmiş ve konuyu disiplin kuruluna sevk etmiştir (Cumhuriyet, 20 Eylül 1984, s. 7; Cumhuriyet, 21 Eylül 1984, s. 1).

Bu tepkiler üzerine HP'li vekillerden Kırıkkale milletvekili Şükrü Babacan: ''*İsrail Cumhurbaşkanı'ndan Cumhurbaşkanımız Kenan Evren'e iyi niyet mesajı getirdik. Randevu talep ettik. Bu mesajı ileteceğiz*'' şeklinde bir açıklama yapmıştır. Ziyaretin 10 gün önce İsrail Hükümeti tarafından duyurulduğunu dile getiren Babacan, Türk Dışişleri Bakanlığı'nın da ziyaretten haberi olduğunu iddia etmiştir. Babacan aynı zamanda İsrail Cumhurbaşkanı'nın iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesini çok arzu ettiğini ve bu konuda bir davet beklediğini de ifade ettikten sonra Yahudi lobisinin ABD üzerindeki etkisine değinmiş ve Türkiye-İsrail ilişkilerinin düzelmesi hâlinde lobinin Türkiye'ye yardım edeceğinin de altını çizmiştir (Hürriyet, 27 Eylül 1984, s. 19).

Türkiye'de bu ziyarete tepki gösterilirken, İsrail Başbakanı Şimon Peres ziyareti ''*cesur bir adım*'' olarak tanımlamış ve ziyaretin Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlayacağını ifade ederek HP'li vekilleri kutlamıştır (Cumhuriyet, 25 Eylül 1984, s. 1). Bu olayın üzerinden çok geçmeden Ocak 1985 tarihinde Cumhuriyet gazetesi tarafından Emekli Büyükelçi Semih Günver'le bir mülakat yapılmış ve bu mülakatta Türkiye-İsrail ilişkileri ele alınmıştır. Semih Günver Türkiye'nin düşük düzeyde dahi olsa İsrail'le ilişkilerini devam ettirdiğini açıklayarak Arap davasına karşı desteğinin teorik düzeyde kaldığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 19 Ocak 1985, s. 2).

Bununla birlikte, Dünya Ekonomik Forumu'nun 2 Şubat 1985 tarihli Davos zirvesinde "*Orta Doğu Barışı Bulabilir mi?*" başlıklı panelde konuşma yapan Başbakan Özal da, Filistin sorununa değinmiştir. Özal bu esnada yaptığı açıklamalarda, bir yandan yüzyıllar boyunca bölgede Araplarla birlikte yaşamış bir ulus olarak Türkler için Filistin'in manevi bir değeri olduğunu vurgulamış ve Filistin halkına olan desteğini yinelemiş, bir yandan da Türkiye'nin İsrail'le olan diplomatik ilişkilerini asgari seviyede dahi olsa sürdürmesi gerektiğine dikkat çekerek konuya tarafsız yaklaştığını ifade etmiştir (Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları, 2 Şubat 1985, s. 116).

Öte yandan İsrail Dışişleri Bakanı İzak Şamir de, 10 Temmuz 1985 tarihinde Kudüs'te Türk gazetecilere verdiği röportajda, İsrail'in teröristlere yardım ettiği yönündeki iddiaları yalanlayarak Ermeni ve Kürt terörüne karşı Türkiye'ye yardım etmeye hazır olduklarını beyan etmesi ve Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesinin normal olduğunu belirterek Türkiye-İsrail ilişkilerinin de ekonomik, politik ve kültürel alanlarda daha sıkı olması gerektiğine dikkat çekmesi iki ülke arasındaki buzların erimesine sebep olmuştur. Ayrıca Şamir'in ikili ilişkilerin o anki durumundan memnun olmadığını dile getirmesi de Türk tarafında memnuniyetle karşılanmıştır (Cumhuriyet, 10 Temmuz 1985, s. 6).

Bundan sonra iki ülkenin dışişleri bakanları ABD'de Birleşmiş Milletler çalışmaları kapsamında görüşme yapmayı planlamışlardır. Ne var ki, Birleşmiş Milletler Genel Kurul toplantıları sürerken İsrail uçaklarının 1 Ekim 1985'te Tunus'ta bulunan FKÖ karargâhını bombalaması üzerine bu görüşme gerçekleşmemiştir (Özcan, 2016, s. 810). Bu saldırıyla dünya basınından ciddi tepkiler toplayan İsrail'e, Türk basınında da tepki gösterilmiş ve 73 kişinin öldüğü Tunus saldırısı 2 Ekim 1985 tarihli Milliyet gazetesinde ''*En Büyük Terörist İsrail*'' başlığıyla yer almıştır (Miliyet, 2 Ekim 1985, s. 5).

Birleşmiş Milletler toplantıları kapsamında New York'ta bulunan Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu da aynı tarihte (2 Ekim 1985) Güvenlik Konseyi'nde: ''*İsrail bu suretle Tunus'un egemenliğini ihlal ederek Birleşmiş Milletler yasası hükümlerini ve uluslararası hukuku çiğnemiş ve kuvvet kullanmak siyasetindeki ısrarlılığını bir kez daha göstermiştir. Bu tutumun bütün dünyanın özlemini çektiği Orta Doğu'da barışı sağlamaya yönelik çabalara tam bir çelişki teşkil ettiği ortadadır*'' açıklamasını yaptıktan sonra saldırıyı şiddetle kınamış ve Başbakan Özal'ın tavsiyesi üzerine İsrail Dışişleri Bakanı İzak Şamir'le olan randevusunu iptal etmiştir (Cumhuriyet, 2 Ekim 1985, s. 11; Hürriyet, 3 Ekim 1985, s. 19; Milliyet, 3 Ekim 1985, s. 9).

Bu esnada İsrail'in cezalandırılmasını da isteyen Halefoğlu, İsrail uçaklarının Akdeniz'de bulunan bir ABD gemisinden yakıt ikmali yapması ve ABD Başkanı Ronald Reagan'ın saldırıyı onayladığını açıklaması üzerine (Hürriyet, 3 Ekim 1985, s. 10; Milliyet, 2 Ekim 1985, s. 5) ABD'yi işaret ederek: "*Bu eyleme sempati duyanlar Orta Doğu'da barışı engelliyorlar ve İsrail'in gayrimeşru bu eylemi*

cezalandırılmazsa bundan sonraki eylemleri zımnen onaylanmış olacaktır" değerlendirmesinde bulunmuştur (Cumhuriyet, 3 Ekim 1985, s. 11).

ABD'de bulunan Türk heyeti de 3 Ekim'de İsrail Dışişleri Bakanı Şamir'in Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'ndaki konuşması sırasında salonu terk ederek tepkisini göstermiştir. Başbakan Özal ise aynı tarihte (3 Ekim 1985) yaptığı açıklamada saldırıyı "*üzüntü verici bir olay*'' olarak tanımladıktan sonra tepkisini: "*Olacak iş değil. Herkes kendini bir başka memleketi istediği gibi bombalamakta serbest mi zannediyor?*'' sözleriyle dile getirmiş (Cumhuriyet, 3 Ekim 1985, s. 11) ve 16 Ekim'de ABD'ye yapacağı ziyaret esnasında İsrail Başbakanı Şimon Peres'in Türkiye-İsrail ilişkilerinin düzeltilmesi ve temsil düzeyinin yükseltilmesi amacıyla kendisinden talep ettiği görüşmeyi iptal ettiğini açıklamıştır (Milliyet, 2 Ekim 1985, s. 5; Cumhuriyet, 3 Ekim 1985, s. 11).

Ancak, Özal hem Türk-Amerikan ilişkileri üzerinde lobilerden kaynaklanan olumsuzlukları gidermek hem de Yahudi lobisinin desteğini almak için ABD'ye gerçekleştirdiği ziyaret esnasında, ABD Başkanı Ronald Regan'la İsrail-Filistin anlaşmazlığı konusunda yaptığı görüşmeden sonra (Erhan, 2002, s. 438; Özcan, 2016, s. 810), yine Başkan Reagan'ın tavsiyelerini de dikkatte alarak Yahudi lobisiyle görüşmüş (Ertosun, 2016, s. 201) ve İsrail'le temas kanallarını açık tutmuştur. Özal ayrıca İsrail'in Orta Doğu Bölgesi'ndeki varlığının temeli sayılan 1967 tarihli (242 sayılı) Birleşmiş Milletler Kararı'nın taraflar arasındaki uzlaşma için önemine dikkat çekmiştir (Sönmezoğlu, 2006, s. 449).

Bununla birlikte, 22 Ekim 1985 tarihinde Birleşmiş Milletler'in kuruluşunun 40. yılı dolayısıyla Genel Kurul'da yaptığı konuşmada Filistin sorununa değinen Özal, Türkiye'nin Orta Doğu'yla olan tarihsel bağlarına atıfta bulunmuş ve bölgede barışın sağlanması yönündeki çabaları desteklediğini açıklayarak Filistin halkının da bir vatan sahibi olması gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda Orta Doğu'da her ulusun var olma hakkı olduğunu da savunan Özal, bölgede kalıcı barış için Arap devletlerinin İsrail'in varlığını kabullenmeleri gerektiğine işaret etmiş ve Filistin sorununa çözüm amaçlı ortaya atılacak her planda hem İsrail'in hem de Filistin'in bulunması gerektiğine dikkat çekmiştir. Dolayısıyla Turgut Özal Arap-İsrail anlaşmazlıklarına karşı dengeli bir politika izlemeye çalışmış (Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları, 22 Ekim 1985, s. 680) ve bu

tutumdan dolayı Filistin temsilciğini büyükelçilik seviyesine yükseltmemiştir (Sönmezoğlu, 2006, s. 449).

İsrail'in, Tunus saldırısı Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından da tepkiyle karşılanmıştır. Nitekim Cumhurbaşkanı Evren Çankaya Köşkünde Bangladeş Devlet Başkanı Hüseyin Muhammed Erşad onuruna verdiği yemekte İsrail'in Tunus'a yaptığı saldırıya değinerek saldırının dost ve kardeş Tunus'un egemenliğini ihlâl ettiğini açıklamıştır. Saldırıyı sert bir dille kınayan Cumhurbaşkanı Kenan Evren, İslam aleminin her zamankinden daha fazla birlik ve beraberliğe ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır (Cumhuriyet, 3 Ekim 1985, s. 11; Milliyet, 3 Ekim 1985, s. 8). Hüseyin Muhammed Erşad da saldırıya ilişkin bir açıklama yapmazken, 4 Ekim 1985 Cuma günü İstanbul Sultanahmet Camii'inde verilen ''*Emperyalizm, İsrail'in Tunus'taki FKÖ karargâhını bombalamasını kınayan*'' Cuma vaazını dinlemiştir (Milliyet, 5 Ekim 1985, s. 14).

Tunus saldırısından dört ay sonra Libya'dan Suriye'ye dönmekte olan ve içerisinde Hafız Esad'ın yardımcısı Abdullah el-Ahmer'in de bulunduğu Libya'ya ait bir yolcu uçağının 5 Şubat 1986'da İsrail savaş uçakları tarafından Hayfa'da bir askeri üsse indirilerek aranması tüm dünyada olduğu gibi Arap çevrelerinde de geniş yankı uyandırmıştır. Uçağın koordinatlarının İsrail'e ABD tarafından verildiğinin iddia edilmesi üzerine olay Libya'da ABD-İsrail korsanlığının son örneği olarak değerlendirilmiştir (Milliyet, 5 Şubat, 1986, s. 5). Hatta Suriye'nin başvurusu üzerine Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 5 Şubat 1986 tarihinde toplanarak olayı değerlendirmiş ve bu esnada Suriye'nin Birleşmiş Milletler Daimi Temsilcisi Dia Allah Fattal İsrail'in kınanmasını talep etmiştir. Bununla birlikte, Arap Birliği Genel Sekreteri Şatli Klibi de olayı hava korsanlığı olarak nitelendirerek Arap ülkelerinin İsrail'e karşı ortak bir tavır alması çağrısında bulunmuştur (Milliyet, 6 Şubat 1986, s. 5).

Öte yandan bu olay Türkiye-Libya ilişkilerini de etkilemiştir. Nitekim Libya Devlet Başkanı Kaddafi ile görüşmek üzere Libya'ya giden Türk gazetecilere, Libyalı yetkililer tarafından Türkiye'nin ABD ile savunma ve ekonomi alanlarında anlaşma çabalarının Libya'da hoş karşılanmadığı söylenmiştir. Libya Halk Bürosu tarafından yapılan açıklamada da: ''*Türkiye NATO'dan çıksın, tüm petrol ihtiyacını biz karşılarız.*'' ifadeleri kullanılmıştır (Milliyet, 7 Şubat 1986, s. 13). Bu

açıklamalar üzerine uçak olayı Türk Hükümeti tarafından da sert bir dille kınanmıştır. Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Yalım Eralp tepkisini: ‘‘*İsrail sivil havacılık kurallarını açıkça ihlâl etti*’’ şeklindeki açıklamasıyla dile getirirken, Başbakan Turgut Özal da olayı üzerinde durulması gereken fevkalâde bir olay olarak nitelendirdikten sonra yapmış olduğu açıklamada: ‘‘*Bu gibi korsanlıkların devlet tarafından yapılmaması lazım*’’ ifadelerini kullanmıştır (Milliyet, 6 Şubat 1986, s. 5).

Her ne kadar bu olay Türkiye’de İsrail’e karşı bir tepkiye sebep olsa da, Dışişleri Bakanlığı yapmış olduğu kınamada ölçülü ifadeler kullanmaya dikkat etmiş (Özcan, 2005, s. 63) ve Başbakan Özal da İsrail’le ilişkileri geliştirme konusunda yoğun çaba göstermiştir. Öyle ki, Özal Ekim 1985’de ABD’ye yaptığı ziyaret sonrasında muhafazakâr kimliği ile tanınan Mehmet Keçeciler’i İsrail’le ilişkilerin geliştirilmesine karşı, gerek partisinden gerekse ülkedeki muhafazakâr gruplardan gelebilecek muhtemel tepkiyi dindirmek amacıyla görevlendirmiştir. Mehmet Keçeciler İsrail’le ilişkilerin geliştirilmesinden rahatsız olabilecek ANAP’lı siyasetçilerin yanında, Türkiye’de o yıllarda önde gelen cemaat liderlerini de ziyaret ederek İsrail’le ilişkilerin normalleşmesinin gerekliliğini anlatmıştır (Ertosun, 2016, s. 201; Gönültaş, 2014, s. 204).

Türkiye’de bu adımlar atılırken İsrail Dışişleri Bakanı Şamir de 11 Kasım 1985 tarihinde Cumhuriyet gazetesinden Cüneyt Arcayürek’e verdiği röportajda: ‘‘*İki ülke arasındaki ilişkiler iyiden iyiye sınırlı. Bana göre bu durum üzücü kuşkusuz. Bölgedeki iki demokratik ülke arasında daha olumlu daha geniş ilişkiler olabilir. Gelecekte ilişkilerimizin daha iyileşeceğini, daha somut bir biçime dönüşeceğini ümit ediyorum*’’ ifadelerini kullanarak Türkiye-İsrail ilişkilerini değerlendirmiştir. Bu esnada Türkiye’nin, İsrail’le düşmanca ilişkilere sahip olan Arap ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmasını anlayışla karşıladıklarını da belirten Şamir, kendileri için Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin gelişmesinin önemli olduğu mesajını vermiştir (Cumhuriyet, 15 Kasım 1985, s. 15).

Bununla birlikte, İsrail Dışişleri Bakanlığı’nda üst düzey bir diplomat olan Zvi Kedar da 16 Kasım’da yaptığı açıklamada, Türkiye-İsrail ilişkilerini ele almış ve ikili ilişkilerin donma derecesine indirilmesinin yanlışlığına dikkat çekmiştir. Konuşmasında bölgede iki istikrarlı devlet olan Türkiye ve İsrail’in işbirliği yapmasının Orta Doğu’ya istikrar getireceğini vurgulayan Zvi Kedar, iki ülke

ilişkilerinin gelişmesini ABD'nin de çok istediğini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 16 Kasım 1985, s. 8).

Öte yandan bu yıllarda Arap kökenli eylemcilerin Türkiye'de çalışan yapancı diplomatlara yönelik saldırılarının artması[25] dolayısıyla Türk siyasi çevrelerinde güvenlik kaygılarının oluşmaya başlaması ve bu psikolojik ortamda Türkiye'de FKÖ karşıtlığı artarken, Türkiye-İsrail yakınlaşmasını sağlayan etkenlerin su yüzüne çıkması iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır (Balcı, 2017, s. 184; Özcan, 2005, s. 58). Nitekim İsrail'in 1985 yılının sonbaharında Yehuda Millo'yu Ankara'ya maslahatgüzar olarak atamasıyla da iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin seviyesi orta elçilik düzeyine yükseltilmiştir (Aykan, 1993, s. 104). Yehuda Millo maslahatgüzar olarak atandıktan sonra Türkiye'de diplomatik, siyasal ve ekonomik çevrelere nezaket ziyaretleri yaparak Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmine katkı sağlamıştır (Cumhuriyet, 16 Ocak 1986, s. 7).[26]

Bir yıl sonra da İsrail Ankara'daki diplomatik temsilciliğine ataşe konumunda başka bir diplomat daha göndermiştir (Özcan, 2005, s. 64). Buna karşılık, Türkiye de Ocak 1986'da Libya'nın Fez şehrinde yapılan İslam Konferası Örgütü'nün Dışişleri Bakanları Zirvesi'nde Suriye, İran ve Libya'nın ''*İsrail'le diplomatik ilişkilerin kesilmesi*'' yönündeki önerisine sıcak bakmamış ve Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu konferans üyesi ülkelerden KKTC (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti) ile ilişkilerini geliştirmelerini ve Bulgaristan Türkleriyle yakından ilgilenmelerini talep etmiştir. Dolayısıyla bu ülkelerin teklifi Türkiye tarafından kabul görmemiştir (Hürriyet, 8 Ocak 1986, s. 10; Milliyet, 8 Ocak 1986, s. 5).

Ne var ki, 12 Şubat 1986'da İsrail'in Gazze açıklarında *Laros-1* adlı bir Türk balıkçı gemisine ateş açması sonucu geminin kaptanının hayatını kaybetmesi ikili ilişkilerde yeni bir gerilime sebep olmuştur. İsrail tarafından dur ihtarına uymadığı

[25] Nitekim Temmuz 1985'te Ürdün Büyükelçiği başkatibi Ziat Sadi'nin Ankara'da öldürülmesi (Cumhuriyet, 26 Haziran 1987, s. 10), 19 Nisan 1986'da Ankara Gaziosmanpaşa'daki Amerikan Subay Kulübü'ne bombalama girişiminde bulunulması ve 21 Nisan 1986'da da İstanbul Bahçelievler ve Kabataş'ta ABD aleyhinde birtakım pankartların asılması Türkiye'de tepkilere sebep olmuştur (Cumhuriyet, 22 Nisan 1986, s. 8).

[26] Yehuda Millo, SHP (Sosyaldemokrat Halkçı Parti) Genel Başkanı Aydın Güven Gürkan'la da bir görüşme gerçekleştirmiş ve Orta Doğu sorunları üzerine fikir alışverişinde bulunmuştur. Bu durum FKÖ'nün Ankara temsilcisi Ebu Firas tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Nitekim bu konu üzerine bir açıklama yapan Yehuda Millo, SHP Genel Başkanı'nın daha önce söylemiş olduğu: *''Bir İsrailli ile el sıkışırsam elimi keserim''* sözünü hatırlatmış ve kendisine vermiş olduğu sözlere uygun hareket etmediğini iddia etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tan, A. (1986, 16 Ocak). Gürkan'ın eli. *Cumhuriyet*, s. 7.

için ateş edilen Türk gemisi, Ashod Limanı'na çekilmiş ve mürettebatı da göz altına alınmıştır. İsrail'in uyuştucu madde taşıdığını ve elektronik eşya kaçakçılığı yaptığını iddia ettiği geminin alıkonulmasının ardından açıklama yapan İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Yehuda Millo, İsrail'in kimliği belirsiz gemiler konusunda çok hassas olduğunu ve geçmişte İsrail karasularına sızan bu tür gemilerden yapılan bir çok terör saldırısına maruz kaldıklarını ifade etmiştir. Ardından Türk Devlet Bakanı ve Hükümet Sözcüsü Mesut Yılmaz da, İsrailli yetkililerle bu konu hakkında görüşmelerin devam ettiğini açıklamıştır (Cumhuriyet, 13 Şubat 1986, s. 8).

İsrail Hükümeti sonradan geminin kaptanının ölümünden üzüntü duyduğunu ifade etmiş, ancak Türk Dışişleri Bakanlığı İsrailli yetkililer tarafından *Laros-1* hakkında yapılan iddiaları kabul etmeyerek (Cumhuriyet, 15 Şubat 1986, s. 10) sivil bir tekneye ateş açılmasını ''vahim bir sorumsuzluk'' olarak değerlendirmiştir (Milliyet, 15 Şubat 1986, s. 7). Olayın İsrail karasularının dışında meydana geldiğini iddia eden Türk Dışişleri Bakanlığı, 14 Şubat 1986 tarihinde İsrail'i protesto etmiştir (Cumhuriyet, 15 Şubat 1986, s. 10).

Her ne kadar bu olay Türkiye-İsrail ilişkilerinde kısa süreli bir gerilime yol açmış olsa da, Türkiye'nin İsrail'le olan diplomatik ilişkilerini yükseltmesine engel olmamıştır. Nitekim Türkiye 6 Ağustos 1986 tarihinde tecrübeli diplomatı Ekrem Güvendiren'i İsrail'e maslahatgüzar olarak atamıştır. Ekrem Güvediren'in İsrail'e atanması İsrail gazetelerinde geniş bir şekilde yer almış (Cumhuriyet, 6 Ağustos 1986, s. 10) ve İsrailli bir yetkili bu karar üzerine yaptığı açıklamada, Türkiye'nin havayı yumuşatmak için attığı adımların büyük değer ve önem taşıdığını belirtmiştir (Milliyet, 12 Ağustos 1986, s. 7).

Buna karşılık, Türk Dışişleri Bakanlığı da bu konu üzerine yaptığı açıklamada, Türkiye'nin İsrail'e yönelik politikasında bir değişiklik olmadığını belirterek bu kararın siyasi bir karar olmadığını ifade etmiş ve temsil düzeyinin yine ikinci kâtip düzeyinde korunduğunun altını çizmiştir (Cumhuriyet, 6 Ağustos 1986, s. 10). Dolayısıyla Türkiye'nin bu hareketi 1980'li yıllarda ne İsrail'i ne de Arapları küstürmemek için attığı bir adım olarak görülmüş ve hile-i şeriyye olarak değerlendirilmiştir (Hürriyet, 8 Ağustos 1986, s. 17).

Dışişleri Bakanlığı kararın alınmasına gerekçe olarak da, eskiden Tel Aviv'de genç diplomatların bulunduğunu ve bunun tecrübesizliğin getirdiği bir takım sıkıntılar yarattığını belirterek bu durumu: ''*Bunun son örneğinin Laros-1 gemisinin saldırıya uğramasında yaşadık. Elçiliği aradığımızda karşımıza telsiz operatörü çıktı. Maslahatgüzar olay yerine gidince elçilikte kimse kalmamıştı*'' ifadeleriyle açıklamıştır (Cumhuriyet, 9 Ağustos 1986, s. 14).

Türkiye'nin böyle bir adım atmasının ardından İsrail Dışişleri Bakanı İzak Şamir de Ağustos 1986'da Milliyet gazetesine bir röporaj vermiş ve bu esnada Türkiye-İsrail ilişkilerini ele almıştır. İsrail'in Türk topraklarında gözü olduğu iddialarını yalanlayan Şamir, İsrail'in hem Türkiye hem de Kıbrıs Türk Halkı ile dost olduğunu ve iki ülke arasında derin ve güçlü ilişkilerin olması gerektiğini vurgulamıştır. Şamir ayrıca Türkiye ve İsrail arasında tartışmalı hiçbir konunun olmadığını da belirterek Türkiye'nin kendileri için dost bir ülke olduğunu ifade etmiştir (Milliyet, 11 Ağustos 1986, s. 7). Esasen Türkiye'nin bu kararının üzerinde 1980'li yıllarda Araplardan beklediği desteği bulamamasının ve Amerikan Kongresi'nde etkin bir güce sahip olan Yahudi lobisinin desteğini kazanmak istemesinin etkili olduğu gözlerden kaçmamıştır (Milliyet, 12 Ağustos 1986, s. 7).

Ne var ki, Ekrem Güvendiren'in İsrail'e gideceği 6 Eylül 1986 tarihinde (Tavlaş, 1999, s. 92) İstanbul Kuledibi'nde bulunan Neve Şalom Sinagogu'na 2 silahlı eylemci tarafından saldırı düzenlenmesi ve bu saldırı sonucunda Şabat duası[27] yapan 24 Türk Musevisi'nin hayatını kaybetmesi (Liel & Yirik, 2010, s. 95; Keleşoğlu, 2012, s. 661), Güvendiren'in seyahatini 48 saat geciktirmiştir (Tavlaş, 1999, s. 92). Bu olay Türkiye'de her kesimden insanın tepkisini çekmiş ve Türk ve Yahudi toplumları arasında bir tür dayanışma ortamı meydana getirmiştir. Saldırı üzerine çeşitli siyasi parti liderleri İstanbul Hahambaşı David Aseo'ya başsağlığı telgrafı çekerek saldırıyı kınamışlar ve saldırıyı gerçekleştirenlerin Türk ve Müslüman olamayacağını belirtmişlerdir (Cumhuriyet, 8 Eylül 1986, s. 13). Sinagog saldırısının gerçekleştiği günlerde İsrail savunma eski Bakanı Ariel Şaron bir akrabasının düğününe katılmak bahanesiyle Türkiye'ye bir seyahat gerçekleştirmiş

[27] ''İş bırakma'' anlamına gelen Şabat, Yahudilere göre haftanın en kutsal günü ve aynı zamanda yedinci günü olarak kabul edilen Cumartesi gününde yapılan duadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, Ş. (2019). Yahudi dualarında Kudüs. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18, 35,* 36.

ve bu ziyaret Başbakan Özal'ın bilgisi dâhilinde gerçekleşmiştir (Tavlaş, 1999, s. 92).

Öte yandan Sinogog saldırısı İsrail'de de geniş yankı uyandırmış ve bir hükümet bunalımına yol açmıştır. Saldırı sonrası İsrail Başbakan'ı Şimon Peres ile Ticaret ve Savunma eski Bakanlarından Ariel Şaron arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Şaron, Başbakan Peres'i İsrail'deki ve İsrail dışındaki Yahudileri Filistin terörizmine açmakla suçlarken, Peres de Şaron'u bölücü ve hakaretâmiz konuşmakla itham etmiştir (Cumhuriyet, 8 Eylül 1986, s. 13; Hürriyet, 9 Eylül 1986, s. 19).

Saldırı üzerine İsrail Hükümeti tarafından yapılan açıklamada ise: ''*İsrail Hükümeti, Türk Hükümeti'nin katilleri bulmak ve adalet önüne getirmek için gerekli her şeyi yapacağını umar. İsrail uluslararası teröre karşı mücadeleye devam etmenin gerekliliğine inanarak, tüm özgür ulusları bu savaşta birleşmeye davet eder*'' ifadelerine yer vermiştir. İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog da İstanbul Hahambaşılığı'na bir mesaj göndererek saldırıyı nefretle kınadığını bildirmiş ve faillerinin asla affedilmeyeceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 8 Eylül 1986, s. 13). Herzog ayrıca Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e de bir mesaj göndererek Türk yetkililere uluslararası teröre karşı izledikleri tutumdan dolayı teşekkürlerini iletmiştir (Milliyet, 12 Eylül 1986, s. 12). Bunun üzerine saldırıyla ilgili bir mesaj yayınlayan Kenan Evren de, olaydan üzüntü duyduğunu belirtmiş ve saldırının Türkiye'de millet çapında nefretle karşılandığını vurgulamıştır (Milliyet, 7 Eylül 1986, s. 13).

Bununla birlikte, saldırıdan bir gün sonra açıklama yapan İsrail Savunma Bakanı İzak Rabin'in, İsrail'in saldırıyı kimin yaptığını bulucağını ve misilleme yapacağını belirtmesi üzerine, dönemin İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut Türkiye'nin olayı aydınlatmak için her türlü yardıma açık olduğunu ve Türk Hükümeti'nin dünya ülkelerini sürekli teröre karşı işbirliğine çağırdığını açıklamıştır (Cumhuriyet, 9 Eylül 1986, s. 11; Hürriyet, 9 Eylül 1986, s. 19).

Ancak, Türkiye'nin işbirliği çağrısı İsrail tarafından karşılık bulmadığı gibi, İsrail Hükümeti saldırıyı araştırmak amacıyla Türkiye'ye hiçbir yetkili de göndermemiştir. Sonradan İsrail'in Ankara malahatgüzarı tarafından yapılan açıklamada, saldırıda ölenler için yapılması planlanan törene İsrail'in bakan

düzeyinde katılım göstermesi dile getirilmişse de, bu kez de Türk Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu ölenlerin Türk vatandaşı olduğunu, İsrail'in fırsatçılık yapmaması gerektiğini ve dolayısıyla İsrail'in bakan düzeyinde katılımını gerektiren bir durum olmadığını açıklamıştır. Bunun üzerine İsrail törene katılmak için Hahambaşı Robay Eliah'ı göndermiştir. Türkiye'den de hükümet adına İçişleri Bakanı Yıldırım Akbulut'un ve Devlet Bakanı Kazım Oksay'ın törene katılması planlanmıştır (Cumhuriyet, 9 Eylül 1986, s. 10; Milliyet, 9 Eylül 1986, s. 14).

10 Eylül'de düzenlenen törende konuşma yapan Türkiye Musevi Cemaati Başkanı Jak Veissid: ''*Cenab-ı Haktan insanlık hislerini dünyaya hâkim kılmasını, yüce Atatürkümüz'ün veciz bir şekilde tespit ettiği esasa uygun şekilde yurdumuzda ve dünyada sulhu hâkim kılmasını niyaz ederim*'' diyerek tüm dünyada barış temennisinde bulunmuştur (Milliyet, 11 Eylül 1986, s. 1).

Sonradan İsrail Savunma Bakanı İzak Şamir'in, saldırının Ebu Nidal Grubu[28] tarafından yapıldığını iddia etmesi üzerine (Cumhuriyet, 14 Kasım 1986, s. 11), İsrail savaş uçakları 10 Eylül'de Lübnan'ın Sayda kentini ve 11 Eylül'de de Güney Lübnan'daki Şii gerilla üsslerini bombalamıştır. İsrail her ne kadar bu saldırıların İsrail'e sızma girişiminde bulunan Filistinli gerillaları püskürtme amacıyla yapıldığını iddia etse de, BBC (Britanya Yayın Kuruluşu) radyosu ve bölgede bulunan gazeteciler saldırıların İstanbul'daki sinagog baskınına karşı misilleme olarak yapıldığını açıklamışlardır (Milliyet, 11 Eylül 1986, s. 12; Milliyet, 12 Eylül 1986, s. 12).

Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin böyle cezalandırmalara karşı olduğunu ve İstanbul'daki sinagog saldırısının failleri bulunursa Türkiye tarafından cezalandırılacaklarını açıklamıştır (Milliyet, 13 Eylül 1986, s. 7). Nitekim saldırıdan sonra Ebu Nidal hakkındaki iddiaları dikkate alan Türkiye, FKÖ'nün Ankara temsilcisi Ebu Firas'ın yeğeni ile birçok kişiyi tutuklayarak sınır dışı etmiştir. Ebu Firas bu olayın bir provakasyan olduğunu ve Türkiye-FKÖ ilişkilerine zarar vermek isteyenler tarafından yapıldığını açıklasa da, Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu Yaser Arafat'ı uyarmış ve Türkiye saldırıdan sonra İsrail'le ilişkilerini

[28] Kelime anlamı mücadelenin babası olan Ebu Nidal, 2 Haziran 1964 tarihinde kurulan Filistin Kurtuluş Örgütü'nün bir kolu olup laik ve sol görüşü savunmakta ve İsrail ile barış yapılmasını da reddetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayhan, V. (2009). HAMAS: Filistin direnişinde politik İslam. *Orta Doğu Etütleri, 1, 1,* 99-134.

geliştirmeye öncelik vermiştir (Cumhuriyet, 14 Kasım 1986, s. 11; Keleşoğlu, 2012, s. 661-662).

Nitekim Türkiye saldırıdan iki gün sonra (8 Eylül 1986) daha önce İsrail'e maslahatgüzar olarak atadığı elçi genel müdür konumundaki tecrübeli diplomatı Ekrem Güvendiren'i, görevi ikinci kâtip düzeyindeki Bülent Meriç'ten devralmak üzeri Tel Aviv'e göndermiştir. Böylece Türkiye, İsrail'le 1980 yılından beri düşük seviyede tuttuğu diplomatik temsil düzeyini *de facto* (fiilen) olarak sessiz bir şekilde yükseltme imkânı bulmuştur (Bölükbaşı, 2001, s. 260; Cumhuriyet, 9 Eylül 1986, s. 10; Özcan, 2016, s. 810). İleriki yıllarda da her iki tarafın yetkilileri tarafından ikili ilişkilerin seviyesinin *de jure* (hukuki) olarak yükseltilmesi dile getirilmeye başlanmıştır (Tuncer, 2015, s. 51). Keza 1986 yılının Eylül ayında iki ülkenin dışişleri bakanları Birleşmiş Milletler çalışmaları kapsamında buluşmayı kararlaştırmışsa da, Vahit Halefoğlu'nun randevuya gecikmesi üzerine görüşme gerçekleşmemiştir (Özcan, 2005, s. 63).

Bununla birlikte, bu esnada İsrail'e karşı gayet hassas bir politika takip eden Türkiye, daha önce katliamdan ölenler için düzenlenen törenlere İsrail'den üst düzey katılım gösterilmesine sıcak bakmasa da, 16 Eylül 1986 tarihinde Dışişleri eski Bakanlarından Hayrettin Erkmen'i terörizme karşı mücadele konusunda görüşmeler yapmak üzere İsrail'e göndermiştir. Hayrettin Erkmen, Cumhurbaşkanı Haim Herzog ve Dışişleri Bakanı İzak Şamir ile görüşerek üst düzey temaslarda bulunmuş ve bu görüşmeler esnasında Neve Şalom Sinagogu'na yapılan saldırının Türk milletini derinden sarstığını ifade ettikten sonra Türkiye-İsrail ilişkilerinin düzelmesinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir (Cumhuriyet, 17 Eylül 1986, s. 11).

Ardından Birleşmiş Milletler'in 2 Ekim 1986 tarihli toplantısına katılan Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu da, Orta Doğu'daki gelişmelere değinmiş ve son zamanlarda bölgede durumun kötüleştiğine dikkat çekerek Filistin sorununun çözümü için İsrail'in işgal etmiş olduğu Arap topraklarından çekilmesi ve Filistin halkına meşru haklarının tanıması gerektiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda bölgede varolan sorunların çözülebilmesi için bütün tarafların (İsrail dâhil) çıkarlarının ve haklarının dikkate alınması gerektiğine de dikkat çekmiştir (Milliyet, 3 Ekim 1986, s. 5).

Bundan sonra İslam Konferansı Örgütü'nün Ekim 1986 tarihli toplantılarında konferans üyesi ülkelerin hazırlamış olduğu raporların birine: ''*İstanbul'daki sinagog saldırısını takbih ediyoruz,*[29] *ancak bu baskın İsrail'in Müslümanlara ait bazı kutsal yerlere saldırmak için zemin hazırlamak amacını gütmektedir*'' şeklinde bir madde eklemeleri ve İsrail'in kınanmasını talep etmeleri Türkiye'nin tepkisini çekmiştir. Bu esnada Türkiye'yi temsil eden büyükelçi İlter Türkmen bu maddeye karşı çıkmış ve Sinagog saldırısıyla ilgili araştırmanın hâlen devam ettiğini ileri sürerek maddenin tasarıdan çıkarılmasını talep etmiştir. Nitekim İlter Türkmen'in talebi üzerine madde metinden çıkarılmıştır (Milliyet, 3 Ekim 1986, s. 5).

Öte yandan iki ülke arasındaki diplomatik temsil düzeyinin yükseltilmesiyle birlikte askeri alandaki ilişkilerde gelişmeye başlamıştır. Bu yıllarda Türkiye'nin 90 adet F-4 uçağının modernizasyonu konusunda yaptığı araştırma sonucunda, İsrail'in modernizasyon için daha ileri teknolojiye sahip olduğunu öğrenmesi Türk askeri yetkililerinin ilgisini çekmiştir (Tavlaş, 1999, s. 93). Bunun üzerine 1986 yılından itibaren İsrail'in Savunma Sanayii'ni incelemeye başlayan Türk askeri yetkililer, İsrail'in savaş uçaklarına, insansız hava araçlarına ve sınır güvelik sistemlerine ilgi duymuşlardır (Çelebi, 2005, s. 430).

Ne var ki, ANAP Hükümeti'nin İsrail'le askeri alanda kesinlikle işbirliği yapılmaması gerektiği konusunda askeri yetkilileri uyarması üzerine askeri alanda gerekli adımlar atılamamıştır. Bundan sonra İsrail tarafından Türk yetkililere projeyi yerinde görme ve inceleme için bir davet teklif edilmiştir. Ardından Türk askeri yetkililerin ısrarı üzerine İsrail'e bir grup askeri yetkili gönderilmiş ve Türk askeri heyeti ziyaret esnasında yaptığı incelemede F-4 uçaklarının modernize çalışmalarına hayran kalmışlardır. Bundan sonra iki ülkenin askeri alandaki bilgi alışverişi Genelkurmay ve Savunma Sanayii Müsteşarlıklarının koordinesiyle yürütülmeye başlanmıştır (Tavlaş, 1999, s. 93).

Bununla birlikte, İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Yehuda Millo Ekim 1986'da Anadolu Ajansı'na vermiş olduğu demeçte Türkiye-İsrail ilişkilerini ele almış ve ikili ilişkilerin kültürel, akademik ve ekonomik alanlarda da geliştirilmesi gerektiğini işaret etmiştir. Aynı zamanda Türkiye'nin Orta Doğu siyasetinde daha büyük bir rol üstleneceğini de dile getiren Yehuda Millo, İsrail'le ilişkilerini de

[29] Takbih etmek, diplomatik dilde çok ağır tepki göstermek demektir.

birçok alanda geliştirebileceğini belirterek Orta Doğu barış görüşmelerinde tarafsız bir ülke olarak süreci hızlandırabileceğine temas etmiştir (Cumhuriyet, 21 Ekim 1986, s. 12; Hürriyet, 21 Ekim 1986, s. 18).

Yehuda Millo bir yandan da Türkiye'nin Arap ülkeleriyle ilişkilerinin yasal, anlaşılabilir ve geleneksel olduğunu ifade etmiş ve bu ilişkilere İsrail açısından yararlı ve önemli olarak bakılması gerektiğini vurgulamıştır. Türkiye'nin Araplarla iyi ilişkilerinin olmasını İsrail'le ilişkilerini en alt düzeyde tutmayı gerektirmediğine de dikkat çeken Yehuda Millo, İsrail'le de tatmin edici, yararlı ve iyi ilişkiler geliştirmesinin mümkün olabileceğini dile getirmiş ve Türkiye-İsrail ilişkilerinin kağıt üzerinde kalmaması gerektiğinin altını çizmiştir (Cumhuriyet, 21 Ekim 1986, s. 12; Hürriyet, 21 Ekim 1986, s. 18).

Bundan sonra İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres de Cumhuriyet gazetesinden Cengiz Çandar'a bir röportaj vermiş ve bu esnada Türkiye-İsrail ilişkilerini ele almıştır. Türkiye'nin, İsrail'le diplomatik ilişkilerinin düşük düzeyde tutulmasından duyduğu memnuniyetsizliği dile getiren Şimon Peres, diplomatik temsil düzeyinin yükseltilmesinde çeşitli yararların olduğunu ifade etmiştir. Böylelikle güvenlik sorunları olan Türkiye'nin hem Sovyet tehdidine karşı İsrail'le işbirliği yapabileceğini hem de İsrail'in ABD ve Avrupa ile ilişkilerinden yararlanabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte, ''*Mevcut düzey sizi tatmin ediyor mu?*'' sorusuna: ''*Hayır gerek uluslararası açıdan ve gerekse İsrail görüşü açısından ilişkilerin tam, net ve açık olması gerektiği düşüncesindeyiz*'' şeklinde cevap veren Şimon Peres, Türkiye-İsrail ilişkilerinin tatmin edici olmadığını ifade ettikten sonra Türkiye'nin Orta Doğu'daki çatışmalara doğrudan taraf olmaması iki ülke arasında tam diplomatik ilişkilerin olabilirliğini kolaylaştırdığını vurgulamıştır (Cumhuriyet, 1 Kasım, 1986, s. 7).

Ardından 14 Kasım'da Cumhuriyet gazetesine röportaj veren İsrail Savunma Bakanı İzak Rabin de, Orta Doğu'daki mevcut sorunları ele almış ve Türkiye'yi, İsrail açısından değerlendirmiştir. Türkiye'nin Orta Doğu'daki çatışmalara karşı tavrını açıkça ortaya koyması gerektiğini savunan Rabin, aynı zamanda Türkiye ile İsrail'in iyi ilişkileri olmasını arzuladığını belirttikten sonra ikili ilişkilerde varolan kısıtlamaların İsrail'den değil, Türkiye tarafından kaynaklandığını dile getirmiş ve ''*İsrail Savunma Bakanı olarak sizin gözünüzde Türkiye'nin önemi nedir?*''

sorusuna: ‘‘*Türkiye bölgede çok güçlü bir ülke olduğuna ve kuvvetle dolu olduğuna şüphe yoktur*’’ şeklinde cevap vermiştir (Cumhuriyet, 14 Kasım 1986, s. 11).

Bu açıklamadan sonra Türk yetkililer de, İsrail’den gelen samimi açıklamaları karşılıksız bırakmamıştır. Nitekim 25 Ocak 1987 tarihinde İslam Zirvesi’ne katılmak için Kuveyt’e giden Cumhurbaşkanı Kenan Evren bu esnada yaptığı açıklamalarda, Türkiye’nin İslam ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye ve İKÖ üyeleri arasında işbirliğinin artırılmasına büyük önem verdiğini ifade ederken, Türk Heyeti de ‘‘*İslam Konferansı Kararları’na rağmen İsrail’le ilişkilerini doğrudan veya dolaylı yoldan sürdüren ülkelerin takbih edilmesi*’’ yönündeki karara Ürdün ile beraber itiraz etmiştir. Bu itiraz sonucunda ilgili madde karar tasarısından çıkarılmıştır (Cumhuriyet, 26 Ocak 1987, s. 8). Mart 1987’de de iki ülke arasında dışişleri bakanlıkları müsteşarları düzeyinde ‘‘mesafeli’’ siyasi istişareler başlatılmıştır (Cumhuriyet, 18 Kasım 1993, s. 8).

Bu sırada İsrail’de, Türkiye’nin 14 Nisan 1987’de Avrupa Topluluğu’na yapmış olduğu tam üyelik başvurusunu memnuniyetle karşılamıştır. Bunun üzerine açıklama yapan Ankara maslahatgüzarı Yehuda Millo, ülkesinin Türkiye’nin Batı ile bütünleşmesini destekleğini belirtmiş ve ‘‘*İsrail Türkiye’nin tam üyelik başvurusunu nasıl karşılıyor?*’’ sorusuna: ‘‘*Bütün kalbimizle destekliyoruz. Bu, bölgenin ve İsrail’in çıkarlarına olan bir durumdur. İsrail, Türkiye’nin Batı dünyasıyla tam anlamıyla bütünleşmesini arzulamaktadır. Biz Türkiye’yi Batılı bir ülke olarak görüyoruz. Türkiye’nin yeri Batıdır. Türkiye’nin Batı ile bütünleşmesini bütün gücümüzle destekliyoruz*’’ şeklinde cevaplamıştır (Cumhuriyet, 15 Mayıs 1987, s. 6).

Öte yandan aynı dönemde Başbakan Turgut Özal da Türkiye’nin İsrail’le ilişkilerini geliştirmesi konusunu açıkça tartışmaya açmış ve Orta Doğu’daki mevcut sorunların çözümünde aktif rol oynamasını hem Araplarla hem de İsrail’le ilişkilerini geliştirmesine bağlamıştır (Altunışık, 2002, s. 80).

Keza ABD’de bulunan Yahudi lobisi de Ağustos 1987’de Temsilciler Meclisi’nde ‘‘*Ermeni Soykırımı*’’ hakkında yapılan oylamada Türkiye’nin yanında yer almıştır (Sönmezoğlu, 2006, s. 450-451). Türkiye-İsrail ilişkilerinde görülen olumlu gelişmelerin ardından iki ülke dışişleri bakanları Eylül 1987’de Birleşmiş Milletler çalışmaları çerçevesinde Orta Doğu barışı, terorizm sorunu ve ikili ilişkiler

hakkında görüşmek üzere New York'ta buluşmayı kararlaştırmışlardır (Cumhuriyet, 16 Eylül 1987, s. 13; Özcan, 2016, s. 810). Görüşme hakkında değerlendirme yapan İsrailli bir diplomat, iki milletin tarihi perspektif içerisinde doğal müttefik olarak sayılabileceğini ifade etmiş ve Türkiye gibi nüfusunun ezici çoğunluğu Müslüman olan bir ülkenin İsrail'le ilişkilerini anlayışla karşılamak gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca 1980'li yıllarda Balkan Türkleri'nin çektiği sıkıntılara da temas eden İsrailli diplomat, Türkiye ve İsrail'in anavatan dışında kalmış ve eziyet gören azınlıklara sahip olmasının iki ülkeyi birbirine yaklaştırdığına dikkat çekmiştir (Cumhuriyet, 16 Eylül 1987, s. 13).

Bununla birlikte, Türk Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu görüşmeden önce 19 Eylül'de yaptığı açıklamada: "*Türkiye'nin İsrail ile diplomatik ilişkilerini sürdürmesi Orta Doğu konusunda şimdiye kadar savunduğu görüşleri muhafaza etmesine engel teşkil etmemektedir*" diyerek İsrail'le temas kanallarının açılması gerektiğine dikkat çekmiştir (Cumhuriyet, 19 Eylül 1987, s. 13).

Ardından 30 Eylül 1987 tarihinde New York'taki Türkevi'nde gerçekleşen görüşme sonrasında açıklama yapan İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi hususunda anlaşmaya varıldığını belirttikten sonra görüşmenin Orta Doğu'nun geleceğine ilişkin ekonomik ve politik stratejiler konusunda gerçekleştiğini ifade etmiş ve iki ülke arasında ekonomik ve endüstriyel alanlarda da işbirliği beklediğinin altını çizmiştir (Cumhuriyet, 1 Ekim 1987, s. 8; Milliyet, 1 Ekim 1987, s. 4).

Ancak, Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilileri tarafından yapılan açıklamada, Türkiye'nin, İsrail'le ekonomik ve endüstriyel alanlarda işbirliği yapmayı planlamadığı ifade edilmiştir. Sonradan yapılan başka bir açıklamada ise: ''*İsrail Dışişleri Bakanı ile yaptığımız görüşme burada bulunduğumuz süre içinde 30 dışişleri bakanıyla yaptığımız görüşmeden farklı değildir. Bilindiği gibi Türkiye ile İsrail arasında diplomatik ilişkiler mevcuttur. İki ülke dışişleri bakanlarının burada görüşmeleri normaldir*'' ifadeleriyle görüşmenin içeriği hakkında bilgi verilmiş ve bu durumun iki ülke arasındaki diplomatik temsil düzeyinin yükseltileceği şeklinde yorumlanmaması gerektiği vurgulanmıştır (Cumhuriyet, 1 Ekim 1987, s. 8).

Ayrıca görüşme esnasında Orta Doğu Barış Konferası adıyla bir konferansın toplanması yeniden gündeme gelmiş ve Türk Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu böyle bir konferasın toplanması hâlinde Türkiye'nin gereken desteği vereceğini açıklamıştır. Orta Doğu meselesine kalıcı bir çözüm bulunması için tarafların milletlerarası bir konferans fikrini benimsemeleri gerektiğini de vurgulayan Vahit Halefoğlu, sorunun çözümü için Filistinlilere meşru haklarının tanınması ve İsrail'in Kudüs dâhil 1967'den beri işgal ettiği topraklardan çekilmesi gerektiğinin de altını çizmiştir (Cumhuriyet, 3 Ekim 1987, s. 8).

Bundan sonra iki ülke arasındaki askeri işbirliği hız kazanmaya başlamıştır. Nitekim İsrail'in 1973 Arap-İsrail Savaşın'dan beri silah endüstirisi için pazar arayışı içerisine girmesine karşılık, aynı dönemde Türk askeri yetkililerinin de eskiyen F-4 uçaklarının yenilenmesi konusunda İsrail'e duymuş oldukları ilginin devam etmesi 1987 yılında iki ülke arasında bir askeri anlaşma imzalanmasını sağlamıştır (Inbar, 2001, s. 9).

4.1.2.2. 1987-1989 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri (II. Özal Hükümeti Dönemi)

29 Kasım 1987'de yapılan seçimlerde % 36.31 oy alarak birinci parti olan Anavatan Partisi, 21 Aralık'ta 46. Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur (Karpat, 2015, 223; Özen, 2011, s. 124). Türkiye bu yıllarda da önceki yıllarda olduğu gibi, Arap-İsrail anlaşmazlığına karşı dengeli tutumunu sürdürmeye çalışmıştır. Ne var ki, 1986 yılında FKÖ lideri Yaser Arafat Ankara'ya geldiğinde Filistin halkının kendi kaderini tayin hakkı konusunda Arafat'a destek sözü veren Türkiye'nin, İsrail'le ilişkileri Aralık 1987'de Filistinler tarafından başlatılan ''*intifada hareketinden*''[30] olumsuz etkilenmiştir (Sönmezoğlu, 2006, s. 451; Tuncer, 2015, s. 40).

Öyle ki, Aralık 1987'de 4 Filistinli işçinin bir İsrail aracıyla gerçekleşen trafik kazası sonucu hayatını kaybetmesi üzerine 8 Aralık'ta Filistin halkının İsrail'e karşı başlatmış olduğu ''*intifada hareketi*'' Türk halkının Filistin'e yönelik sempatisini artırırken (Arı, 2004, s. 837; Tuncer, 2015, s. 40), Türkiye-İsrail ilişkilerinde 1986'dan beri var olan yakınlaşmayı bir süre engellemiş ve iki ülke

[30] Silkinme anlamına gelen intifada, Filistin halkının, İsrail'in işgal ve saldırılarına karşı topyekün girişmiş olduğu taşlı saldırılardır (Armaoğlu, 2007, s. 861).

arasında sorunlu bir diplomatik atmosfer oluşturarak daha önce imzalanan askeri işbirliği anlaşmasının rafa kaldırılmasına sebep olmuştur (Inbar, 2001, s. 9).

Türkiye ‘‘*intifada*’’ süresince İsrail’in tutumunu ‘‘*Filistinlilerin haklarının ihlâli*’’ olarak değerlendirerek İsrail’i kınamıştır (Bölükbaşı, 2001, s. 260). 22 Ocak 1988 tarihinde de İsrail’in Ankara maslahatgüzarı Yehuda Millo Dışişleri Bakanlığı’na çağırılarak işgal altındaki topraklarda yaşayan Filistinlilerin haklarını ihlâl eden keyfi davranışlara bir an önce son verilmesi ve İsrail’in uluslararası sözleşmeler uyarınca kendisine düşen sorumlulukları yerine getirmesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunulmuştur (Milliyet, 23 Ocak 1988, s. 7). Türk Parlementerler Birliği tarafından yapılan açıklamada ise: ‘‘*İsrail askerlerinin vahşetinin yalnızca Filistinlilere değil, taş devrinden beri insanoğlunun oluşturduğu manevi birikime yöneldiği*’’ belirtilmiştir (Cumhuriyet, 10 Mart 1988, s. 7).

İsrail’in işgal altındaki bölgelerde bulunan askerlerine ‘‘*Filistinlileri öldürmeyin, öldürünceye kadar dövün*’’ emrini vermesi de Türk halkının tepkisini çekmiş ve bu şiddeti TRT ekranlarından izleyen Türk halkı Milliyet gazetesine telefon yağdırmıştır. Ayrıca Türkiye’nin Bursa, İstanbul ve Siirt gibi illerinde gösteriler düzenlenmiş ve ‘‘*Kahrolsun İsrail*’’, ‘‘*Filistin’e Özgürlük*’’ ve ‘‘*Mücahit Filistin*’’ sloganlarıyla İsrail protesto edilmiştir (Cumhuriyet, 19 Mart 1988, s. 13; Cumhuriyet, 21 Mart 1988, s. 9; Hürriyet, 12 Mart 1988, s. 16).

Bununla birlikte, ANAP (Anavatan Partisi), SODEP (Sosyaldemokrat Halkçı Parti) ve DYP (Doğru Yol Partisi) tarafından 17 Mart 1988 tarihinde ortaklaşa bir önerge hazırlanarak TBMM Genel Kurulu’na sunulmuştur. Bu önergede Parti Grup Başkanvekilleri işgal altındaki Arap topraklarında vuku bulan olayları büyük bir endişe ile izlediklerini belirttikten sonra İsrail’in bölgede yaşayan Filistinlilerin haklarını acımasızca ihlâl eden şiddet hareketlerini kınadıklarını ve İsrail’in uluslararası sözleşmeler uyarınca kendine düşen görevleri yerine getirmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Aynı zamanda Filistinlilerin maruz kaldıkları insanlık dışı davranışlar karşısında üzüntü duyduklarını da ifade eden Parti Grup Başkanvekilleri, Türk Hükümeti’nin İsrail nezdindeki barışı sağlama teşebbüslerini devam ettirmesini temenni ettiklerini dile getirmişlerdir (T. B. M. M. Tutanak Dergisi, 17 Mart 1988, s. 180-181).

Bu aralık İsrail askerlerinin Filistinli gerillalara operasyon düzenlemek bahanesiyle Lübnan'a saldırması da Türkiye'nin tepkisini çekmiştir. Bu esnada Türkiye İsrail'i kınarken, Türk Dışişleri Bakanlığı da yapmış olduğu açıklamada Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 425 sayılı kararının uygulanması gerektiğini vurgulamıştır (Milliyet, 5 Mayıs 1988, s. 4). İntifada süresince İsrail, Türkiye'den yoğun tepki almış olsa da, bu durum önceki yıllarda olduğu gibi ikili ilişkilerde bir soğumaya yol açmamıştır (Erhan, 2002, s. 438). Nitekim Türkiye 1988 yılında İsrail'le daha önce rafa kaldırdığı F-4 jet filosunun 2 milyar ABD doları karşılığında yenilenmesi için anlaşmaya varmış (Yapıcı, 2008, s. 52; Biskhu, 2006, s. 188) ve aynı yıl İsrail'in Birleşmiş Milletler'e katılması konusunda yapılan oylamada İsrail'in lehine oy kullanmıştır (Yavuz & Khan, 1992, s. 81).

Öte yandan Başbakan Turgut Özal da, 22 Haziran 1988 tarihinde Yugoslavya Başbakanı Branko Mikuliç onuruna verdiği yemekte Arap-İsrail anlaşmazlıklarına değinerek İsrail'in de bölgede tanınmış sınırlar içinde var olma hakkının olduğunu belirtmiştir. Turgut Özal bir yandan da Orta Doğu'da barışın sağlanması için İsrail'in yeni oldu-bittilerden kaçınması gerektiğini dile getirmiş ve Filistinlilerin kendi kaderini tayin etme hakkına destek verdiğini vurguladıktan sonra Filistin topraklarında bir Yahudi devleti kurulmuş olmasına rağmen, bir Arap devleti kurulamamasının büyük bir adaletsizlik olduğuna temas etmiştir (Başbakan Turgut Özal'ın yurtdışı temaslarındaki konuşmaları, 22 Haziran 1988, s. 37-38).

Bundan sonra 2 Ağustos 1988 tarihinde Ürdün Kralı Hüseyin'in Batı Şeria ve Doğu Kudüs üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçtiğini açıklayarak FKÖ'nün bağımsız bir devlet kurma fikrini desteklemesi ve ardından 15 Kasım 1988 tarihinde Filistin Devleti'nin kurulması Türkiye-İsrail ilişkileri üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır (Sönmezoğlu, 2006, s. 451; Tuncer, 2015, s. 41). Filistin Devleti kurulmadan önce destek turuna çıkan FKÖ lideri Yaser Arafat 24 Ekim 1988 tarihinde Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Esenboğa Havalanı'nda Başbakan Turgut Özal tarafından karşılanmıştır. Başbakan Özal karşılama töreninde yaptığı açıklamada: ''*Önümüzdeki günlerde yapılacak olan Filistin Ulusal Konseyin'de alınacak kararların Orta Doğu'da âdil ve kalıcı barışın tesisine katkıda bulunmasını içten temenni ediyoruz*'' ifadelerini kullandıktan sonra Filistinli'lerin tüm meşru haklarının tanınması ve İsrail'in 1967'den beri işgal ettiği Arap topraklarından çekilmesi

gerektiğini vurgulamıştır. Özal, aynı zamanda Orta Doğu sorununun temelinde Filistin meselesinin yattığına inandığını da belirterek Türkiye'nin bölgedeki tüm ülkelerin güvenlik içerisinde yaşaması gerektiği kanaatinde olduğunu ifade etmiş ve dolaylı yoldan İsrail'e de atıfta bulunarak İsrail'in de tanınması gerektiğine işaret etmiştir (Cumhuriyet, 25 Ekim 1988, s. 15).

Ardından Yaser Arafat ta, Orta Doğu'da kalıcı barış için Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi üyeleri ile FKÖ'nün katılacağı bir uluslararası konferansın toplanması gerektiğine işaret ederek Türkiye'nin uluslararası platformlarda daima Filistin davasını desteklediğini ifade etmiş ve Türkiye'nin bu tutumuyla kendilerini kuvvetli hissettiklerini belirtmiştir. Bundan sonra görüşmeler Çankaya Köşkü'nde yapılmış, ancak bu esnada basına herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu görüşmeler esnasında Türk yetkililer, Filistinliler'in bağımsız devlet kurma fikrine hem Batı dünyasından gelebilecek muhtemel tepkilerden çekindikleri için hem de Arap aleminin fikrinin ne olacağı konusunda tereddütte kaldıkları için ihtiyatlı destek vermişlerdir (Cumhuriyet, 25 Ekim 1988, s. 15).

Bununla birlikte, Filistin Devleti kurulunca bu devleti bağımsızlığını ilân ettiği 6 saat içinde tanıyan Türkiye, Filistin'i tanıyan ilk ülkeler[31] arasında yer almış ve aynı zamanda Filistin'i tanıyan ilk NATO ülkesi de olmuştur (Hürriyet, 16 Kasım 1988, s. 12; Milliyet, 16 Kasım 1988, s. 4). Türkiye'nin Filistin'i tanıma kararının arkasında Başbakan Özal'ın, bölge sorunları karşısında Arap yanlısı tutumu ve Türkiye'nin o yıllarda Orta Doğu'da bölgesel güç olma düşünceleri etkili olmuştur (Tuncer, 2015, s. 41).

Öyle ki, Türkiye'nin Filistin'i tanıma kararı Başbakan Özal tarafından açıklanmıştır (Hürriyet, 16 Kasım 1988, s. 12). Özal, tanıma kararı üzerine yaptığı açıklamada: "*Kardeş Filistin halkının bu kararlarını destekliyor, kurulduğu ilân edilen bağımsız Filistin Devleti'ni tanıyor, bu kararların Filistin davasının geleceği açısından olduğu kadar, bölgede tüm tarafların barış ve güvenlik içinde yaşamalarını mümkün kılacak âdil ve kalıcı bir barışın tesisi yönünde de hayırlı olmasını içtenlikle diliyorum*'' ifadelerini kullanmıştır (Cumhuriyet, 16 Kasım 1988, s. 15).

[31] Cezayir, Irak, Malezya, Tunus, S. Arabistan ve Kuveyt.

Ardından Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz da TBMM Genel Kurulu'nda yaptığı açıklamada, Filistin'in tanınmasının Türk Milleti'nin kararı olduğunu belirttikten sonra Filistin Devleti'nin İsrail'le yan yana ve barış içinde yaşama anlayışıyla ilân edildiğini vurgulamış ve Türkiye'nin bu barış sürecinde kendisinden beklenen katkıları yapmaya hazır olduğunu hatırlatmıştır. Mesut Yılmaz aynı zamanda İsrail'in 1967'de işgal ettiği Arap topraklarından çekilmesi gerektiğini de yineleyerek Filistinlilere kendi kaderlerini tayin hakkının tanınması gerektiğini vurgulamış ve İsrail'in de bölgedeki tüm devletler gibi tanınmış sınırlar içerisinde yaşama hakkının olduğunun altını çizmiştir (Milliyet, 17 Kasım 1988, s. 4).

Buna karşılık, FKÖ lideri Yaser Arafat ta Türkiye'nin atmış olduğu bu kardeşçe ve dostça adımın Filistin halkını memnun ettiğini belirterek Filistin halkı adına Türkiye'ye teşekkür etmiş ve Filistinlilerin Türkiye'de gerek hükümetteki gerek siyasi partilerdeki kardeşlerini yürekten takdir ettiğini dile getirmiştir (Milliyet, 23 Kasım 1988, s. 4). Bununla birlikte, Filistin Devleti'nin Ankara Temsilcisi Ebu Firas aracılığıyla Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e ve Başbakan Turgut Özal'a mesaj gönderen Yaser Arafat, bu mesajında yalnızca tanıdığı için değil, ilk günden beri tanıyanların başında geldiği için Türkiye'ye derinden teşekkürlerini iletmiş ve Filistin halkının bu desteği asla unutmayacağını belirtmiştir (Milliyet, 26 Kasım 1988, s. 4).

Öte yandan Türkiye'nin, Filistini tanıması İsrail'le ikili ilişkilerini etkileyen birtakım sonuçlar da doğurmuştur. Öyle ki, Filistin Devleti'nin ilânından sonra diplomatik bir savaş başlatan İsrailli yetkililer (Milliyet, 17 Kasım 1988, s. 4), Türkiye'nin Filistini tanımasını üzüntüyle karşıladıklarını bildirmişler ve bu kararı ''*büyük bir sürpriz*'' olarak nitelendirmişlerdir. İsrail'in Ankara maslahatgüzarlığı da: ''*Türk Hükümeti'nin kararını üzüntü ile duymuş bulunuyoruz. Sözde bağımsız bir Filistin Devleti'nin ilânı, görüşmelerle varılacak bir çözümün önünde sadece bir engel oluşturur. İsrail bu kompleks sorunun çözümüne yönelik tek yanlı her türlü girişimi reddetmektedir*'' şeklinde bir açıklama yaparak Türkiye'nin tanıma kararından duyduğu memnuniyetsizliği dile getirmiştir (Cumhuriyet, 16 Kasım 1988, s. 15; Hürriyet, 16 Kasım 1988, s. 12).

Nitekim çok geçmeden Türkiye'nin Tel Aviv maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren İsrail Dışişleri Bakanlığına çağırılarak Türkiye'nin tanıma kararından ve

bu kararın alınış biçiminden duyulan kaygılar dile getirilmiştir. İsrail Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Alon Liel de, bu kararın bölgede barış ve istikrara katkıda bulunmayacağı gibi, terörist örgütlerin meşrulaşmasına yol açacağına dikkat çekmiştir. Türk Hükümeti'nin bu kadar içgüdüsel davrandığı başka bir durumu hatırlamadığını da belirten Alon Liel, Türkiye'nin hem İsrail'le ilişkileri olan hem de Filistin'in tanıyan tek ülke olduğunun da altını çizmiştir (Cumhuriyet, 17 Kasım 1988, s. 15; Milliyet, 17 Kasım 1988, s. 4). İsrail Dışişleri Bakanlığı'ndan başka bir diplomat ta Cumhuriyet gazetesine bu konu ile ilgili yaptığı açıklamada, Türkiye'nin Filistin'i tanıma konusunda İsrail'le istişare yapmadığını ve bu kararın İsrail'de düş kırıklığı yarattığını belirtmiştir. Aynı yetkili Türkiye'nin Filistin'i tanıma kararının İsrail'in dışardaki dostlarının Türkiye'ye karşı olan tutumunu da değiştireceğini ima etmiştir (Cumhuriyet, 27 Aralık 1988, s. 13).

Türkiye bu tepkilerden dolayı Filistin temsilciliğini İsrail temsilciliği gibi maslahatgüzarlık seviyesinde bırakarak taraflar arasındaki eşit mesafeli konumunu korumaya çalışmıştır. Bu kararın alınmasında Başbakan Özal'ın ABD'yi ve Yahudi lobisini gücendirmek istememesi yönündeki düşünceleri de etkili olmuştur (Keleşoğlu, 2012, s. 663; Özcan, 2016, s. 810). Nitekim bu aralık (1988) İsrail temsilciliği orta elçilikten elçiliğe, ateş konumundaki ikinci diplomatta ikinci kâtipliğe yükseltilmiştir (Özcan, 2005, s. 64). Ardından Birleşmiş Milletler Genel Kurul çalışmaları kapsamında ABD'de bulunan Türk Heyeti de örgütün Aralık 1988 tarihli oturumunda yapılan oylamada ''*ABD ile İsrail arasındaki askeri ve ekonomik işbirliği barışı engelliyor*'' ve ''*İsrail barışsever bir ülke değildir*'' yönündeki maddelere çekince koymuşlar ve bu maddelerin barışa katkı sağlamayacağı konusundaki şüphelerini dile getirmişlerdir (Milliyet, 10 Aralık 1988, s. 4).

Öte yandan Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz da İsrailli mevkidaşı Moşe Arens'le 7-11 Ocak 1989 tarihleri arasında Paris'te düzenlenen Kimyasal Silahların Yasaklaması Konferansı sırasında bir görüşme yapmış ve bu esnada Türkiye ve İsrail arasındaki temsil düzeyinin yükseltilmesi konusu üzerinde durulmuştur (Cumhuriyet, 6 Ocak 1989, s. 13). Mesut Yılmaz görüşme sonrasında İsrail'le diplomatik temsil düzeyinin yükseltilmesine ilişkin bir soruya karşılık: ''*Bizim bir genel tutumumuz var. Bu genel tutumumuz yapıcı olmak ve barışa katkıda bulunmaktır. Barış yönünde herhangi bir taraf adım atarsa biz onu teşvik ederiz. Yani atılacak olumlu, yapıcı*

adımlara Türkiye kayıtsız kalmaz'' şeklinde bir açıklama yapmıştır (Cumhuriyet, 11 Ocak 1989, s. 8).

Ardından 10 Şubat 1989 tarihinde Türk-Mısır Ortak Komisyonu'nun toplantısına katılmak amacıyla Kahire'ye giden Mesut Yılmaz, Filistin'in Ankara Temsilciliği'nin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesiyle ilgili yaptığı açıklamada, bunun gerçekleşmesi için FKÖ'nün hükümet kurması ve İsrail'in de çözüm yönünde adımlar atması gerektiğini belirttikten sonra büyükelçilik sorununun ancak bu şekilde çözülebileceğini vurgulamış ve ''*Şuanda bunu yapmak için zorlayıcı bir neden görmüyoruz*'' demiştir. Aynı zamanda hem çözüm açısından hem de Türkiye'nin genel ilişkileri açısından bunda bir yarar görmediklerini dile getiren Mesut Yılmaz, İsrail'e koz verilmemesi gerektiğinin de altını çizmiştir (Cumhuriyet, 10 Şubat 1989, s. 17; Hürriyet, 10 Şubat 1989, s. 21). Mesut Yılmaz bir yandan da Şubat 1989 tarihinde Amerikan Yahudi Komitesi'yle yaptığı görüşmelerde Türk yetkililerin İsrail'le diplomatik temsil düzeyini *de jure* (hukuki) olarak yükseltmeyi düşündüklerini açıklamışsa da, bu adım ancak sonraki yıllarda atılabilmiştir (Özcan, 2016, s. 810).

Bununla birlikte, Başbakan Turgut Özal da 15 Şubat 1989 tarihinde İran Başbakanı Mir Hüseyin Musevi onuruna verdiği yemekte Orta Doğu'da Araplar ve İsrail arasındaki mevcut sorunlara değinmiş ve bu sorunların çözümü için Uluslararası Barış Konferansı adıyla bir konferansın kurulması gerektiğini yineleyerek Türkiye'nin böyle bir konferansın toplanmasıyla ilgili olarak üzerine düşen görevi üstlenmeye hazır olduğunu ifade etmiştir (Başbakan Turgut Özal'ın yurtdışı temaslarındaki konuşmaları, 15 Şubat 1989, s. 4).

Bunun üzerine 17 Mayıs 1989'da Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir haberde, İsrail'in, Türkiye'den bu konuda destek beklediği belirtilmiştir. Hatta Ankara Maslahatgüzarı Yehuda Millo tarafından yapılan açıklamada, İsrail'in, Türkiye'den Başbakan İzak Şamir'in Mayıs 1989'da ortaya atmış olduğu ve Şamir Planı[32] olarak adlandırılan planı destekleyeceğini ve bu konuda Filistin tarafını da ikna edeceğini

[32] Mayıs 1989'da İsrail Başbakanı İzak Şamir tarafından ortaya atılan plana göre; Arap ülkeleriyle tek tek barış yapmak öngörülmüş, işgal altındaki Filistin topraklarında serbest seçimlerin yapılması planlanmış ve seçimleri kazananların da bölge halkını temsil edeceği ve böylelikle ''özyönetimin'' uygulanabileceği varsayılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsrail, Türkiye'den destek istiyor. (1989, 17 Mayıs). *Cumhuriyet*, s. 3.

beklediklerini vurgulamıştır. İşgal altındaki Filistin topraklarında ‘‘*makul ve işleyebilir*’’ bir çözüm arzuladıklarını da belirten Yehuda Millo, Şamir Planı’nın uygulanması ile yapılacak seçimlerin sonucunda kazananları Filistin halkının meşru temsilcisi olarak kabul edeceklerini de vurgulamıştır (Cumhuriyet, 17 Mayıs 1989, s. 3). Ardından Türkiye de Şamir Planı’nı Birleşmiş Milletler’in 1967 tarihli kararlarını yok sayması, Kudüs’ün ilhakını resmileştirmesi ve bağımsız bir Filistin Devleti’ne karşı çıkmasına rağmen desteklemiştir (Aras, 1997, s. 144; Parlar, 1999, s. 108).

Bundan sonra Eylül 1989’da ABD’ye giden Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz, Yahudi losinin önde gelen temsilcileriyle görüşmüş ve Ermeni Tasarısı konusunda destek istemiştir. Bunun üzerine İsrail Büyükelçiliği kongre üyelerine telefon ederek tasarıya karşı çıkılmasını talep etmiştir. Hatta ABD’deki İsrail elçiliğinde üst düzey bir diplomat olan Odet Eran’ın ABD Kongresi’nde kapı kapı gezerek tasarıya evet denilmemesi yönünde telkinlerde bulunduğu iddia edilmiştir (Cumhuriyet, 31 Ekim 1989, s. 10).

Aynı zamanda İsrail’in, ABD Büyükelçiliği de Türkiye’nin isteği üzerine 18 Ekim 1989’da ABD Senatosu’na sunulan Ermeni Tasarısı’nın önlenmesi için Yahudi lobisi yoluyla Kongre’ye baskı yapmıştır. İsrail muhalefet partisi Ratz tarafından yapılan açıklamada ise İsrail’in bu konuda daha önce de Türkiye’yi savunduğu ifade edilmiştir (Cumhuriyet, 20 Ekim 1989, s. 15). Buna karşılık, Türkiye de 18 Ekim 1989 tarihinde İsrail’de yapılan Birinci Türkiye Yahudiliği Kongresi’ne diplomatik düzeyde katılım göstermiş ve Kongre’de Dışişleri Bakanlığı Genel Müdür Büyükelçisi Rıza Türkmen ile Tel Aviv maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren Türkiye’yi temsil etmişlerdir (Cumhuriyet, 20 Ekim 1989, s. 15).

Öte yandan Türkiye’nin, İsrail tarafıyla ilişkilerini geliştirme çabaları Filistin’in rahatsızlık duymasına sebep olmuştur. Filistin’in Ankara Temsilcisi Ebu Firas Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin gelişmesiyle ilgili olarak yaptığı açıklamada, iki ülke arasındaki ilişkilerde meydana gelen gelişmeleri üzüntüyle izlediklerini dile getirmiş ve Türkiye’nin Filistin davasına verdiği desteğin giderek azaldığını iddia etmiştir. Türkiye’nin, İsrail’le kritik bir yakınlaşma içine girdiğini öne süren Ebu Firas, Türkiye’nin Bulgaristan’daki Türk azınlığı konusunda Arap ülkelerinden yeterli destek bulamadığı iddiasının doğru olmadığını açıklamış ve bu

durumun Türkiye'nin gerçek destekçileri olan Arap ülkelerinin yüzüne tükürülmesi demek olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 20 Ekim 1989, s. 15).

Türkiye Araplardan gelen tepkilere rağmen, İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirme kararlılığını devam ettirmiştir. Nitekim Ekim 1989'da başını İran'ın çektiği bir grup Arap devletinin, İsrail'in Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda temsil edilmemesi yönündeki önerisine karşı çıkan Türkiye, Arap devletleriyle birlikte hareket etmeyerek öneriyi reddetmiştir. Bu esnada ABD'de bulunan Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz da Yahudi lobisiyle yapmış olduğu görüşmede Türkiye'nin Birleşmiş Milletler bünyesinde İsrail'le ilgili yapılan oylamalarda oyunu artık İsrail lehine kullanacağı konusunda söz vermiştir (Cumhuriyet, 25 Ekim 1989, s. 19-20; Tavlaş, 1999, s. 95). Buna karşılık, İsrail Dışişleri Bakanı Moşe Arens de Türkiye'ye teşekkürlerini iletmiştir (Cumhuriyet, 14 Kasım 1989, s. 3).

Böylelikle iki ülke birbirlerini uluslararası ortamda da desteklemeye başlamış (Tavlaş, 1999, s. 95) ve bu süreçte İsrailli yetkililer Türkiye-İsrail ilişkilerinin normalleşmesini istediklerini açıkça ifade etmişlerdir. Öyle ki, İsrail Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Yossef Amihud Kasım 1989'da yaptığı açıklamada, Türkiye'nin bölgede merkezi bir güç olduğunu ve Orta Doğu sorununun çözümünde önemli bir rol oynayabileceğini dile getirerek Türkiye ve İsrail arasında ikili düzeyde bir sorunun olmadığını, ikili ilişkilerde görülen sorunların Arap-İsrail çatışmalarından kaynakladığını ve Türkiye ile ilişkilerini normalleştirmeye hazır olduklarını belirtmiştir (Cumhuriyet, 14 Kasım 1989, s. 3).

4.1.2.3. Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri (1989-1993)

4.1.2.3.1. Yıldırım Akbulut Hükümeti Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1989-1991)

20-31 Ekim 1989 tarihleri arasında gerçekleştirilen ve üç tur süren seçimlerin ardından cumhurbaşkanı seçilen Turgut Özal, 9 Kasım 1989'da 7. Cumhurbaşkanı Kenan Evren'den görevi devralarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı

olmuş ve aynı gün Yıldırım Akbulut'u[33] 47. Hükümeti kurmakla görevlendirmiştir (Aşık, 2017, 454-455). Turgut Özal, cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte dış politika yapım sürecinde en etkin aktör olmuş ve bu tavrını ölümüne kadar devam ettirmiştir (Balcı, 2017, s. 212). Bu çerçevede 1989 ve 1991 yılları arasında Türk dış politikasının şekillenmesinde Yıldırım Akbulut'un değil, Turgut Özal'ın düşünceleri etkili olmuş[34] ve söz konusu dönemde Türkiye ve İsrail arasındaki yakınlaşma eğilimi devam etmiştir.

[33] 2 Eylül 1935 tarihinde Erzincan'da doğan Yıldırım Akbulut, babasının memuriyeti sebebiyle ilkokulu Eskişehir'de, ortaokulu Samsun'da, liseyi de Erzican'da okumuştur. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra serbest avukatlık yapmaya başlamış ve Mayıs 1983 kurulan Anavatan Parisi'nin kurucuları arasında yer almıştır. Aynı yıl yapılan genel seçimlerde Erzincan milletvekili seçilerek meclise giren Yıldırım Akbulut, 1984-1987 tarihleri arasında iktidarda olan 45. Hükûmetin (I. Turgut Özal Hükümeti) İçişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Akabinde 1987 genel seçimlerinde tekrar ANAP Erzincan milletvekili olarak meclise girdikten sonra aynı yıl yapılan ve üç tur süren Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı seçimlerinde Meclis Başkanı olarak seçilmiştir. Bu görevini 9 Kasım 1989 tarihine kadar sürdüren Yıldırım Akbulut, Turgut Özal'ın 1989 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçiminde Cumhurbaşkanı olarak seçilmesiyle birlikte, 9 Kasım 1989'da 47. Türkiye Hükûmeti'ni kurmuştur. Başbakanlık görevine 15 Haziran 1991 tarihine kadar devam eden Yıldırım Akbulut, bu tarihte gerçekleşen ANAP Kongresi'nde Mesut Yılmaz'a karşı yenilince başbakanlık görevinden ayrılmıştır. 1999 yılına kadar Türk siyasetinde aktif bir şekilde yer almayan Yıldırım Akbulut, 18 Nisan 1999 seçimlerinin ardından mayıs ayında yapılan TBMM Başkanlığı seçimlerini kazanıp 2000 yılına kadar TBMM Başkanlığı görevini sürdürmüştür. 2000 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olmuşsa da, adaylığını 2. turun ardından geri çekmiştir. Son yıllarda Cumhurbaşkanlığı Yüksek İstişare Kurulu üyesi olarak görev yapmakta olan Yıldırım Akbulut, 14 Nisan 2021'de vefat etmiştir. Bkz. Yıldırım Akbulut. (2021, 30 Mayıs). *Vikipedia* içinde. Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Y%C4%B1ld%C4%B1r%C4%B1m_Akbulut

[34] Turgut Özal, 9 Kasım 1989'da Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Türk dış politikasının şekillenmesinde etkin bir şekilde yer alma düşüncesinden dolayı parti genel başkanlığına ve başbakanlığa getirmiş olduğu Yıldırım Akbulut'la zaman zaman uyuşmazlık yaşamıştır. Nitekim 2 Ağustos 1990'da başlayan Körfez Savaşı esnasında daha aktif bir dış politika takip etmek isteyen Cumhurbaşkanı Özal, Başbakan Yıldırım Akbulut'un ihtiyatlı tavrı karşısında: "*Bacakları titriyor*" şeklinde bir ifade kullanmış ve onu eleştirmiştir (Can, 2019, s. 46-47). Bununla birlikte, Turgut Özal'ın Körfez Savaşı sürecinde Dış İşleri Bakanlığı'nın yetkisi dâhilindeki konulara müdahele etmesi ve devletin önemli karar alma mercilerini dış politika yapım sürecinde arka planda bırakması da bu yıllarda önemli devlet adamlarının istifasına yol açmıştır. Öyle ki, Cumhurbaşkanı Özal'ın, Körfez Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, ABD'nin direktiflerini göz önünde bulundurarak Irak ve Türkiye arasındaki Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı'nı kapatması ve Dışişleri Bakanı Ali Bozer'in boru hattının kapatılması haberini gazetecilerden duyması Ali Bozer'le aralarında anlaşmazlığa sebep olmuştur. Ali

Nitekim Kasım 1989'da Filistin Ulusal Konseyi'nin İsrail'in bölgedeki varlığının temeli sayılan 242 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararı'nı tanıması bir yandan İsrail-Filistin ilişkilerinde iyimser bir havanın oluşmasını sağlarken, diğer yandan da Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesi için uygun zemini hazırlamıştır (Sönmezoğlu, 2006, s. 451). Aynı zamanda 1989 sonbaharından itibaren Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki sosyalist rejimlerin yıkılmaya başlaması ve yeni kurulan rejimlerin İsrail'le üst düzey diplomatik ilişkiler kurması da Türkiye'yi harekete geçirmiş ve Türkiye'nin, İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirme yönünde adımlar atmasını zorunlu hâle getirmiştir. Özellikle Bulgaristan'ın ve hemen ardından Türkiye'nin "ezeli rakip" olarak gördüğü Yunanistan'ın, İsrail'le diplomatik temsilciliklerini büyükelçilik düzeyine çıkarması Türkiye'nin, İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirmesini sağlayan gelişmeler olmuştur (Erhan, 2002, s. 438).

Bununla birlikte, 1990'lı yıllara gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi gibi gerek uluslararası gerekse bölgesel boyutta meydana gelen gelişmeler devletlerin dış politika yapım süreçlerinde ciddi değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu süreçte Türkiye'nin Batı savunma sistemindeki öneminin azaldığı düşünen Türk siyasi karar vericileri, Türkiye'nin dünyadaki üzerindeki konumunu yeniden değerlendirmeye başlamışlardır.[35] Bu çerçevede 1990'ların başlarından itibaren Türkiye'nin Orta Doğu'ya yönelik dış politik yaklaşımında ciddi değişiklikler meydana gelmiş (Israeli, 2001, s. 71; Tüter, 2010, s. 405) ve İsrail'le ikili ilişkiler de daha açık ve kalıcı bir karakter kazanmaya başlamıştır (Larrabee & Lesser, 2004, s. 180-181).

Bozer'in istifasına giden süreçteki bir diğer gelişme de Özal'ın Eylül 1990'da Washington ziyareti sırasında ABD Başkanı'nın yanında Dışişleri Bakanı ile beraber katıldığı toplantıya yalnız katılması olmuştur. Bu olayın üzerinden çok geçmeden (11 Ekim 1990) Ali Bozer Dışişleri Bakanlığı görevinden istifa etmiştir. Keza Genelkurmay Başkanı Orgeneral Necip Torumtay da 3 Aralık 1990 tarihinde istifasını sunmuştur (Ataş, 2019, s. 68).

[35] Samuel Huntington'un 1993'te yazmış olduğu "*Uygarlıklar Çatışması*" adlı makalesinde Türkiye'nin Brüksel'e mi Taşkent'e mi yoksa Mekke'ye mi ait olduğu konusunu tartışmaya açması ve Türkiye'den "bölünmüş ülke sendromuna" sahip bir ülke olarak söz etmesi bu yıllarda Türk siyasi çevrelerinde ciddi tartışmalara sebep olmuştur. Dolayısıyla bu psikolojik ortamda Türk yetkililer, ABD ve İsrail'e ciddi biçimde yakınlaşma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Huntington, S. P. (2001). Medeniyetler çatışması mı?. M. Yılmaz (Der.), *Medeniyetler çatışması* (ss. 41-44). Ankara: Vadi Yayınları.

Öte yandan Türkiye'deki askeri ve siyasi seçkinlerin de Soğuk Savaş sonrası dönemde ülkedeki rejimin devamı konusunda hissetmiş olduğu güvenlik kaygıları ve bu kaygılardan dolayı Türk dış politikasında işbirliği arayışının doğması Türkiye'nin uluslararası arenada kendisini destekleyecek bir güce ihtiyaç duymasını zorunlu hâle getirmiştir. Buna karşılık, aynı dönemde İsrail'in de bölgesel güvenlikle ilgili konularda Türkiye'yle benzer endişeleri paylaşması iki ülke arasındaki siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesini sağlayarak ikili ilişkilere stratejik bir boyut kazandırmıştır. Böylelikle Türkiye-İsrail ilişkileri 1990'lı yılların başlarından itibaren birçok alanda gelişme imkânı bulmuştur (Altunışık, 2002, s. 72-91; Eminoğlu, 2017, s. 576; Liel & Yirik, 2010, s. 102).

Türkiye-İsrail ilişkilerinin bir çok alanda gelişmeye başlaması, Türkiye'nin 1 Mayıs 1990 tarihinde Ankara'da yapılan İsrail'in 42. Bağımsızlık Günü Kutlamaları'na Dışişleri Bakanı düzeyinde katılım göstermesini ve dış temsilciliklerine de misyon şefi düzeyinde katılım gösterilmesi konusunda talimat vermesini sağlamıştır. Türkiye'nin bu hareketi o yıllarda Türkiye-İsrail ilişkilerinin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesi yönünde bir adım olarak değerlendirilmiştir. Nitekim önceki yıllarda Türk siyasi karar vericiler diplomatik temsil seviyesinin yükseltilmesi konusunun cumhurbaşkanının onayına sunulması gerektiği ve İsrail'le olan diplomatik temsil düzeyinin Filistin'le aynı dönemde yükseltileceği gibi sebeplerle böyle adım atamazken, 1990'lı yıllara gelindiğinde diplomatik temsil düzeyinin yükseltilmesiyle ilgili çalışmaların sürdürüldüğünü doğrulamışlardır (Cumhuriyet, 2 Mayıs 1990, s. 3).

Bununla birlikte, iki ülke ilişkilerinin gelişmeye başlaması hem Türk basınında hem de dünya basınında geniş yankı uyandırmıştır. Bu durum Türk basınında ''*Ankara-Tel Aviv: Diplomasisi'nde Bahar*'' başlığıyla yer alırken, (Cumhuriyet, 2 Mayıs 1990, s. 3), İngiliz Reuter Ajansı'nda da ''*Türkiye-İsrail ilişkileri ısınıyor*'' başlığıyla yer almıştır (Hürriyet, 18 Mayıs 1990, s. 22). Bir İsrail gazetesi olan Jerusselam Post'ta yer alan bir haberde de Türkiye-İsrail ilişkilerinde 10 yıldır süren soğukluğun sona erdiği ve 10 yıldan beri ilk kez Türkiye'nin Tel Aviv maslahatgüzarının İsrail Dışişleri Bakanı'yla görüştüğü bildirilmiştir (Cumhuriyet, 16 Mayıs 1990, s. 3).

Akabinde Cumhuriyet gazetesinde yer alan bir habere göre; iki ülke arasında ticaret, turizm ve diplomatik alanlarda ilişkilerin gelişmesini takiben temsil düzeyinin de büyükelçilik seviyesine çıkarılacağı belirtilmiştir. Diğer taraftan bir Türk yetkili tarafından yapılan açıklamada, Türkiye'nin, İsrail Devleti'ni daha en başta cesurca bir karar alarak tanıdığı ve şimdi de gerekli adımları atmakta geri kalınmayacağı belirtilmiştir. Buna karşılık, Mayıs 1990'da İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Yehuda Millo da Reuter Haber Ajansı'na verdiği demeçte: ''*İlişkilerin düzeyinin yükseltilmesinin yakında gerçekleşeceğini umuyorum. Bu ancak bağlarımızın çok fazla olmasından değil, aynı zamanda Orta Doğu'daki diğer gelişmelerden dolayı da gereklidir. Türkiye Orta Doğu'da bir rol oynayabilir ve oynamaktadır da. Türkiye bölgesel herhangi bir çözümün parçası durumundadır*'' ifadelerine yer vermiştir (Cumhuriyet, 18 Mayıs 1990, s. 16).

Dolayısıyla bu yıllarda David Ben Gurion'un ''*metres sendromu*'' olarak tanımladığı ve Türkiye'nin Soğuk Savaş yıllarında İsrail'le ilişkilerini reddetmesi anlamına gelen faktörler ortadan kalkmış (Tüter, 2010, s. 405) ve İsrail'le ittifak Türk dış politakasının en önemli yönlerinden biri hâline gelmiştir (Altunışık, 2002, s. 79). Öyle ki, 1991 yılı Türkiye-İsrail ilişkilerinin normalleşmesinin başlangıcı olmuş ve bu dönem ikili ilişkilerin zirveye ulaştığı ''altın yıllar'' olarak kabul edilmiştir (Gökçe, 2012, s. 59). Bu dönemde Türkiye önceki dönemlerde izlemiş olduğu denge politikasından ziyade, İsrail ve Arap devletleri arasındaki sorunlara çok fazla önem vermeyerek Araplar'dan gelen eleştirileri göz ardı etmiştir (Altunışık, 2002, s. 79). Bununla birlikte, Türkiye Filistin'e olan ilgisini tamamıyla kaybetmediği gibi, Haziran 1990 ve Şubat-Mayıs 1991 tarihlerinde Filistin'e gönderilen insani yardımların bölgeye ulaşması için İsrail'i ikna etmeyi de başarmıştır (Özcan, 2016, s. 811).

Ne var ki, 1989 yılından itibaren Sovyetler Birliği'nde yaşayan Yahudilerin Türkiye üzerinden İsrail'e göç etmeye başlaması bu aralık iki ülke arasında tartışma konusu olmuştur. Bu konu üzerine Türk yetkililer tarafından yapılan açıklamada, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Yahudilere Türkiye üzerinden geçiş izni verilmeyeceğinin belirtilmesi İsrail tarafında rahatsızlığa sebep olmuştur. Ardından Ankara Maslahatgüzarı Yehuda Millo 12 Haziran 1990'da yaptığı basın açıklamasında, Türk yetkililerin böyle bir girişim olması durumunda geçiş izni

verilmeyeceğini açıklamalarını ‘‘rahatsız edici’’ olarak nitelendirmiştir. İsrail tarafından hiçbir kuruluşun Sovyet Yahudileri’nin geçişi konusunda Türkiye nezdinde bir girişimde bulunmadığını ve Türkiye’nin bu konunun içinde olmadığını da belirten Yehuda Millo, İsrail’e giden Yahudilerin başka ülkeleri tercih ettiğini ifade ederek iki ülke arasındaki geçiş izni sorununu çözüme kavuşturmuştur (Cumhuriyet, 13 Haziran 1990, s. 3).

Bundan sonra Ağustos 1990’da İsrail tarafından yapılan açıklamalarda Türkiye’nin Orta Doğu’da istikrarın sağlanması noktasında kaçınılmaz bir rolü olduğu ve bu rolün son dönemde yaşanan gelişmelerle açıkça ortaya çıktığı vurgulanmıştır. İsrailli yetkililer aynı zamanda İsrail’in, Türkiye’yi her zaman bölgede barış düzenini sağlayacak bir ülke olarak gördüğünün de altını çizmişlerdir (Cumhuriyet, 17 Ağustos 1990, s. 17).

Öte yandan 2 Ağustos 1990 tarihinde Irak’ın Kuveyt’i işgaliyle başlayan Körfez Savaşı esnasında FKÖ’nün Irak’ı desteklerken, Türkiye’nin de İsrail’le birlikte ABD’nin tarafında yer alması iki ülke arasında bir tür stratejik ittifak meydana getirmiş ve Türkiye’nin İsrail’e yönelik yakınlaşma hamlesini kolaylaştırmıştır (Bölükbaşı, 2001, s. 261; Sönmezoğlu, 2006, s. 451; Tüter, 2010, s. 407). ABD bu savaş esnasında Türkiye’den; Irak sınırına askeri yığınak yapılmasını, Türkiye’deki hava üslerinin kullanılmasını ve savaşa askeri ve idari olarak destek verilmesini talep etmiştir (Kösebalaban, 2014, s. 242).

Bu talep üzerine zaten ‘‘bir koyup on alacağız’’ düşüncesiyle hareket eden Cumhurbaşkanı Özal (Walter, 1997, s. 63), ordunun ve muhalefetin ‘‘*Orta Doğu’da ikinci bir İsrail olmayalım*’’ ikazlarına rağmen (Cumhuriyet, 23 Ağustos 1990, s. 10), 7 Ağustos 1990’da ABD’nin direktiflerini de dikkate alarak Türkiye’ye günde 1,5 milyon varil petrol akışını sağlayan Kerkük-Yumurtalık boru hattını kapatmıştır (Dündar, 2016, s. 12). Turgut Özal, aynı zamanda Irak sınırına da yüzbin asker yığmış ve Türkiye içindeki NATO üslerinin ABD tarafından kullanılmasına da izin vermiştir (Keleşoğlu, 2012, s. 663; Tüter, 2010, s. 407-408). Hatta bir Fransız haber ajansı olan ‘‘Agence France Press’’ tarafından yapılan açıklamada, İncirlik Üssü’ne İsrail uçaklarının da konuşlandığı iddia edilmişse de, bu haber sonradan Türk Dışişleri Bakanı Ali Bozer tarafından yapılan: ‘‘*Ülkemizde İsrail uçaklarının bulunması diye bir olay kesinlikle söz konusu değildir*’’ şeklindeki açıklamayla

yalanlanmıştır (Cumhuriyet, 21 Ocak 1991, s. 17; Milliyet, 5 Eylül 1990, s. 14). Ne var ki, ABD ve müttefiklerinin Irak'a karşı başlattığı Körfez Harekâtı Türkiye'deki belirli kesimlerce tepkiyle karşılanmış ve İstanbul ve Şanlıurfa gibi illerde protesto gösterileri düzenlenerek ''*Kahrolsun İsrail, Kahrolsun ABD*'' sloganları atılmıştır (Cumhuriyet, 19 Ocak 1991, s. 4).

Bundan sonra Cumhurbaşkanı Özal, Mart 1991'de Moskova'ya gerçekleştirdiği ziyaret esnasında Orta Doğu barışı için uluslararası bir konferansa ev sahipliği yapma önerisini dile getirerek Türkiye'nin taraflar ile iyi ilişkiler içinde bulunan bir aktör olarak âdil bir arabuluculuk yapabileceğine dikkat çekmiş ve İsrail tarafına da "*barış için toprak*" formülünü önermiştir (Ertosun, 2016, s. 202-203).

Bununla birlikte, İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Uri Gordon da Ağustos 1991'da Cumhuriyet gazetesine verdiği mülakatta Türkiye-İsrail ilişkilerini ele almış ve Türkiye'nin İsrail için Praguay olmadığını ifade ederek iki ülkenin canlı bir köprü ile birbirine bağlı olduğunu dile getirmiştir. Ülkesinin Türkiye ile olan diplomatik temsil düzeyinin büyükelçililk düzeyine yükseltilmesini talep eden Uri Gordon, Körfez Krizi'nde Türkiye ve İsrail'in aynı tarafta yer aldığını ve iki ülkenin bölgede ortak tehdit ve çıkarları paylaştığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 27 Ağustos 1991, s. 8). Uri Gordon aynı zamanda Türkiye'nin İsrail'deki imajının oldukça somut ve olumlu olduğuna da dikkat çekerek Türkiye'den İsrail'e göç eden Yahudilerin Türkiye'nin reklamcısı gibi çalıştığının altını çizmiştir (Cumhuriyet, 28 Ağustos 1991, s. 10).

Buna karşılık, Eylül 1991'de Birleşmiş Milletler'in olağan yıllık açılışına katılmak için New York'a giden dönemin Dışişleri Bakanı Sefa Giray da, İsrailli mevkidaşıyla bir araya gelmiştir. Sefa Giray bu esnada İsrailli mevkidaşına: ''*Eğer önümüzdeki şeçimleri biz kazanırsak, İsrail'le diplomatik ilişkileri büyükelçilik düzeyine karar verdik… Seçim sonrasında dış politikada alacağımız ilk kararlardan biri bu olacaktır*'' demiştir (Milliyet, 30 Kasım 1991, s. 16).

Akabinde Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Yardımcısı Ferhat Ataman da Ekim 1991'de Anadolu Ajansı'na yaptığı açıklamada, Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından İsrail ile diplomatik ilişkilerin büyükelçilik düzeyine çıkarılması yönündeki çalışmaların uzun süredir devam ettiğini ve zamanı geldiğinde ve şartlar

olgunlaştığında bu adımın atılacağını dile getirmiştir (Cumhuriyet, 24 Ekim 1991, s. 10).

Öte yandan Ekim 1991'da Madrid'de yapılan Barış Konferansı ile Arap-İsrail ilişkilerinin normalleşmeye başlaması da (Keleşoğlu, 2012, s. 664), Türkiye ve İsrail'in birbirine yakınlaşma hamlesini kolaylaştırmış ve bu süreçte Türkiye, İsrail'le anlaşma yoluna gitmiştir (Altunışık, 2002, s. 80; Gökçe, 2012, s. 59). Ne var ki, Cumhurbaşkanı Özal'ın daha önce taraflara önermiş olduğu barış için toprak formülü karşılık bulmadığı gibi, Türkiye 30 Ekim 1991'de Madrid'de toplanan konferansa da davet edilmemiştir. Dolayısıyla Özal'ın Madrid Barış Konferansı'na katılmak için harcadığı bütün diplomatik girişimler sonuçsuz kalmıştır (Milliyet, 30 Ekim 1991, s. 4).

Bununla birlikte, Madrid Barış Konferansı Arap-İsrail sorununa çözüm üretmesinin yanında, Türk yetkililerde İsrail'le diplomatik ilişkilerin seviyesinin yükseltilmesi görüşünün ağırlık kazanmasını sağlamıştır (Milliyet, 30 Ekim 1991, s. 10). Bu süreçte İsrail ve Türkiye Dışişleri Bakanları Moskova'yı yaptıkları ziyaret esnasında Türk Büyükelçiliği'nde bir araya gelerek iki ülke arasındaki diplomatik temsil seviyesini ''büyükelçilik'' düzeyine, diplomatik temsilcilerinin rütbelerinin de ''büyükelçi'' seviyesine çıkarılmasına karar vermişlerdir (Besalal, 2000, s. 302; Güvendiren, 1999, s. 178).

4.1.2.3.2. Demirel-İnönü Koalisyon Hükümeti Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1991-1993)

Türkiye'de 20 Ekim 1991'de yapılan genel seçimlerin ardından 21 Kasım'da Özal'ın kurucusu olduğu Anavatan Partisi yerine, Süleyman Demirel'in[36]

[36] 1924'te Isparta'da doğan Süleyman Sami Demirel, 1949'da İstanbul Teknik Üniversitesi inşaat mühendisliği bölümünden mezun olmuş ve mezuniyetinden kısa bir süre sonra İstanbul Sular İdaresi ve Elektrik İşleri Etüt İdaresi gibi kurumlarda çalışmaya başlamıştır. Ardından Sulama ve elektrik konularında araştırma yapmak üzere kazandığı bursla Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmiş ve Türkiye'ye dönüşünde Devlet Su İşleri İdaresi'nde Barajlar Dairesi başkanı olarak işe başlamıştır. Eylül 1954'te Eisenhower Exchange Fellowships Programı kapsamında tekrar Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilen Süleyman Demirel, 1955'te yurda dönünce Devlet Su İşleri genel müdürü olarak göreve başlamıştır. Demirel, 1954-1955 yılları arasında yaptığı ABD ziyaretlerinde kazandığı tecrübeyle Adnan Menderes dönemi bürokrasisinde hızla yükselerek "barajlar kralı" olarak anılmıştır.

başbakanlığında bir koalisyan hükümeti (Süleyman Demirel-Erdal İnönü[37] Koalisyon Hükümeti) kurulmuştur. Demirel-İnönü Koalisyon Hükümeti'nin kurulması bir

---

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'ndeki görevini 27 Mayıs 1960 askeri darbesine kadar sürdüren Demirel, darbenin ardından bu görevinden ayrılarak askerlik görevini tamamlamış ve sonrasında devlet kurumlarında mühendis ve müşavir olarak çalışmıştır. Siyasi hayata Ragıp Gümüşpala liderliğindeki Adalet Partisi'nde başlayan Demirel, 2 Aralık 1962'de yapılan parti kongresinde genel idare kuruluna seçilmiş, ardından 28 Kasım 1964'te yapılan parti genel kongresinde parti başkanı olmuştur. 10 Ekim 1965 genel seçimlerinde Adalet Partisi birinci parti olunca da, Isparta'dan milletvekili seçilerek meclise giren Demirel, 27 Ekim 1965'te başbakan olmuştur. Bu görevini Ekim 1969 genel seçimlerine kadar sürdürmüş ve 12 Ekim 1969'da yapılan seçimleri de partisinin kazanmasıyla 3 Kasım 1969'da tekrar başbakan olarak seçilmiştir. 1970 bütçe görüşmeleri esnasında Sadettin Bilgiç ile Faruk Sükan'ın başını çektiği bir grup Adalet Partili'nin bütçeye ret oyu vermesinin ardından bütçe reddedilmiş ve bunun üzerine Süleyman Demirel de istifa etmiştir. Fakat 6 Mart 1970 tarihinde hükümeti kurma görevi tekrar kendisine verilmiştir. Bu yıllarda ülkede durumun giderek kötüleşmesi üzerine Türk Silâhlı Kuvvetleri 12 Mart'ta hükümete bir muhtıra vermiş, bunun üzerine başbakanlıktan ayrılması istenen Demirel, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'a istifasını sunmuştur. Ardından Mart 1975'te Millî Selâmet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi ve Cumhuriyetçi Güven Partisi ile anlaşarak bağımsızların da desteğiyle I. Milliyetçi Cephe hükümetini kurmuş ve bu göreve 5 Haziran 1977 genel seçimlerine kadar devam etmiştir. Bu tarihte yapılan seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi birinci parti olduysa da mecliste çoğunluğu sağlayamamıştır. Ardından Bülent Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti de güvenoyu alamayınca Demirel'in başkanlığında Millî Selâmet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin katılımıyla II. Milliyetçi Cephe hükümeti kurulmuştur. Bu hükümet 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar görev yapmıştır. 12 Eylül darbesinden sonra, Hamzaköy'deki askerî dinlenme tesislerinde tutulan Süleyman Demirel, 10 Ekim'de Ankara'ya getirilmiş ve 7 Kasım 1982'de kabul edilen anayasa ile on yıl siyaset yapması yasaklanmıştır. 6 Eylül 1987'de yapılan referanduma kadar sakin bir hayat yaşayan Demirel, referandumun ardından siyaset yapma yasağı kalkınca 24 Eylül'de Doğru Yol Partisi'ne genel başkan olarak seçilmiş ve 29 Kasım'da yapılan genel seçimlerde Isparta'dan milletvekili seçilerek yedi yıl aradan sonra tekrar meclise girmiştir. 20 Ekim 1991 genel seçimlerinde de partisi birinci parti olmuş, ancak mecliste çoğunluğu sağlayamamıştır. Bunun üzerine Demirel, Erdal İnönü liderliğindeki Sosyal Demokrat Halkçı Parti ile koalisyon yaparak on bir yıl aradan sonra tekrar başbakan olmuştur. Bundan sonra Turgut Özal'ın 17 Nisan 1993'te ölümü üzerine başbakanlıktan istifa eden Demirel, cumhurbaşkanlığına aday olmuş ve 16 Mayıs 1993 tarihinde yapılan üçüncü tur oylamada cumhurbaşkanı seçilmiştir. 7 yıl bu görevi sürdürdükten sonra Mayıs 2000'de görev süresi sona erince siyasi hayattan çekilmiş ve 17 Haziran 2015'te Ankara'da vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karakoç, E. (2016). Süleyman Sami Demirel. *Türk diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* içinde (gözden geçirilmiş 2. basım ek-1. cild, 313-316). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

[37] 6 Haziran 1926 tarihinde Ankara'da doğan Erdal İnönü, Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci cumhurbaşkanı Mustafa İsmet Bey ve Emine Mevhibe Hanımın oğludur. İlk, Orta ve lise eğitiminden

yandan Cumhurbaşkanı Özal'ın dış politikada Arap ülkelerini destekleyen etkisini azaltırken, diğer yandan da Türkiye'nin İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirmesine zemin hazırlamıştır (Arı, 2004, s. 643-644; Keleşoğlu, 2012, s. 663). Yeni kurulan Demirel Hükümeti'nin en önemli gündem maddelerinden birisi İsrail ve Türkiye arasındaki temsil düzeyinin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesi olmuştur (Milliyet, 30 Ekim 1991, s. 10).

Demirel Hükümeti bu amaç doğrultusunda ilk olarak Birleşmiş Milletler'in 17 Aralık 1991 tarihli toplantısında Siyonizmin ırkçılık olarak tanımlanmasıyla ilgili yapılan oylamada çekimser oy kullanmış ve İsrail'i küstürmekten kaçınmıştır. Türkiye'nin bu tutumu Birleşmiş Milletler'in kulislerinde ''*Ne İsa, Ne Musa, Ne de Muhammed peygamberin çizgisi*'' olarak değerlendirilmiştir (Cumhuriyet, 18 Aralık 1991, s. 10). Bunun üzerine Başbakan Süleyman Demirel bir açıklama yapmış ve bu

---

sonra üniversite eğitimini Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Fizik Bölümün'de tamamlamış, ardından California Institute of Tecnology'de yüksek lisans ve doktora programlarını bitirmiştir. 1951'de Ankara Üniversitesi'nde asistan olarak göreve başlayan Erdal İnönü, 1964 yılında ODTÜ'ye geçmiş ve 1974'e kadar öğretim üyeliği görevine burada devam etmiştir. ODTÜ'de öğretim üyeliğinin yanında, Teorik Fizik Bölümü Başkanlığı, Fen Edebiyat Fakültesi Dekanlığı, Üniversite Rektörlüğü gibi görevlerde bulunmuştur. 1974'te Boğaziçi Üniversitesi'ne geçen Erdal İnönü, 1983'e kadar görev yaptığı bu üniversitede öğretim üyeliği ve dekanlık yapmıştır. Üniversite görevleri dışında TÜBİTAK Bilim Kurulu, AEK ve UNESCO Yürütme Kurulu Üyelikleri ve TÜBİTAK Temel Bilimler Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. 1983'te SODEP'in (Sosyal Demokrasi Partisi) Kurucu Genel Başkanı olarak siyasete atılan Erdal İnönü, SODEP ve HP'nin (Halkçı Parti) 3 Ekim 1985 tarihinde birleşmesiyle kurulan SHP'nin Genel Başkanlığını yapmıştır. 1986 ara seçimlerinde İzmir milletvekili seçilerek parlamentoya girmiş ve 1987 genel seçimlerinde de SHP listesinden 18. Dönem İzmir milletvekili olarak parlamentodaki görevini sürdürmüştür. 1991 genel seçimlerinde SHP listelerinden tekrar İzmir milletvekili seçilerek meclise giren Erdal İnönü, bu dönemde TBMM Dışişleri Komisyonu Başkanlığı, Anayasa Komisyonu üyeliği ve Avrupa Konseyi Parlamenter Konseyi üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Ardından 1991-1993 yılları arasında iktidarda olan 49. Hükümet'te Devlet Bakanlığı, Başbakan Yardımcılığı ve Başbakan Vekilliği görevlerini yürütmüştür. 50. Hükümet'te de Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı görevlerinde bulunan Erdal İnönü, 18-19 Mart 1995 tarihlerinde yapılan kurultayın ardından SHP'nin CHP ile birleşmesiyle birlikte Dışişleri Bakanlığı görevine atanmıştır. Bu görevini Ekim 1995'e kadar sürdüren Erdal İnönü, bu tarihten itibaren aktif siyasetten ayrılmış ve siyaseti bıraktıktan sonra da Sabancı Üniversitesi ve TÜBİTAK Feyza Gürsey Enstitüsü'nde görev yapmaya başlamıştır. 2004 yılında Fizik alanında Nobel'den sonra en önemli madalya olan ''Wigner madalyasını'' almıştır. 31 Ekim 2007'de vefat etmiştir. Bkz. Güney, S. (2019). *Türkiye Cumhuriyeti'nde akademisyen dışişleri bakanlarının Türk dış politikasına etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep. s. 62-63.

açıklamasında: ‘‘*Bu karar dün akşam onaylanmıştır. 111 devlet kararın kaldırılmasını desteklenmiştir. 13 devlet çekimser kalmış, bir o kadarı da karşısında olmuştur. Biz çekimser kaldık. Menfeaatlerimiz bunu gerektiriyordu. Başka türlü hareket edemezdik. Biz Siyonizmin ırkçılık mı? değil mi? tartışmasına daha evvel girmişiz, ırkçılıktır demişiz. Ondan sonra dünya şartları içerisinde, dünya ülkelerinin iştiraki ile kaldırılacak bu kararın karşısında durmanın, kalkıp buna itiraz etmenin yararı yoktur*’’ ifadelerine yer vermiştir (Cumhuriyet, 18 Aralık 1991, s. 10).

Bununla birlikte, yine Demirel Hükümeti döneminde (19 Aralık 1991) Türkiye, İsrail’le arasındaki diplomatik temsil düzeyini Filistin’le eş zamanlı olarak hem Arap ülkeleri hem de Türk kamuoyunun tepkisini çekmeden büyükelçilik seviyesine yükseltmiştir (Özcan, 2016, s. 811; Sönmezoğlu, 2006, s. 579). İki ülke arasındaki diplomatik temsil düzeyinin yükseltilmesiyle birlikte Türkiye, Tel Aviv Elçiliği’nde maslahatgüzar statüsüyle görev yapan Ekrem Güvendiren’i[38] Dışişleri Bakanlığı’nın 15 Ocak 1992 tarihli ve 499 sayılı kararıyla İsrail’e büyükelçi olarak atamıştır (Atama Kararı, 11 Şubat 1992, s. 5). 2 Şubat 1992 tarihinde de Ekrem Güvendiren merkeze çağırılmış ve onun yerine Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi Türkiye Daimi Temsilciliği Müsteşarı Onur Gökçe[39] büyükelçi olarak atanmıştır

[38] 1931’de Kıbrıs’ta doğan Ekrem Güvendiren, 1946’da Bursa Erkek Lisesi’nden mezun olduktan sonra İngiltere’de öğrenim görmüş ve 1953’te Londra Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olmuştur. Askerlik görevini tamamladıktan sonra Dışişleri Bakanlığı büyesinde Prag, Halep ve Washinton’ta çeşitli görevlerde bulunmuş ve 6 Ağustos 1986’da İsrail maslahatgüzarı olarak atanmıştır. 1992’ye kadar bu görevini sürdüren Ekrem Güvendiren 15 Ocak 1992’te İsrail’e büyükelçi olarak atanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1992, 21 Ocak). *T.C. eski Tel Aviv Elçiliği Maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren'in, İsrail nezdinde Türkiye Büyükelçisi olarak atanması* (Yer Numarası. 70327010, Karar Sayısı. 922650). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

[39] 1938’de Ankara’da doğan Onur Gökçe, 1962’de Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden mezun olmuş ve 1963 yılından itibaren Dışişleri Bakanlığı’nda çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1984-1987 yılları arasında, dönemin hükümetinin onayıyla New York’daki Birleşmiş Milletler Teşkilâtı nezdinde uluslararası memur olarak Birleşmiş Milletler Afet Yardım Teşkilâtı'nın (UNDRO) Direktörlüğü görevine getirilmiştir. Aynı zamanda Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı ve Avrupa Birliği gibi çeşitli uluslararası kuruluşların toplantılarında Türkiye'yi temsil eden Gökçe, 1992-1995 yılları arasında Türkiye’nin, İsrail Büyükelçiliği görevinde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1992, 2 Şubat). *İsrail nezdindeTürkiye Büyükelçisi Ekrem Güvendiren'in merkeze ve Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği Müsteşarı Onur Gökçe'nin İsrail nezdinde Türkiye Büyükelçiliğine atanmaları*

(Atama Kararları, 11 Nisan 1992, s. 5). Ardından Türk Büyükelçiliği askeri, ticari, turizm ve enformasyon ataşelerinin atamalarıyla da takviye edilmiştir (Gökçe, 2012, s. 59).

Buna karşılık, İsrail tarafından da gerekli adımların atılmasıyla birlikte, Ocak 1992'de İsrail Büyükelçisi Uri Gordon Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a güven mektubu sunmuştur (Liel & Yirik, 2010, s. 103). Ardından Süleyman Demirel'in başbakanlık yılllarında Türk ve İsrailli yetkililerin karşılıklı ziyaretleri ikili ilişkilerde önemli gelişmelerin kaydedilmesini sağlamıştır (Arı, 2004, s. 664). Ne var ki, 7 Ocak 1992'de İsrail'in 12 Filistinliyi sınır dışı etmesi Türk Dışişleri Bakanlığı'nın tepkisine neden olmuş ve bu esnada Türk Dışişleri Bakanlığı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu kınama kararına uyarak İsrail'i (14 ülke ile birlikte) kınamıştır (Altunışık, 1999, s. 193; Milliyet, 9 Ocak 1992, s. 4).

4.1. Ocak 1992'de İsrail Büyükelçisi Uri Gordon'un Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a Güven Mektubu Sunması, Liel & Yirik, 2010, s. 103.

Ardından Ankara'da bulunan İsrail Büyükelçiliği'nde görevli Güvenlik Şefi Ehud Sadan arabasına yerleştirilen bombanın patlaması sonucu 7 Mart 1992'de hayatını kaybetmiştir. Olayın *İslami Cihad Örgütü* tarafından üstlenilmesi üzerine

(Yer Numarası. 7052776, Karar Sayısı. 922716). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Ankara Valisi Erdoğan Şahinoğlu failllerin bulunması için geniş çaplı bir operasyon başlatmıştır. Türk Dışişleri Bakanlığı da olayı şiddetle kınayarak faillerin adalet önüne çıkarılacağını bildirmiştir. İsrail Büyükelçiliği de olayı vahşi bir olay olarak nitelendirerek saldırının Orta Doğu'daki barış sürecini baltalamak için yapıldığını belirtmiştir (Milliyet, 8 Mart 1992, s. 13).

İsrail hükümeti ise saldırıyı sert bir dille kınamış, hatta İsrail Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Baruch Binah saldırı karşısında dehşete düştüklerini belirtmiştir (Milliyet, 9 Mart 1992, s. 19). Bunun üzerine Türkiye, hem İsrail'in tepkisini çekmemek hem de iki ülke arasında bir krizin doğmasını engellemek için İsrail Gizli Servisi MOSSAD'la işbirliği yaparak olayı aydınlatmaya çalışmıştır. Yapılan araştırma sonucunda Ehud Sadan'ın aracına konulan plastik bomba ile öldürüldüğü tespit edilmiştir. Bu durum Türkiye'nin bölgedeki radikal gruplara karşı güvenliğinin tehdit altında olduğunu ortaya çıkarmıştır (Milliyet, 13 Mart 1992, s. 14).

Bununla birlikte, Ehud Sadan'ın öldürülmesi olayı Türkiye-İsrail ilişkilerini olumsuz etkilemezken, iki ülke arasında askeri ve turizm alanlarındaki işbirliğini artırmıştır. Nitekim Nisan 1992'de iki ülkenin savunma bakanlıkları arasında işbirliğini öngören bir belgenin imzalanmasının ardından askeri alanda işbirliği başlatılmıştır (Inbar, 2001, s. 27). 1-4 Haziran 1992 tarihleri arasında da Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in İsrail ziyareti üzerine (Özcan, 2016, s. 811) iki ülke arasında yılda yaklaşık üç yüz bin İsrailli turistin Türkiye'ye ziyaretini öngören ''*Turizm İşbirliği Antlaşması*'' imzalanmıştır (Bölükbaşı, 2001, s. 262).

Bundan sonra 15 Temmuz 1992'de İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog'un, Yahudilerin İspanya'dan göçünün 500. yıldönümü kutlamaları kapsamında Türkiye'yi ziyaret etmesi, üst düzey görüşmelerle birlikte resmi bir nitelik kazanmış ve ikili ilişkilere ivme kazandırmıştır (Özcan, 2016, s. 811). Nitekim Cumhurbaşkanı Turgut Özal'la bir görüşme gerçekleştiren Herzog (Cumhuriyet, 16 Temmuz 1992, s. 17), 16 Temmuz akşamı Dolmabahçe Sarayı'nda Yahudilerin İspanya'dan göç edişlerinin 500. yılı münasebetiyle düzenlenen galaya da katılmış ve (Cumhuriyet, 17 Temmuz 1992, s. 17) ve bu esnada yaptığı konuşmasında Türkiye ve İsrail'in Orta Doğu'da işbirliği potansiyeli yüksek iki ülke olduğunu işaret etmiştir. Herzog aynı zamanda Türkiye'nin demokratik bir ülke olduğunu ve bölgede iki ülke arasında işbirliği yapılırsa bundan sadece iki ülkenin değil, bölgenin de kazanacağının altını

çizmiştir (Cumhuriyet, 18 Temmuz 1992, s. 16). Bununla birlikte, Türkiye'nin dünya sorunları karşısında birçok yerde olayların içinde yer aldığını da belirten Herzog, Türkiye'nin Orta Doğu'da önde gelen bir devlet olduğunu dile getirmiş ve Türkiye-İsrail ilişkilerine büyük önem verdiklerini vurgulayarak ikili ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğinin de altını çizmiştir (Cumhuriyet, 19 Temmuz 1992, s. 9; Milliyet, 18 Temmuz 1992, s. 17).

Buna karşılık, Turgut Özal da yapmış olduğu konuşmada, dünyanın ve insanlığın geldiği bu aşamada toplumların ırk, din ve dil yüzünden kan dökmekte olmasının anlaşılmaz olduğunu ifade etmiş ve 1992 yılının Orta Doğu'da uzlaşma için yeni ufuklar açmasını dilediğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 18 Temmuz 1992, s. 16). Başbakan Demirel de iki ülke arasındaki temsil düzeyinin büyükelçilik düzeyine çıkarıldığını belirttikten sonra Türkiye ve İsrail arasındaki ilişkilerin bölgenin menfaatine uygun şekilde geliştirilmesini arzu ettiğini ifade etmiştir (Milliyet, 18 Temmuz 1992, s. 17).

Öte yandan İsrail Cumhurbaşkanı Herzog'un Türkiye ziyareti Arap ülkelerinde ve Türkiye'deki belli çevrelerde rahatsızlık uyandırmıştır. Herzog'un ziyaretini protesto etmek için İstanbul Beyazıt Meydanı'nda Cuma Namazı sonrası toplanan 500 kişilik bir grup, ABD ve İsrail bayraklarını yakarak ''*Kahrolsun İsrail, Herzog Defol*'' şeklinde sloganlar atmışlardır (Hürriyet, 16 Temmuz 1992, s. 28; Milliyet, 18 Temmuz 1992, s. 17). Türk halkının İsrail'e yönelik tepkilerine rağmen, iki ülke arasındaki ilişkiler gelişmeye devam etmiş ve Eylül 1992'de Kudüs'te bulunan Türk Başkonsolosluğu yeniden açılmış ve Işık Akın buraya başkonsolos olarak atanmıştır (Arı, 2004, s. 641; Uzer, 2011, s. 146). Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Özal İsrailli gazetecilere yapmış olduğu açıklamada, İsrail'in sınırlarının güvenlik içinde olmasını ve herkesin İsrail'i tanıması gerektiğini belirtmiştir (Doğan, 2004, s. 64).

Bundan sonra 29 Eylül-1 Ekim 1992 tarihleri arasında Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Bilgin Unan'ın Orta Doğu ve Afrika ile İlişkiler Genel Müdür Yardımcısı Solmaz Ünaydın'la birlikte ikili siyasi istişarelerde bulunmak üzere İsrail'i ziyaret etmesi iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişimi bakımından önemli bir adım olmuştur (CA, 7273651/ 923571, 24 Eylül 1992, s. 5). Bu ziyarete karşılık, İsrail Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Joseph Haddass da Ekim 1992'de

Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Türk yetkililerle görüşmeler yapmıştır. Türkiye-İsrail ilişkilerinin ele alındığı görüşmeler esnasında Haddas, Türkiye'nin Orta Doğu Barış Süreci'nde daha etkin rol alması gerektiğini dile getirmiş ve Türkiye ile İsrail arasında barış suyu projesi, bölgesel işbirliği ve nükleer silahların yayılmasına karşılık işbirliğinin yanında, ekonomik ve sosyal alanlarda da işbirliğinin artırılmasını teklif etmiştir (Cumhuriyet, 16 Ekim 1992, s. 11).

Ne var ki, Türkiye-İsrail ilişkilerinin her alanda gelişmesine yönelik adımların atıldığı dönemde Genel Kurmay Başkanlığı'nın Ekim 1992'de yapmış olduğu bir açıklamada, Türkiye'nin bir İslam ülkesi olarak Orta Doğu gerçekleri ışığında İsrail ve Arap ülkeleriyle ilişkilerinde dengeli olmaya özen gösterdiğini belirtmesi, Türkiye'nin Körfez Savaşı'ndan sonra Orta Doğu sorunlarına karşı etkin bir şekilde katılma politikasından vazgeçmesine sebep olmuş ve Türkiye bundan sonra İsrail'le ilişkilerinin gelişimini Araplar ve İsrail arasındaki barış sürecine bağlamıştır (Altunışık, 2002, s. 83). Bununla birlikte, Ocak 1993'de İsrail Parlamentosu'nun FKÖ ile temas kurulmasını yasaklayan yasayı iptal etmesi üzerine İsrail-FKÖ ilişkilerinde iyimser bir havanın oluşması Türkiye-İsrail ilişkilerini de olumlu yönde etkilemiştir (Cumhuriyet, 21 Ocak 1993, s. 8).

Öte yandan 24 Ocak 1993'te gazeteci Uğur Mumcu'nun öldürülmesi iki ülke arasında bir tür istihbarat işbirliğini doğurmuştur. Nitekim Uğur Mumcu cinayetiyle ilgili başlatılan soruşturma da İsrail Gizli Servisi MOSSAD, MİT'e Türkiye'deki Hizbullahçıların faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi vermiştir (Milliyet, 27 Ocak 1993, s. 11).

Ardından Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın 17 Nisan 1993 tarihinde ölümü münasebetiyle 21 Nisan'da Türkiye'ye gelen İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Peres, Türk yetkililerle temaslarda bulunmuş ve bu görüşmeler esnasında Türkiye-İsrail ilişkileri masaya yatırılmıştır. Türk mevkidaşı Hikmet Çetin'le de görüşen Şimon Peres, Türkiye'nin Orta Doğu Barış Süreci'nde oynadığı rolden memnun kaldıklarını, ancak daha da aktif rol oynayabileceğini dile getirmiştir. Şimon Peres aynı zamanda iki ülke arasında ekonomik, kültürel ve sosyal güvenlik alanlarında da işbirliği yapılmasını gündeme getirmiş ve Hikmet Çetin'i İsrail'e davet etmiştir (Cumhuriyet, 27 Nisan 1993, s. 9).

Bu daveti memnuniyetle kabul eden Hikmet Çetin 29 Haziran'da İsrail'i ziyaret etmeyi planlamış olsa da, o dönem Türkiye'deki hükümet kurma çalışmaları ve TBMM'de gerçekleşecek güven oylaması gibi nedenlerle ziyaret ertelenmiş ve İsrail tarafına hükümetin kurulması konusundaki çalışmalar sona erince ziyaretin gerçekleşeceği bildirilmiştir (Milliyet, 26 Haziran 1993, s. 12).

Bundan sonra 27 Temmuz'da ikili ilişkiler ve bölgesel konularda görüşmeler yapmak üzere Ürdün üzerinden İsrail'in ziyaret edilmesi planlanmış, ancak bu aralık İsrail'in, Güney Lübnan'da bulunan Hizbullah kamplarını bombalaması üzerine İsrail ziyareti ikinci kez ertelenmiş ve 13-15 Kasım 1993 tarihleri arasında gerçekleştirilmesi için İsrail tarafıyla mutabakat sağlanmıştır (CA, 7615097/ 935007, 9 Kasım 1993, s. 5).

Bununla birlikte, bu aralık Türk basınında Hikmet Çetin'in İsrail gezisini İran ve Arap ülkelerinden çekindiği için gerçekleştirmediği haberleri yayılınca, Hikmet Çetin bir açıklama yaparak gezinin ertelenmesinde hiçbir ülkenin etkili olmadığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 29 Temmuz 1993, s. 9). Öte yandan İsrail gezisinin ertelenmesi dünya basının da da yankı uyandırmıştır. Nitekim İngiltere'de yayımlanan *Finacial Times* gazetesinde yer alan bir haberde, Türkiye'nin Orta Doğu'daki etkinliğinin arttığı ve aynı zamanda Türkiye'nin bölgede ağırlığını hissettirdiği belirtilmiş, buna örnek olarak da Hikmet Çetin'in İsrail gezisini ertelemesi gösterilmiştir (Cumhuriyet, 29 Temmuz 1993, s. 9).

Ne var ki, bu gelişmeler İsrail tarafında düş kırıklığı yaratmış ve İsrail Hükümeti Lübnan'da gerçekleştirilen operasyonların terör odaklarına karşı yapıldığını dile getirerek Türkiye'nin ziyareti ertelemesine tepki göstermiştir (Milliyet, 29 Temmuz 1993, s. 14). Bu tepkiye rağmen, sonradan Türkiye ile ikili ilişkilerini geliştirme yönünde adımlar atan İsrail, Ekim 1993'te Ankara eski maslahatgüzarı Yehuda Millo ve Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Eytan Bentsur'un da içinde bulunduğu bir heyeti Türkiye'ye göndermiştir. İsrail heyeti Ankara ve İstanbul'da hükümet yetkilileri ve işadamları ile görüşmeler yapmıştır (Milliyet, 28 Ekim 1993, s. 7). Bu görüşmeler esnasında Cumhuriyet gazetesine bir değerlendirmede bulunan Eytan Bentsur, Türkiye'den Müslüman ülkeler üzerinde nüfuzunu kullanarak Orta Doğu Barış Süreci'nde daha aktif bir rol oynamasını beklediklerini açıklamıştır (Cumhuriyet, 28 Ekim 1993, s. 8).

Buna karşılık, Türkiye de ilk olarak 2-4 Kasım 1993 tarihleri arasında İsrail'de gerçekleşen Türkiye-İsrail İş Haftası'na Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in yanında, Koçbank ve Pamukbank yetkililerinin de bulunduğu bir grup hâlinde katılım göstermiş ve bu esnada ekonomik ilişkileri geliştirmek için bakanlar düzeyinde görüşmeler yapılmıştır (Milliyet, 28 Ekim 1993, s. 7).

Ardından 13 Kasım 1993 tarihinde de iki kez ertelenen İsrail gezisi gerçekleşmiş ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin İsrailli mevkidaşı Şimon Peres tarafından havaalanında karşılanmıştır. Şimon Peres bu esnada yaptığı konuşmada, Türk Dışişleri Bakanı'nın Osmanlı İmparatorluğu döneminden bu yana İsrail'i ziyaret eden en üst düzey yetkili olduğunu belirttikten sonra ziyaretten duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve bu ziyareti Türkiye-İsrail ilişkileri açısından ''önemli bir an'' olarak nitelendirmiştir (Milliyet, 15 Kasım 1993, s. 21).

Hikmet Çetin de, iki ülke arasındaki ilişkilerde zaman zaman iniş-çıkışlar olsa da, Türkiye'nin her dönem İsrail'le ilişkilerini sürdürdüğünü ve bu durumun iki ülke halklarından değil de, bölgede yaşanan politik gelişmelerden kaynaklandığını kaydetmiştir. Aynı zamanda iki bakan olarak Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeni bir dönem açıktıklarını da vurgulayan Hikmet Çetin, her alanda işbirliği yapmak için çaba gösterdiklerini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 15 Kasım 1993, s. 15). Ardından Şimon Peres Hikmet Çetin onurunu bir yemek vermiş ve bu esnada Türkiye'nin İslam dünyası için model bir ülke olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 16 Kasım 1993, s. 15).

Bu ziyaret bir yandan Türkiye-İsrail ilişkileri üzerindeki Arap ipoteğinin kalkmasını sağlarken, diğer yandan da ikili ilişkilerin gelişmesine ivme kazandırmıştır. Öyle ki, Hikmet Çetin'in ziyareti iki ülke arasında diplomatik bir dönüm noktası olmuş ve bu esnada iki ülke arasında ''*Karşılıklı Anlayış ve İşbirliği İlkeleri*'' adıyla bir muhtıra imzalanmıştır. Böylelikle iki ülke ilişkilerini siyasi, ekonomik-ticari ve güvenlik alanlarında geliştirmeyi amaçlayan uygun bir zemin oluşmuştur. Bu esnada iki ülkenin siyasi alandaki diyaloğunun en üst düzeye çıkarılması hedeflenirken, ticaret haciminin de üç yıl içinde 1 milyar dolara çıkarılması kararlaştırılmıştır. Ne var ki, Türk yetkililerin İsrail tarafına önermiş olduğu teröre karşı işbirliği anlaşması İsrailli yetkililer tarafından ''*İsrail'in düşman*

listesine bir yenisinin ekleneceği'' şeklinde değerlendirilmiş ve kabul görmemiştir.[40] Buna karşılık, Hikmet Çetin de İsrail yetkililerin önermiş olduğu uyuşturucu kaçakçılığı konusunda işbirliğini öngören anlaşmayı yanıtsız bırakmıştır (Cumhuriyet, 17 Kasım 1993, s. 8; Milliyet, 15 Kasım 1993, s. 21).

Öte yandan 1991 Madrid Barış Konferansı esnasında FKÖ ve İsrail arasında çok fazla ilerleme kaydedilememesi üzerine barış görüşmeleri kesintiye uğramış ve bu durum İsrail'in iç siyasetinde birtakım değişikliklere sebep olmuştur. Nitekim Haziran 1992 seçimlerinde, 1977'den beri iktidarda olan ve din eksenli siyaset yapan Likud Partisi'nin oyları azalırken, İzak Rabin liderliğinde ''barış için toprak'' formülünü savunan İşçi Partisi'nin oyları artmıştır. Rabin liderliğindeki İşçi Partisi iktidar geldikten sonra FKÖ lideri Yaser Arafat'la tekrar masaya oturma kararı almıştır (Orallı, 2005, s. 40-41).

Noveç'in arabuluculuğu ile Oslo'da taraflar arasında yeniden görüşmeler başlamış ve on ay süren görüşmeler sonucunda 13 Eylül 1993 tarihinde Oslo Antlaşması[41] adıyla bir antlaşma imzalanmıştır. Bu esnada İsrail ve FKÖ'nün birbirlerini tanımaları ve ilişkilerini geliştirme yolunda adım atmalarının yanında (Keleşoğlu, 2012, s. 664), diğer Arap devletlerinin de İsrail'i tanıyarak bu devletle iyi ilişkiler kurmaya çalışmaları Orta Doğu Bölgesi'nde bir barış ortamı doğurmuş (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 107-108) ve Türkiye-İsrail ilişkilerini de olumlu yönde etkileyerek Türkiye'ye bu süreçte hem Orta Doğu'da aktif bir politika izleme hem de İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirebilme imkânı sağlamıştır (Keleşoğlu, 2012, s. 665; Özcan, 2005, s. 69-70). Dolayısıyla bu süreçte Türkiye, hem FKÖ ve

[40] Hikmet Çetin ve beraberindeki Türk heyeti ziyaret esnasında İsrail tarafına PKK terörüyle mücadele konusunda işbirliği yapmayı önermiştir. Ne var ki, İsrail'li yetkililer bu yıllarda Kürtlere karşı açıkça bir girişimde bulunmak istemediklerini Türk tarafına belirterek böyle bir işbirliğine sıcak bakmamışlardır. Bununla birlikte, İsrailli yetkililer iki ülke arasındaki istihbarat paylaşımını sürdüreceklerini de ifade etmişlerdir. Ayrıtılı bilgi için bkz. Batur, N. (1993, 15 Kasım). İlişkilerde 4 hedef. *Milliyet*, s. 21; İsrail Kürtlere karşı girişim istemiyor. (1993, 15 Kasım). *Milliyet*, s. 21.

[41] Oslo Antlaşması, 20 Ağustos 1993'te Norveç'in başkenti Oslo'da FKÖ lideri Yaser Arafat ile İsrail Başbakanı İzak Rabin arasında başlayan barış görüşmelerinin 13 Eylül 1993 tarihinde Washington'da halka açık bir törenle imzalanması sonucu Filistin-İsrail arasında elde edilen barış ortamını sağlamıştır. ''İlkeler Bildirgesi'' olarak da bilinen anlaşma, tarafların birbirini tanımasını sağlamakla birlikte, Filistin-İsrail çatışması için de bir dönüm noktası olmuştur (Best, Hanhımakı, Maıolo & Kırsten, 2015, s. 480).

diğer Arap devletleri ile hem de İsrail ile ilişkilerini bozmadan taraflarla daha yakın ilişkiler kurabilmiştir (Gökçe, 2012, s. 59).

Başka bir ifadeyle İsrail'in kuruluşundan beri bu devletle ilişkilerini gizli olarak sürdürmek zorunda olan Türkiye, Araplar ve İsrail arasında başlayan barış süreciyle birlikte Arapları gücendirme ve karşısına alma korkusuyla değil, açıktan açığa İsrail'le ilişkilerini geliştirme düşüncesiyle hareket etmeye başlamıştır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 107). Bunun sonucu olarak Türkiye-İsrail ilişkileri 1990'lı yılların başlarından itibaren birçok alanda gelişme göstermiştir.

4.2. 1983-1993 Yılları Arasında Orta Doğu ve Kafkaslar'da Meydana Gelen Gelişmelerin Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri Üzerindeki Etkileri

Türkiye, 1980'li ve 1990'lı yıllarda Orta Doğu komşularıyla önceki yıllarda olduğu gibi hareketli bir dönem geçirmiştir. Ancak, bu yıllarda Türkiye'nin Orta Doğu komşularıyla ilişkilerinde işbirliğinden ziyade, problemlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Buna karşın, Türkiye'nin yine bir Orta Doğu ülkesi olan İsrail'le ikili ilişkileri incelendiğinde özellikle 1990'ların başlarından itibaren iki ülke arasındaki ilişkilerin canlılık kazanmaya başladığı dikkat çekmektedir. Bu durumun sebepleri arasında Soğuk Savaş sonrası dönemde her iki ülkenin de komşularıyla birtakım sorunlar yaşaması dolayısı ile ortak tehdit algılamaları ve buna bağlı olarak müttefik arayışı içine girmeleri gösterilebilir (Ayata, 2011, s. 169-170; Özcan, 2005, s. 15-16).

Nitekim Türkiye 1980'li yılların başlarından itibaren Orta Doğu'daki komşuları Irak ve Suriye ile terör, su ve kürt sorunu gibi birtakım sorunlardan dolayı problemli bir dönem geçirmiştir (Inbar, 2003, s. 167). Bu sorunlu dönemde Türkiye müttefik arayışı içerisine girmiş ve İsrail'le yakınlaşma ihtiyacı hissetmiştir (Sönmezoğlu, 2006, s. 450). Öte yandan aynı dönemde İsrail'in de 1967 yılında işgal ettiği Golan Tepeleri yüzünden Suriye ile ikili ilişkilerinde sorunlar olması ve Golan Tepeleri'ndeki askeri gücünü artırması üzerine Suriye'nin de Lübnan'da bulunan birliklerini İsrail sınırına kaydırması Suriye-İsrail ilişkilerinde gerilime sebep olmuştur. Bu yüzden güvenliğini tehdit altında gören İsrail (Bölükbaşı, 2001, s. 260; Israeli, 2001, s. 69; Milliyet, 15 Mayıs 1986, s. 5), bölgede işbirliği yapabileceği müttefikler aramaya başlamıştır. İsrail, bu esnada ''*Düşmanımın düşmanı dostumdur*'' anlayışıyla hareket ederek Türkiye'ye yaklaşmış ve Türkiye ile ikili

ilişkilerini geliştirme yolunda adımlar atmaya başlamıştır (Inbar, 2001, s. 41-42). Böylelikle 1983 ve 1993 yılları arasında Orta Doğu'da yaşanan gelişmeler iki ülkeyi birbirine yaklaştırarak Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesi için uygun zemini oluşturmuştur.

Bununla birlikte, Türkiye'nin bölgede karşı karşıya kalmış olduğu bir başka sorun da, 1979 yılında İran'da şah rejiminin yıkılması üzerine Türkiye ve İran arasında ideolojik temelde yaşanan gerilim olmuştur. Her ne karar Türkiye, 1980-1988 yılları arasından meydana gelen İran-Irak savaşı sırasında tarafsızlık politikası izlemiş olsa da, 1979 yılında İran'da şah rejiminin yıkılması ve ardından İran İslam Devleti'nin kurulması Türkiye-İran arasında ideolojik bir gerilim doğurarak Türk kamuoyunda rejim ihracı korkusunun oluşmasına sebep olmuştur (Demiray, 2008, s. 269; Sönmezoğlu, 2006, s. 450). Dolayısıyla Türk siyasi çevrelerinde yoğun bir şekilde tehdit algısının yaşanmasına neden olan bu durum iki devleti karşı karşıya getirmiştir (Inbar, 2003, s. 167).

Nitekim 20 Ocak 1985'te İran Başbakan'ı Hüseyin Musavi'nin Anıtkabir'i ziyaret etmeme koşuluyla Türkiye'ye ziyaret etmek istemesi Türk basınının tepkisini çekmiştir. Bu ziyaret Türk basınının tepkisine rağmen, Başbakan Özal'ın isteği üzerine gerçekleşmiş ve bu esnada iki ülke arasındaki ticaret hacminin 3 milyar dolara çıkarılmasını öngören Karma Ekonomik Komisyon kurulmuştur. Bir de İskenderun ve Ahvaz[42] arasında petrol ve doğalgaz boru hattının yapılması planlanmıştır (Demiray, 2008, s. 270; Milliyet, 20 Ocak 1985, s. 6; Milliyet, 21 Ocak 1985, s. 6).

Ardından, Başbakan Musavi'nin Aralık 1985'te yapmış olduğu bir açıklamada: ''*İlişkide olduğumuz İslam ülkelerinin İsrail ile ilişkisi olursa, tabiatıyla bizim bu ülkelerle ilişkilerimizi etkiler. İsrail bir kanser tümörüdür. Türkiye'nin İsrail ile ilişkisi Müslümanların gözünde Türkiye'nin haysiyetini lekeler*'' diyerek Türkiye'ye İsrail'le ilişkilerini geliştirmesinin yaratacağı sorunları anımsatması İran tarafında Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişiminden duyulan rahatsızlığı ortaya çıkarmıştır. Ancak, Türkiye bu tehditleri umursamayarak İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirmeye devam etmiştir (Cumhuriyet, 27 Aralık 1985, s. 10).

[42] İran'ın Huzistan Eyaleti'nin yönetim merkezidir.

Keza Ekim 1986'da bir Türk gazetecisine verdiği mülakatta da, İsrail'in, ABD, İngiltere ve öteki sömürgeci güçler tarafından bölgeye polislik görevi için yerleştirildiğini açıklayan Başbakan Musavi, İsrail'in Siyonist bir devlet olduğunu dile getirmiştir. Başbakan Musavi, aynı zamanda Siyonist düşüncenin Nil nehrinden Fırat nehrine kadar uzanan toprakları kapsadığını ve dolayısıyla Türk topraklarının da bir kısmını içine aldığını belirterek İsrail'in Nil'den Fırat'a kadar uzanan topraklar içinde bir devlet kurmak isteğini ifade etmiş ve İran'ın Türkiye ile ortak kaderi olduğunu savunmuştur (Milliyet, 19 Ekim 1986, s. 14).

Öte yandan 1990'lı yıllarda aşırı İslamcılığın İsrail tarafından da tehdit olarak algılanmasından dolayı İran-İsrail ilişkilerinin de gergin olması İsrail'i, Türkiye'ye yaklaştıran bir başka etken olmuştur. Nitekim İsrail Başbakanı İzak Rabin, İran'ı Yahudi Devleti'ne karşı fanatik İslami öfke ile hareket etmesi ve kitle imha silahları geliştirmesi nedeniyle İsrail'in baş düşmanı olarak ilân etmiştir (Inbar, 2001, s. 47-48). İran da 1979'da gerçekleşen İslam Devrimi'nden beri İsrail'in meşru olmadığını öne sürerek bu devletin yok edilmesi gerektiğini savunmuş (Asl, 2005, s. 260) ve İsrail'i ''*küçük şeytan*'' olarak tanımlamıştır. Bu durum iki ülke arasındaki gerilimi artırırken, Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesi için uygun zemini oluşturmuştur.

Bununla birlikte, Aralık 1991'de SSCB'nin dağılmasının ardından Kafkaslar'da yeni devletlerin ortaya çıkması, bölge ülkeleriyle kültürel bağları bulunan Türkiye'nin yanında, İsrail tarafından da dikkatle izlenmiştir. Yakın bölgenin bir parçası olan İsrail'in, aynı dönemde enerji ihtiyacını Rusya ve İran yerine bağımsızlığını yeni kazanan Türk Cumhuriyetlerin'den karşılamayı düşünmesi bölgeyi onun için bir odak noktası hâline getirmiştir. Dolayısıyla İsrail bölge ülkeleriyle ve özellikle de Azerbaycan ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmış ve 1992-1993 yılları arasında Tacikistan hariç bütün bölge ülkelerinde büyükelçilikler açmıştır (Inbar, 2001, s. 48-53).

Bu durum Kafkaslar'da İsrail ve Türkiye arasında bir işbirliği ortamı doğurmuştur. Öyle ki, Mart 1993'te İsrail İhracaat Enstitüsü'ne üye bir grup işadamı ile birlikte Türkiye'ye gelen İsrail İhracaat Enstitüsü Başkan Yardımcısı Yair Ofek, bu esnada yaptığı açıklamalarda iki ülkenin Orta Asya'ya birlikte açılabileceklerini dile getirmiştir (Milliyet, 5 Mart 1993, s. 7). Bundan sonra İsrail, Türkiye'ye Orta Asya'da işbirliği yapma konusunda resmi bir teklif sunmuş ve böylelikle Türkiye-

İsrail ilişkileri yeni bir boyut kazanarak Türk Cumhuriyetleri'ne uzanmıştır (Milliyet, 27 Mart 1993, s. 7).

4.3. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri Üzerinde ABD Etkisi

ABD-İsrail ilişkileri 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte alışılmadık tarzda bir gelişim sürecine girmiştir. İsrail Devleti'nin kurulmasıyla ABD, bu devleti tanıyanlar arasında ilk sırada yer almış ve devam eden yıllarda iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve askeri ilişkiler eşine az rastlanılır biçimde gelişmiştir (Aras, 1997, s. 70; Bilgiç, 2005, s. 95). Özellikle 1960'lı yılların başlarından itibaren hızlı bir şekilde gelişmeye başlayan ve 1967 Arap-İsrail savaşından sonra da ivme kazanan ABD-İsrail ilişkileri (Çetinsaya, 2007, s. 406), 1980'li yıllarda stratejik bir ittifaka dönüşmüştür. Nitekim 1980'li yıllarda İsrail'i soğuk savaş stratejisinin bir parçası ve Orta Doğu'daki çıkarlarını koruyan bir müttefik olarak gören ABD'li yetkililer (Aras, 1997, s. 70), 1987 yılında kongrenin de onayını alarak İsrail'i NATO dışındaki en önemli müttefikleri ilân etmişlerdir (Bilgiç, 2005, s. 117).

Bununla birlikte, Türk dış politikasının oluşumunda ABD'nin etkisi göz önünde bulundurulduğunda, ABD'nin, İsrail'i desteklemesi aynı zamanda Türkiye'nin, İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirmesini sağlamıştır (Aras, 1997, s. 131). Öyle ki, bu yıllarda Türkiye'nin, ABD Kongresi'ndeki Ermeni ve Yunan lobilerinin faaliyetlerine karşı Yahudi lobisiyle işbirliği yapmak istemesi hem ABD hem de İsrail'le ikili ilişkileri üzerinde belirleyici faktörler olmuştur (Sönmezoğlu, 2006, s. 450).

Öte yandan ABD'nin, Orta Doğu politikaları kapsamında her defasında Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişmesini desteklemesi de iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır (Tavlaş, 1999, s. 87). Bunun sonucu olarak 1980'li ve 1990'lı yıllarda Amerika'daki Yahudi siyasetçiler, devlet adamları ve yorumcular Türk-Yahudi yakınlaşmasını savunmaya başlamışlardır. Özellikle Amerikan Savunma Bakanlığı'nda çeşitli kademelerde çalışan Richard Perle, Paul Wolfowitz, Douglas Feith, Kongre üyesi Robert Wexler, araştırmacı Daniel Pipes ve ABD'nin Ankara eski Büyükelçisi Morton Abramowitz gibi etkin isimler Türkiye ile İsrail arasında

yakın ilişkiler kurulması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Aynı zamanda ABD'deki Yahudi lobisinin en önemli kuruluşları olan Amerika-İsrail Kamu Meseleleri Komitesi'nin (The American Israel Public Affairs Committee-AIPAC) ve Yahudi Ulusal Güvenlik İşleri Enstitüsü'nün (Jewish Institute for National Security Affairs) Amerikan Kongresi'nde Türkiye aleyhtarı yasa tasarılarına karşı Türkiye ile beraber hareket etmesi de Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimini kolaylaştırmıştır (Murinson, 2010, s. 66-76; Uzer, 2011, s. 145).

Ne var ki, zaman zaman iki ülke arasındaki ilişkilerde birtakım krizler yaşanmış ve bu krizler ABD'li yetkilerin devreye girmesine sebep olmuştur (Tavlaş, 1999, s. 87). Daha öncede değinildiği gibi İsrail'in 23 Temmuz 1980 tarihinde Kudüs Yasası'nı çıkarmak suretiyle Kudüs'ü ebedi ve değişmez başkent ilân etmesi ve bilâhare bu kararın 30 Temmuz'da onaylanması üzerine Türkiye, İsrail'le diplomatik ilişkilerini en alt düzeye indirmiş ve İsrail'in bu kararını tanımadığını açıklayarak maslahatgüzarını geri çağırmıştır (Arı, 2004, s. 640). Ardından Cumhurbaşkanı Kenan Evren de bu karar üzerine Arap ülkelerine yaptığı ziyaretlerde İsrail'in Orta Doğu'da istikrarsızlığın en büyük kaynağı olduğunu vurgulamış ve İsrail'e karşı sert eleştirilerde bulunmuştur (Yılmaz, 2010, s. 14).

Bu yıllarda Türkiye'de resmi makamlardan İsrail'e karşı tepki gösterilmesi ABD'nin de ilgisini çekmiş ve 21 Ocak 1981'de 61 Amerikalı senatör Türkiye'nin Washington büyükelçisi Şükrü Elekdağ'a bir mektup göndererek Türkiye'nin izlemiş olduğu İsrail politikasının Türk-Amerikan ilişkilerini de olumsuz etkileyeceği konusunda uyarılarda bulunmuşlardır (Tavlaş, 1999, s. 86). Mektup Türk siyasi çevrelerinde tepkiye neden olmuş ve bunun üzerine Tel Aviv'deki Türk Büyükelçiliği bir grup İsrailli sporcuya vize vermeyerek tepkisini göstermiştir (Yılmaz, 2010, s. 14). Ancak, Türkiye'de bulunan ABD Büyükelçiliği'nin İsrail tarafıyla diplomatik ilişkilerin kesilmesinin muhtemel sonuçları hakkında Türk Hükümeti'ni uyarması üzerine Türk yetkililer meseleyi çok fazla büyütmemeye özen göstermiş ve İsrail'e karşı gayet hassas bir politika takip etmeye başlamışlardır (Öztürk, 2004, s. 192).

Bununla birlikte, 1980'li yıllarda Türkiye'ye 100 milyon dolarlık bir yardım paketi verme hazırlığında olan ABD Kongresi, Rum ve Yahudi lobilerinin Türkiye aleyhinde yapmış olduğu olumsuz propagandaların etkisinde kalarak yardım paketini

iptal etmiştir. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve Başbakan Bülent Ulusu 12-13 Şubat 1982 tarihlerinde Türkiye'deki Yahudi cemaati lideri David Aseo'yla görüşerek ABD'li yetkililerin Türkiye'ye uygulamış olduğu baskıyı ortadan kaldırmayı amaçlamışlardır (Cumhuriyet, 13 Şubat 1982, s. 11; Milliyet, 12 Şubat 1982, s. 11; Milliyet, 13 Şubat 1982, s. 8). Bu görüşmenin aynı zamanda Türkiye ve İsrail arasındaki diplomatik temsil seviyesinin en alt düzeyde olduğu bir dönemde gerçekleşmesi dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bu gelişme Türkiye'nin, ABD'den yardım talep ederken, aynı zamanda İsrail'le de diplomatik ilişkilerini kesmemesi gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmıştır (Öztürk, 2004, s. 192).

Ardından Aralık 1983'de Turgut Özal'ın kurucusu olduğu Anavatan Partisi'nin iktidara gelmesiyle birlikte Türk dış politikasında Orta Doğu ülkeleri önem kazanmış ve Türkiye bölge ülkeleriyle ekonomik temelli ilişkiler kurmaya başlamıştır. Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerine açılımı hem ABD yönetimini hem de ABD'de bulunan Yahudi lobisini tedirgin etmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı bu durum üzerine yaptığı açıklamada, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesinin normal olduğunu, ancak bu siyasetin İsrail'e dönük tonlarından rahatsızlık duyduklarını ifade etmiştir. Yahudi lobisi de Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle ekonomik ilişkilerini geliştirmesine ses çıkarmamakla birlikte, siyasi alandaki ağırlığını artırmasına sıcak bakmadığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 29 Mart 1984, s. 6).

Keza ABD Savunma Bakan Yardımcısı Fred Ikle de yapmış olduğu bir açıklamada, Türkiye'nin, İsrail'le yakınlaşmasının daha verimli gelişmelere yol açacağını ifade etmiş ve iki ülkenin ortak ekonomik ve teknolojik çıkarları olduğunu belirterek iki ülke arasındaki ilişkilerin iyi olmasının birçok ek çıkarlar sağlayacağını dile getirmiştir (Cumhuriyet, 31 Mart 1984, s. 13). Bu açıklamalar üzerine Başbakan Özal, Türkiye-İsrail ilişkilerini ABD üzerinden yürütmeyi tercih etmiş ve böylelikle iki ülkenin Dışişleri Bakanları'nın buluşma noktası New York'taki Birleşmiş Milletler binası olmuştur (Tavlaş, 1994, s. 26).

Nitekim 23 Mart 1985'de ABD'ye bir ziyaret gerçekleştiren Başbakan Özal, hem Amerikalı yetkililerle hem de Yahudi lobisiyle görüşmeler yapmış bu görüşmeler esnasında Amerikalı yetkililer Özal'dan İsrail'le diplomatik ilişkilerin seviyesinin yeniden yükseltmesini talep etmişlerdir (Cumhuriyet, 30 Mart 1985, s. 6;

Tavlaş, 1999, s. 91). Bundan dolayı sonraki yıllarda Özal'da, Orta Doğu'da sağlanacak barışın Türkiye, ABD ve İsrail arasında oluşturulacak bir işbirliği ile mümkün olabileceği düşüncesi hâsıl olmuş ve ABD ile ikili ilişkilerde lobilerin yarattığı olumsuz etkiyi ortadan kaldırmak için "Yahudi lobisinin" kullanılması yaygın bir dış politika unsuru hâline gelmiştir (Ertosun, 2016, s. 200). Bu çerçevede Özal, ABD'ye yaptığı ziyaretlerde Yahudi lobisinin Kongre üzerindeki gücünden yararlanarak İsrail'le ilişkileri geliştirmeyi amaçlamıştır (Çevik, 2010, s. 67; Ertosun, 2016, s. 201).

Bu amaç doğrultusunda Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu ile birlikte Nisan 1985'de tekrar ABD'yi ziyaret eden Özal, bu ziyaret esnasında Yahudi lobisinin lideriyle gizli bir görüşme yapmıştır. Dışişleri Bakanı Halefoğlu da İsrail'in Washington Büyükelçisi Yehuda Blum ile görüşmüştür. Görüşmeler basına kapalı olarak gerçekleşse de, sonradan Jerusselam Post gazetesinde çıkan bir haberde, Başbakan Özal'ın Yahudi lobisiyle görüşmesi esnasında lobiden Ermeniler'in Kongre'den Türkiye aleyhine çıkaracağı karara karşı Türkiye'ye destek olmalarını talep ettiği belirtilmiştir. Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Yalım Eralp bir basın açıklaması yaparak Yahudi lobisi ve İsrail Büyükelçisi ile görüşmeler yapıldığını doğrulamış ve bu görüşmenin diğer lobilerle yapılan görüşmeler gibi sıradan bir görüşme olduğunu ve talebin de karşı taraftan geldiğini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 12 Nisan 1985, s. 11; Milliyet, 12 Nisan 1985, s. 8; Milliyet, 2 Ekim 1985, s. 5).

Ardından gazetecilerin sorularını yanıtlayan Yalım Eralp: ''*Bazı Orta Doğu gazetelerinde Türkiye-İsrail ilişkilerinde bir gelişme beklendiği ve bununla ilgili olarak bazı gizli görüşmelerin yapıldığı yazılmaktadır. Bu haberler doğru mudur?*'' sorusuna karşılık: ''*Türkiye-İsrail ilişkilerinin durumu bellidir ve Türkiye'nin, İsrail'in bölgedeki politikası karşısındaki tutumu bilinmektedir. Bu ülkeyle gizli görüşmelerin yapıldığı hususu doğru değildir*'' şeklinde cevap vermiştir (Milliyet, 12 Nisan 1985, s. 8). Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu da bu konuyla ilgili bir açıklama yaparak Turgut Özal'ın ve kendisinin Yahudi lobisinin temsilcileriyle yaptıkları görüşmelerin ''*Türkiye'nin, İsrail politikasında değişiklik yaptığı*'' şeklinde yorumlanmaması gerektiğini vurgulamış ve Türkiye'nin, İsrail politikasında bir değişiklik olmadığının altını çizmiştir (Milliyet, 15 Nisan 1985, s. 6).

Öte yandan görüşmelerin gerçekleştiği esnada Ankara'da İsrailli bir diplomatta Türk dışişleri bakanlığı yetkilileriyle görüşmeler yapmıştır. Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Yalım Eralp 16 Nisan 1985'te gazetecilerin sorularını yanıtlarken, böyle bir görüşmenin gerçekleştiğini doğrulamıştır (Cumhuriyet, 17 Nisan 1985, s. 11). Ne var ki, Aralık 1985'te Brüksel'de gerçekleşen NATO toplantısında Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu'nun Orta Doğu'daki barış girişimleri çerçevesinde FKÖ adına sunmuş olduğu 22 kişilik Temsilciler Heyeti Listesi ABD Dışişleri Bakanı George Shultz tarafından kabul görmemiştir. George Shultz buna karşılık, barış görüşmelerine katılacak Filistinlilerin FKÖ militanlarından olmaması ve FKÖ'nün Birleşmiş Milletler'in almış olduğu 242 ve 338 sayılı kararlara uyarak İsrail'in varlığını tanıması gerektiğini şart koşmuştur. Böylelikle Türkiye'nin Orta Doğu barışına yönelik girişimleri sonuçsuz kalmıştır (Milliyet, 28 Ocak 1986, s. 9).

Nisan 1986'da ise ABD'de, Türkiye-ABD ilişkilerini konu alan bir seminer düzenlenmiş ve bu seminerde ABD Dışişleri Bakanlığı Politika Danışmanı Jed Synder Türkiye-İsrail ilişkilerine temas etmiştir. Türkiye'nin, İsrail'le ilişkilerini en alt düzeye indirerek FKÖ'yü desteklemesinin hatalı olduğunu öne süren Jed Synder, Türkiye için İsrail'in doğal müttefik olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 4 Nisan 1986, s. 12).

Bununla birlikte, daha öncede ifade edildiği gibi 7 Eylül 1986'da İstanbul Kuledibi'nde bulunan Neve Şalom Sinagogu'na yapılan saldırı ABD'nin de tepkisini çekmiş ve bu olayın hemen ardından ABD Başkanı Ronald Reagan Türkiye Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e bir mesaj göndererek saldırıdan duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Mesajında Türkiye'nin teröre karşı gösterdiği tepkinin örnek alınması gerektiğini vurgulayan Ronald Reagan, bütün Amerikalılar'ın saldırıyı nefretle karşıladığını ifade ederek Türk halkı ile birlikte üzüntü duyduklarının altına çizmiştir (Milliyet, 9 Eylül 1986, s. 14).

Ardından 4 Kasım 1986 tarihli Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir haberde, ABD'li yetkililerin Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini geliştirmesini istedikleri, böylelikle Türkiye'nin Yahudi lobisini yanına çekerek ABD Kongresi'nde güçlü bir desteğe sahip olabileceği ve Ankara'nın bu faktörün bilincinde olduğu, ancak ilk adımı kimin atacağı konusunda belirsizlik olduğu ifadelerine yer verilmiştir (Cumhuriyet, 4 Kasım 1986, s. 8). Ancak, Türkiye'nin 15 Kasım 1988 tarihinde

bağımsızlığını ilân eden Filistin Devleti'ni tanıması İsrail'de olduğu gibi ABD'de de ciddi tepkilere sebep olmuş ve bazı Amerikalı yetkililer Türkiye'nin İslam dünyasının zengin ülkelerinden belli vaatler aldığını düşünmeye başlamışlardır (Cumhuriyet, 17 Kasım 1988, s. 3).

19 Kasım 1988 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir haberde ise İsrail'in, Türk-Amerikan ilişkilerini yakından takip ettiği belirtilmiş ve Türkiye'nin Filistin Devleti'ni tanımasının acısını Ermeni Soykırımı ile ilgili yasanın tekrar Amerikan Kongresi'ne getirilmesiyle çıkarabileceği ifade edilmiştir. Aynı zamanda Türkiye'ye yapılan mali yardımların Yahudi lobisi aracılığıyla engellenebileceğinin de vurgulandığı haberde, o güne kadar Yahudi lobisinin Amerikan Kongresi'nde Türkiye lehine olduğu hatırlatılmıştır (Cumhuriyet, 19 Kasım 1988, s. 15).

Öte yandan Türkiye'nin Filistin Devleti'ni tanıması Yahudi lobisinin de tepkisine sebep olmuştur. Öyle ki, 24 Kasım 1988'de Türkiye'yi ziyaret eden Amerikan Yahudi lobisi lideri Tom Lantos, Başbakan Turgut Özal ve Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz'la yapmış olduğu görüşmelerden sonra Milliyet gazetesine birtakım açıklamalarda bulunmuş ve Türkiye'nin Filistin'i tanımasının çok hatalı bir karar olduğunu ve bu kararın Türkiye'yi hem Avrupa Birliği'nden hem de ABD'den soyutlayacağını savunmuştur. Tom Lantos aynı zamanda Avrupa Parlamentosu'nda yıllardır Türkiye'yi savunduğunu ifade etmiş, ancak bundan sonra böyle bir hareketin kendisi için çok güç olacağını dile getirmiştir (Milliyet, 25 Kasım 1988, s. 13).

Bu açıklamadan sonra ABD ile Türkiye arasında yeni bir krizin doğmasından endişelenen Başbakan Özal, Aralık 1988 tarihinde tekrar ABD'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu esnada Amerikalı yetkililere Türkiye'nin İsrail politikasında bir değişiklik olmadığı konusunda güvence vererek geçmişte Arap ülkelerinden gelen baskılara rağmen, Türkiye'nin, İsrail'le diplomatik ilişkilerini kesmediğini dile getirmiştir. Türkiye'nin, İsrail'i erken tanıdığını da vurgulayan Özal, bundan böyle gerek Filistin'in gerekse İsrail'in uluslararası bir barış konferansının toplanması ve Orta Doğu'da Filistin davasının halledilmesi suretiyle barış ve sükûnetin getirilmesi istikametindeki çabalarını destekleceğini açıklamıştır (Cumhuriyet, 17 Aralık 1988, s. 12).

Başbakan Turgut Özal bir yandan da kendisinin daha önce Yaser Arafat'tan İsrail'i tanımasını ve Birleşmiş Milletler'in 242 ve 338 sayılı kararlarını desteklemesini talep ettiğini dile getirmiş ve her iki tarafta da aşırı uçların olduğunu belirterek İsrail ve FKÖ tarafındaki ılımlı grupların desteklenmesini önermiştir (Milliyet, 16 Aralık 1988, s. 4). Nitekim Türkiye'ye döndükten sonra da İsrail'le olan diplomatik ilişkilere öncelik vermiştir (Cumhuriyet, 17 Aralık 1988, s. 12). Buna karşılık, 18 Ekim 1989 tarihinde ABD Kongresi'nde Ermeni soykırımıyla ilgili tasarının reddedilmesinde *Amerikan-İsrail Kamu Meseleleri Komitesi* önemli bir rol oynamıştır (Uzer, 2011, s. 145).

Ne var ki, Şubat 1989'da Türkiye'ye gelen Yahudi Komitesi'nin İsrail ve Orta Doğu sorumlusu George Gruen, 13 Şubat 1989'da Milliyet gazetesine verdiği demeçte, Türkiye'nin Filistin'i tanıma konusunda aceleci davrandığını belirtmiş ve ABD'de bulunan Yahudi toplumunun da aynı düşüncede olduğunu dile getirmiştir. George Gruen aynı zamanda Yahudi Komitesi'nin Türkiye'den beklentisinin, Arap ülkeleriyle olan iyi ilişkileri nedeniyle Suudi Arabistan, Ürdün ve Irak'ın, İsrail'i tanıması konusunda etkisini kullanmak olduğuna da dikkat çekmiştir (Milliyet, 13 Şubat 1989, s. 10).

Bununla birlikte, Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin iki ülkeyi stratejik önemde görmesi ve yeni dünya düzeninin kurulmasında Türkiye ve İsrail'e önemli bir rol atfetmesi iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır (Altunışık, 2002, s. 81). Bu süreçte ABD, İsrail ve Türkiye arasında üçgen mekanizması şeklinde bir yakınlaşma ortamı doğmuş ve İsrail bu durumdan son derece etkin bir diplomasi kullanarak yararlanmıştır (Eminoğlu, 2017, s. 576). Türkiye'nin İsrail'le dostane ilişkiler kurması ABD tarafından memnuniyetle karşılandığı gibi, Washington'daki Türk nüfuzunu da artırmıştır (Gökçe, 2012, s. 59). Öte yandan bu süreçte İsrailli firmaların Türk ürünlerini işleyip ABD'ye gümrüksüz olarak yeniden ihraç etmesiyle de, Türkiye Amerikan pazarlarına daha kolay erişebilme imkânı elde etmiştir (Inbar, 2003, s. 170). Aynı zamanda Amerika'daki İsrail yanlısı güçlü lobiyi de kendi yanına çekerek Yunanistan'la yaşamış olduğu sorunlardan dolayı elde edemediği silah ve yeni teknolojiyi İsrail'le yaptığı ittifak sayesinde sahip olma fırsatı yakalamıştır (Kıran, 2000, s. 2).

5. Türkiye-İsrail Ekonomik İlişkileri

5.1. 1983 Öncesi Türkiye-İsrail Ekonomik İlişkileri

Türkiye-İsrail ekonomik ilişkileri Türkiye'nin, İsrail'i 28 Mart 1949'da tanımasıyla birlikte iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmesi ve ardından dönemin hükümetlerinin desteğiyle ikili ilişkilerin ivme kazanması üzerine 1950'lerden itibaren gelişmeye başlamıştır. Ne var ki, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler 1949 gibi erken bir tarihte başlamış olsa da, devam eden yıllarda Türkiye'nin, İsrail'le yaşamış olduğu diplomatik krizlere, içinde bulunduğu ekonomik bunalımlara ve bölgesel siyasetten kaynaklanan problemlere bağlı olarak hassasiyetini korumuş ve 1990'ların başlarına kadar düşük düzeyde seyretmiştir (Sarıarslan, 2019, s. 1066-1068). Öyle ki, Türkiye 1949 yılında 290 milyon dolar ithalâta karşılık 247 milyon dolar da ihracat gerçekleştirmesine rağmen, aynı yıl İsrail'in, Türkiye'nin ithalâtındaki payı %0,1, ihracatındaki payı ise %1,9 civarında kalmıştır (Sağlam, 2005, s. 20). Bu durum ilerleyen yıllarda da devam etmiştir.

Bununla birlikte, iki ülke zaman zaman aralarındaki ekonomik işbirliğini geliştirme yolunda adımlar da atmışlardır. Nitekim ilk olarak Türkiye'nin Filistin Uzlaşma Komisyonu'nda görevlendirmiş olduğu Hüseyin Cahit Yalçın'ın Mart 1949'da Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye komisyon çalışmaları gereğince İsrail hakkında sunmuş olduğu raporda İsrail'in tanınması gerektiğini belirtmesinin ardından (Özcan, 2016, s. 802), aynı günlerde Ticaret Bakanı Cemil Sait Barlas da İsrail Ajansı'nın Türkiye muhabirine vermiş olduğu röportajda Türkiye'ye gelecek bir İsrail heyetinin memnuniyetle kabul edeceğini belirtmiştir. Bu açıklama Türk yetkililerin İsrail'le ticari ilişkileri gelişme noktasındaki istekliliğini açıkça ortaya koymuştur (Özcan, 2005, s. 22).

Bundan sonra iki ülke arasındaki ticari ilişkiler Batı Almanya'nın kıta Avrupası'nda daha ucuz ithalât arayışı içerisine girdiği 1950'li yılların başında ivme kazanmıştır. Bu yıllarda ithalât-ihracat açığını kapatmak isteyen Türkiye, yüzünü İspanya, Yugoslavya ve İsrail'e dönmüştür (Codispoti, 2000, s. 2). Ardından dönemin hükûmetinin 10 Mart 1950 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Umumî Kâtipliği İktisadi İşler Muavinliği görevinde bulunan Fatin Rüştü Zorlu'ya, İsrail

Hükûmeti'yle bir modus vivendinin[43] yanında, bir de ticaret ve ödeme anlaşması için müzakerede bulunma yetkisi vermesi üzerine iki ülke arasında ekonomik ilişkilere yönelik müzakereler başlamıştır. Fatin Rüştü Zorlu ile İsrail'in Ankara temsilcisi Eliyahu Sasson arasında yapılan müzakereler sonucunda 4 Temmuz 1950 tarihinde Türkiye ile İsrail arasında bir modus vivendi ve bir de ticaret ve ödeme anlaşması imzalanmıştır (CA, 1222314/3, 10 Mart 1950, s. 1; Modüs Vivendi, 27 Ocak 1951, s. 159).

Türkiye ve İsrail arasında imzalanan modus vivendi daha çok ithalât ve ihracattaki gümrük vergileri, bu vergilerin tahsil şekli, gümrüklemeyle ilgili konulara düzenlemeler getirirken, ticaret anlaşması da iki ülke arasındaki ticari faaliyetlere düzenlemeler getirerek Türkiye ve İsrail arasında yapılacak olan ithalât ve ihracatın her iki ülkenin de kendi ithalât ve ihracat rejimlerine uygun olarak gerçekleştirileceğini ve anlaşmanın yürürlük süresi zarfında tarafların birbirlerine ithalât ve ihracat konusunda her türlü kolaylığı sağlayacağını taahhüt etmiştir. Bununla birlikte, anlaşmanın 4 Mayıs 1951 tarihine kadar geçerli olacağı ve karşılıklı olarak feshedilmediği müddetçe her yıl yenileyeceği belirtilmiştir (Modüs Vivendi, 27 Ocak 1951, s. 159-160).

Ödeme anlaşması ise iki ülke arasındaki ticari faaliyetlerde ödemelerin nasıl yapılacağı konularına düzenlemeler getirmiştir. Mevcut anlaşma uyarınca, ödemelerin her iki ülkenin de milli para birimiyle gerçekleştirileceği kararlaştırılmış, ancak Türk lirası ve Amerikan doları ile yapılan para transferlerinde Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası resmi kurunun, İsrail lirası ve Amerikan doları ile yapılan transferlerde ise Anglo-Palestine Bank Ltd.'nin resmi kurunun esas alınması gerektiği ifade edilmiştir (Modüs Vivendi, 27 Ocak 1951, s. 161-162).

Bazı ek protokollerin ilâve edilmesiyle devam eden Ticaret ve Ödemeler Anlaşması'nın iki ülkeye sağladığı bir başka avantaj da İsrail vatandaşlarının

[43] Latince kökenli bir kavram olan modus vivendi Cambridge British English Sözlüğü'nde *"farklı fikir ve inançlara sahip insanlar veya insan gruplarının birlikte yaşamalarına veya çalışmalarına imkân veren bir düzenleme"* olarak tanımlanmaktadır. Uluslararası ilişkiler alanında yaygın bir şekilde kullanılan modus vivendi, çatışan devletler arasında varılan uzlaşı sonucu yapılan antlaşmayı ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uslu, C. (2014). Liberal tarafsızlık ve modus vivendi. *Turkish Studies, 9, 2,* 1544-1546.

Türkiye'de çalışma imkânı bulması olmuştur. Bu anlaşma uyarınca, İsrail vatandaşları ağırlıklı olarak mühendislik, kültür ve teknik alanlarında Türkiye'de çalışma imkânı bulurken, Türkiye de bu insanların donanım ve teknik bilgisinden yararlanma fırsatı yakalamıştır. Nitekim İsrailli doktor ve mühendis Levi Koifman Eylül 1953 tarihinden itibaren üç ay süreyle Türk Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Genel Müdürlüğü'nde 4.355,42 lira maaşla çalışmış (CA, 133791/4, 1 Ekim 1953, s. 1), bir başka İsrail vatandaşı olan Boris Robinovitch de 30 Mart 1955 tarihinde Toprak Mahsulleri Ofisi'nde 80 lira yevmiyeyle müşavir mühendis olarak çalışmaya başlamıştır (CA, 1381364/4, 30 Mart 1955, s. 1). Aynı zamanda İsrailli müzisyen Egen Kohner Kerten de 23 Mart 1955'te İstanbul Konservatuvarı Şehir Orkestrası'nda iki yıllığına çalışma izni almıştır (CA, 13812917/4, 23 Mart 1955, s. 1).

Bununla birlikte, 1952 yılında gerçekleşen İzmir Ekonomi Fuarı esnasında Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Ekonomi ve Ticaret Bakanı Fethi Çelikbaş, İsrail Ticaret Ataşesi Moshe Gali ile birlikte İsrail standının açılışını yapmıştır. Başbakan Adnan Menderes'inde katıldığı organizasyon esnasında Türk yetkililer İsrail standını gezmişlerdir (Liel &Yirik, 2010, s. 42-43).

Öte yandan kuruluşundan beri yoğun miktarda göç almaya başlayan İsrail, ciddi bir nüfus artışıyla karşı karşıya kalmış ve bu durum ülkenin gıda ihtiyacını karşılama konusunda sıkıntılar doğurmuştur. İsrail'in nüfusunu besleme konusunda sıkıntı yaşaması zaman zaman Türkiye ile ticari ilişkilerine canlılık kazandırmıştır. Öyle ki, bu konu üzerinde Mayıs 1953'de iki ülke arasında yapılan görüşmeler sonucunda Dışişleri Bakanlığı Ticaret ve Ticari Anlaşmalar Dairesi Genel Müdürü Turgut Menemencioğlu'na İsrail'e buğday satılması konusunda yetki verilmiş ve ardından İsrail'e 30 bin ton buğday satılmıştır (CA, 1312510/4, 4 Nisan 1953, s. 1; CA, 1323612/4, 13 Mayıs 1953, s. 1). Böylelikle 1953 yılı iki ülke arasındaki ticaret hacminin önemli ölçüde genişlediği bir yıl olmuştur. Hatta 1953 yılından itibaren İsrailli inşaat şirketleri, gerek askeri hava sahalarının inşası gerekse Türkiye'deki altyapının iyileştirilmesi noktasında Türkiye'ye yardım etmeye başlamışlardır (Codispoti, 2000, s. 2).

İki ülke arasındaki ticari ilişkilerde görülen bu gelişmeler her iki tarafın iş adamlarını da harekete geçirerek ticari alandaki işbirliğini artırmıştır. Öyle ki, 19

Nisan 1954 tarihine gelindiğinde Türk Vehbi Koç firması ile İsrail Palalum Limited Şirketi arasında bir emaye fabrikası kurulması kararlaştırılmıştır (CA, 135432/4, 30 Nisan 1954, s. 1). Ne var ki, 1950'li yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerinde yaşanan gerilim ekonomik ilişkileri de olumsuz etkilemiştir (Liel & Yirik, 2010, s. 64). Özellikle 1956 Süveyş Krizi'nin yaşandığı dönemde iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin maslahatgüzarlık düzeyine indirilmesi ticaret hacminin de ciddi oranda zarar görmesine sebep olmuştur (Sarıarslan, 2019, s. 1066).

Bununla birlikte, 1950'li yılların sonlarına doğru iki ülke arasındaki ticari ilişkiler tekrar canlanmaya başlamıştır. Daha öncede ifade edildiği gibi 28 Ağustos 1958'de gizlice Türkiye'ye gelen İsrail Başbakanı David Ben Gurion, dönemin Türkiye Başbakanı Adnan Menderes ile yaptığı görüşmeler sonucunda iki ülke arasındaki ticari ilişkilere de canlılık kazandıran bir *Çevresel Pakt* imzalanmıştır. Böylelikle İsrail, Türk sanayisinin ve tarımının gelişmesine ve Türkiye-İran arasındaki yapımı devam eden boru hattının inşasına yardımcı olmasının yanında, bir de Türkiye'yle önemli bilimsel verileri paylaşarak Türkiye'ye yüksek teknolojili askeri teçhizat ihraç etmeye başlamıştır (Codispoti, 2000, s. 5-6).

Bundan sonra 7 Ekim 1958'de Türk Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile İsrail Ticaret ve Sanayi Bakanı Pinhas Sapir arasında gerçekleşen görüşmeler sonucunda iki ülke arasındaki ticaret hacminin 30 milyon dolara çıkartılması ve çeşitli alanlarda (özellikle tarımsal alanda) işbirliği yapılmasını öngören bir antlaşma imzalanmıştır (Özcan, 2016, s 804).

1960'lı yıllara gelindiğinde ise 27 Mayıs Askeri Darbesi'nin de etkisiyle Türkiye'nin ticari faaliyetlerinde meydana gelen düşüş Türkiye-İsrail ticari ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiş ve iki ülke arasındaki ticaret hacmi daralmıştır (Aymalı, 2019, s. 53). Nitekim Türkiye 1960 yılında 467 milyon dolar ithalâta karşılık 346 milyon dolar da ihracat gerçekleştirmiş olsa da, aynı yıl İsrail'in, Türkiye'nin ithalâtındaki payı %0,4, ihracatındaki payı ise %1,9 civarında kalmıştır (Sağlam, 2005, s. 20).

Türkiye-İsrail ticari ilişkilerinde görülen düşüş eğilimi 1960'lı yıllar boyunca da devam etmiştir. Bu yıllarda Türkiye'nin, Kıbrıs tezini uluslararası platformda destekleyecek güce ihtiyaç duyması ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik

bunalımlar çok yönlü bir dış politika takip etmesini zorunlu hâle getirmiştir. Türkiye 1960'lı yılların başlarından itibaren dış politikasında yön değiştirerek Arap ülkelerine karşı destekleyici bir dış politika takip etmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu durum Türkiye'nin, İsrail'e yönelik politikaları üzerinde de etkili olmuş ve iki ülke arasındaki ticaret hacmi ciddi oranda düşmüştür (Bölükbaşı, 2001, s. 250; Eminoğlu, 2017, s. 574). Öyle ki, 1963 yılında 368 milyon dolar olan Türkiye'nin ihracat oranı, 1966 yılında 490 milyon dolara yükselmesine rağmen, aynı yıl İsrail'in payı %2 civarında kalmış ve 1966'da da %1,5'lara gerilemiştir (Sağlam, 2005, s. 22-23).

Bununla birlikte, Türkiye 1960'lı yıllarda İsrail'le olan ticari bağlarını tamamiyle koparmamış ve zaman zaman iki ülke arasında çeşitli ihtiyaçları karşılamak amacıyla anlaşmalar da imzalanmıştır. Nitekim 18 Mart 1960 tarihinde iki ülke arasında yeniden bir *Ticaret Anlaşması* imzalanmış ve bazı ek protokollerle birlikte anlaşmanın 8 Nisan 1963'te yürürlülüğe konulması kararlaştırılmıştır. Belirtilen tarihte yürürlülüğe konulan anlaşma uyarınca, Türkiye'den İsrail'e ve İsrail'den Türkiye'ye ihraç edilecek malların cinsi ve tonu belirtilmiş[44] ve anlaşmanın 1 Nisan 1963 ilâ 31 Mart 1964 tarihleri arasında yürürlülükte olacağı ifade edilmiştir (CA, 1692311/ 6/ 1692, 8 Mayıs 1963, s. 1-2). 19 Kasım 1960'da da Türkiye Cumhuriyeti Posta, Telgraf ve Telefon İşletmesi Genel Müdürlüğü ile İsrail Devleti Posta Bakanlığı arasında bir *Koli Özel Anlaşması* yapılmıştır. Bu anlaşma uyarınca, iki ülke arasındaki koli gönderimi, Dünya Posta Kongresi'nin imzalamış olduğu posta kolilerine yönelik esaslara uygun şekilde gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır (CA, 157283/5, 19 Kasım 1960, s. 1-3).

[44] Mevcut anlaşma uyarınca, Türkiye'den İsrail'e balık, fındık, incir, kuru üzüm, şeker, soya fasulyesi, keten tohumu, küspe, mercimek, kuru fasulye, nohut, kestane, kuru meyveler, kendir tohumu, kabak çekirdiği, pamuk, tütün gibi tarım ürünleri ile deri, keçi kılı, yün, tiftik gibi hayvan ürünleri ve demir, krom, manganez, antimuan, civa, borasit, amyant, maden kömürü, tuz gibi metal ürünler ve kereste, ceviz kütüğü vb. ürünlerin ihraç edilmesi kararlaştırılırken, İsrail'den Türkiye'ye de kümes hayvanları, çiçek, sebze ve ağaç tohumları, sağlık malzemeleri, plastik malzemeler, ziraat makineleri ve elektrikli motorlar vb. ürünler ihraç edilmeye başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başbakanlık Kararlar ve Kanunlar Tetkik Dairesi. (1963, 8 Mayıs). *TC Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti arasındaki 18 Mart 1960 tarihli Ticaret Antlaşması'na Ek Protokol ile eklerinin yürürlüğe konulması* (Yer Numarası. 1692311, Karar Sayısı. 6/1692). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Aynı zamanda 18 Mart 1960'da imzalanan anlaşmaya 30 Aralık 1960'ta yeni bir protokol eklenerek dönem dönem iki ülkenin ithâlat ve ihracatını kapsayan ürünler için kontenjan artırımına gidilmesi kararlaştırılmıştır. Ardından 21 Ağustos 1961 tarihinde İsrail'in, Amerika'ya 100 bin ton krom ihracı ile aynı yıl İsrail'den ithâl edilecek malların 3 milyon dolara kadar arttırılması için gerekli düzenlemeler yapılmıştır. 11 Ekim 1962'de ise İsrail'in Gümrük Tarifeleri ile Ticaret Genel Antlaşması'na Katılma Protokolü Bakanlar Kurulu'nun almış olduğu bir kararla onaylanmıştır (Aymalı, 2019, s. 52). Bununla birlikte, 9 Haziran 1962'de Türk Ticaret Bakanlığı tarafından İsrail'in ABD'ye sattığı 100 bin tonluk kromun bedeli Türkiye-İsrail Ticaret ve Ödeme Anlaşması çerçevesinde ödenmesi karşılığında Türkiye üzerinden gönderilmesi kararlaştırılmıştır (CA, 164241/6, 9 Haziran 1962, s. 1).

Bundan sonra İsrail Hükümeti'nin daveti üzerine İsrail'i, Bakanlar Kurulu'nun 18 Nisan 1964 tarihli kararıyla ziyaret eden Türkiye Köy İşleri Bakanı Lebit Yurdoğlu ve İsrailli yetkililer arasında birtakım görüşmeler yapılmıştır (CA, 177243/6, 18 Nisan 1964, s. 1). 31 Mart 1967'ye gelindiğinde de iki ülke arasındaki mübadelelerin düzenlenmesi amacıyla Ankara'da bir anlaşma imzalanmıştır. Ek olarak 8 Mart 1968'de Kudüs'te taraflar arasında imzalanan protokolle de 1960 yılında imzalanan anlaşmanın sürdürülmesi kararlaştırılmıştır (CA, 2246411/6, 14 Ağustos 1968, s. 1).

Ne var ki, Kudüs'te imzalanan protokol 1969 yılını da kapsamış olmasına karşın, İsrail'le 1967 yılından itibaren yaşanan siyasi gerilim dolayısıyla protokol feshedilerek 31 Mayıs 1969'da tamamen yürürlükten kaldırılmıştır. Modus vivendinin ise yürürlükten kalkmayacağı ve iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin 1950 tarihli anlaşma çerçevesinde gerçekleştirileceği ifade edilmiştir (Aymalı, 2019, s. 52). Nitekim bu yıllarda Türkiye'de damızlık koyun sıkıntısı yaşanması üzerine Bakanlar Kurulu'nun 28 Temmuz 1969 tarihli yetkilendirmesiyle Türkiye'de koyunlardaki düşük et ve süt verimini melezleme yoluyla artırmak için İsrail'den damızlık koyun satın alınmasının önü açılmıştır (CA, 238579/6, 28 Temmuz 1969, s. 1).

1970'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı Kıbrıs sorunu ve Petrol Krizi gibi sorunların yanında, 1973 Arap-İsrail Savaşı da Türk dış politikası

üzerinde etkili olmuştur (Tüter, 2010, s. 408). Türkiye'nin bu yıllarda Arap-İsrail anlaşmazlıklarına karşı eşit mesafeli ama yer yer Arap yanlısı tutumu devam etmiştir. Bu yıllarda Türkiye'nin Arap devletleriyle artan ekonomik ilişkileri İsrail'le olan ikili ilişkilerini de etkilemiştir (Bölükbaşı, 2001, s. 244; Özcan, 2016, s. 805). Dolayısıyla Türkiye-İsrail ticari ilişkileri Türkiye'de 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizleri ve o dönem Türkiye'de uygulanan ithâl ikameci ekonomi politikalarına karşılık, İsrail'in imalat sanayiinde görülen düşüşün etkisiyle gelişme imkânı bulamamıştır (Ruben, 2003, s. 41; Sarıarslan, 2018, s. 2; Sarıaslan, 2019, s. 1066).

Öyle ki, Türkiye 1970 yılında 947 milyon dolar ithalâta karşılık, 588 milyon dolar da ihracat gerçekleştirmiştir. Önceki yıllara oranla Türkiye'nin ithalât ve ihracatında artış gözlense de, İsrail'le ticari ilişkilerinde değişiklik olmamıştır. İsrail'in, Türkiye'nin ithalâtındaki payı %0,1, ihracatındaki payı ise %0,5 olmuştur. Bu durum 1970'li yılların ortalarına kadar devam etmiştir. Özellikle Türkiye'nin 4.738 milyar dolar ithalât ve 1.401 milyar dolar da ihracat gerçekleştirdiği 1975 yılında, İsrail'in ithalâttaki payı %0,3, ihracattaki payı ise %0,1 olmuştur (Sağlam, 2005, s. 24-25).

Öte yandan bu yıllarda iki ülke arasındaki ticari faaliyetler tamamiyle durmamış ve her iki ülkenin ihtiyacına göre zaman zaman canlılık kazanmıştır. Özellikle 1970'li yılların sonlarına gelindiğinde Türkiye'nin damızlık hayvan sıkıntısı çekmesi bu ihtiyacı karşılayacak satıcı arayışı içine girmesine sebep olmuştur. Bu yıllarda Türkiye damızlık hayvan ihtiyacını karşılamak için Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Uzman Kurulu üyelerini 4 Mayıs 1979 tarihinde çıkardığı kararla sığır alımlarında bulunmak üzere İsrail'e göndermiştir (CA, 3782255/7, 4 Mayıs 1979, s. 1). İki ülkenin yetkilileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda Türkiye, İsrail'den 643 düğe ve 2 adet de boğa satın almıştır (CA, 3757313/7, 21 Eylül 1978, s. 1). Bununla birlikte, 1970'li yılların sonlarına doğru Mısır-İsrail barış görüşmeleri sonucunda taraflar arasında bir barış ortamının doğması da Türkiye-İsrail ticaret ilişkilerinin gelişmesine katkı sağlamıştır (Ruben, 2003, s. 41).

Özetlemek gerekirse 1960-1980 arasında Türkiye-İsrail ticari ilişkileri oldukça inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. 1960'lı yıllarda Türkiye'nin, İsrail'e 7.7 milyon dolar civarında olan ticareti 1970'li yıllarda %52 azalarak 3.7 milyon dolara gerilerken, aynı yıllarda Türkiye'nin, İsrail'den yapmış olduğu ithalâtta %70

oranında azılmıştır. 1970-1980 arası dönemde ise Türkiye'nin, İsrail'e yapmış olduğu ihracat tekrar 1960'ların seviyesine yükselirken, ithalâtta 37.8 milyon dolara kadar yükselmiştir (Ruben, 2003, s. 41).

5.2. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Ekonomik İlişkileri

1980'li yıllara gelindiğinde önceki yıllarda olduğu gibi Türkiye'nin içinde bulunmuş olduğu ekonomik kriz ve petrol sıkıntısı çekmesi dış politikası üzerinde etkili olmuştur. Dolayısıyla Türkiye, 1980'li yıllarda da içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara öncelik vererek Arap ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmaya çalışmış (Arı, 2004, s. 643; Tuncer, 2015, s. 38) ve böylelikle hem Müslüman ülkelerin desteğini almayı hem de ülkeye petrol akışını sağlamayı amaçlamıştır (Erhan, 2002, s. 438). Ancak, bu durum İsrail'in ciddi anlamda rahatsızlık duymasına sebep olmuş ve iki ülkenin diplomatik ilişkilerini olumsuz etkilediği gibi, ekonomik ilişkilerini de daraltmıştır (Arı, 2004, s. 643; Balcı, 2017, s. 206).

Bununla birlikte, daha önce de değinildiği gibi İsrail'in 23 Temmuz 1980 tarihinde Kudüs'ü ebedi başkent ilân etmesi üzerine iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler maslahatgüzarlık seviyeye indirilmiş ve Türk Hava Yolları'nın Tel Aviv-İstanbul arasındaki düzenli uçuşları ile Türk Deniz Yolları'nın Türk ve İsrail limanları arasındaki seferler de durdurulmuştur (Besalel, 2000, s. 302; Güvendiren, 1999, s. 177). Bu tarihten itibaren iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler genellikle özel sektörler tarafından yürütülmüş, kamu kuruluşları arasındaki ilişkiler ise asgari seviyede tutulmuştur (Cumhuriyet, 18 Kasım 1993, s. 8)

Nitekim 1984'e gelindiğinde her iki ülkenin vatandaşlarının mülk edinmelerini sağlamak amacıyla çeşitli hukuki düzenler yapılmış ve zaman zaman da işadamları ve siyasileri arasında ticari faaliyetlerin geliştirilmesi amacıyla görüşmeler gerçekleşmiştir. İlk olarak Türkiye'de 21 Haziran 1984 tarihinde çıkarılan 3029 sayılı yasa ile yabancıların Türkiye'de taşınmaz mal edinmelerinin önü açılmış ve bundan Yahudilerin de istifade etmesi sağlanmıştır. Ne var ki, yasa çok geçmeden Anayasa Mahkemesi tarafından Yahudilerin Arap topraklarında çoğunluğu sağlamak suretiyle İsrail Devleti'ni kurmaları ve Türkiye'de de 1980'li yıllarda GAP'ın (Güneydoğu Anadolu Projesi) devreye girmesiyle birlikte

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden toprak satın almaları gibi sebepler gerekçe gösterilerek iptal edilmiştir (Orallı, 2005, s. 25-26).

Bundan sonra Türkiye kökenli İstanbul Zahirecilik ve Ticaret Anonim Şirketi'nin Eylül 1984'te İsrail'den 180 bin ton yumurta ithâl etmesiyle birlikte (Cumhuriyet, 24 Eylül 1984, s. 1), şirketin sahibi Enver Ümrahan tarafından bir açıklama yapılmış ve Türkiye'de İsrail yumurtasına karşı yoğun bir talebin olduğu dile getirilmiştir. Açıklamasında bir yandan da İsrail'le iş yaptıklarının çok fazla duyulmamasına dikkat çeken Enver Ümrahan, bu durumun Türk-Arap ilişkilerini olumsuz etkileyeceğini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 24 Eylül 1984, s. 8). Ne var ki, İsrail'den yapılan yumurta ithalâtı hem muhalefetten hem de iktidar partisi ANAP'tan bazı çevrelerin tepkisine yol açmıştır. ANAP Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Keçeciler İsrail'den yumurta ithâl edilmesine ''*Yumurta yalnız İsrail'de mi var*'' şeklindeki soruyla tepki gösterirken, SODEP (Sosyal Demokrasi Partisi) Genel Sekreteri Hicri Fişek de bu durumun anlaşılır birşey olmadığını ileri sürmüştür. Bu tepkiler üzerine İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Elie Shaked da, yumurta ithalâtının alıcı ve satıcıları ilgilendiren bir konu olduğunu belirtmiştir (Hürriyet, 25 Eylül 1984, s. 15).

Ardından Cumhurbaşkanı Turgut Özal da, bu konu üzerine yaptığı açıklamada devletin bir politikası olduğunu ve bu politikanın zıddı harekette bulunulmasını hoş karşılamadıklarını ifade ederek Türkiye'nin İslam alemiyle gelişen ilişkileri olduğuna dikkat çekmiştir. Aynı zamanda Türkiye-İsrail ilişkilerinin kesilmemiş olmakla birlikte, ikili ilişkilerin seviyesinin düşürüldüğünün de altını çizmiştir (Hürriyet, 26 Eylül 1984, s. 5). Böylelikle iki ülke arasındaki ticaret hacmi 1985 yılına kadar 30 milyon dolar civarında seyretmiştir (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 154).

Bununla birlikte, Ocak 1986'da SHP (Sosyaldemokrat Halkçı Parti) Genel Başkanı Aydın Güven Gürkan ile İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Yehuda Millo arasında bir görüşme gerçekleşmiş ve bu esnada Yehuda Millo, Aydın Güven'e İsrail'de 1980'li yıllarda %400'leri aşan enflasyonun nasıl düşürüldüğünü anlatmıştır (Cumhuriyet, 7 Ocak 1986, s. 11). Nitekim 1 Temmuz 1985'te İsrail'de bir Ulusal Birlik Hükümeti'nin kurulmasıyla birlikte banka kredileri kısıtlanmış, sendikaların direnci kırılarak ücretler düşürülmüş, ürünlere zam yapma yasağı getirilerek fiyatlar

dondurulmuş ve devlet yatırımları ile harcamalar da kısıtlanmıştır. Bu önlemler İsrail'de yüksek enflasyonun kontrol altına alınmasını sağlayarak 1985 yılında %400'ü aşan enflasyon oranını 1986'da %48'e, 1987'de de %20'ye düşürülmesini sağlamıştır. Bundan sonra ülke ekonomisi tekrar büyüme trendini yakalayarak 1989 Dünya Bankası rakamlarına göre gelişmiş ekonomiler sınıfına ulaşmıştır (Bensoy vd., 2005, s. 467-468; Sezer, 1997, s. 21-22).

Bu durum 1980'li yıllarda dışa dönük sanayileşme politikası izleyen Türkiye'nin, İsrail'e karşı ilgisini artırmıştır (Ruben, 2003, s. 41). Türkiye dalgalı bir seyir izleyerek 1980'lerin ortalarında %50'lere ulaşan enflasyon oranını düşürmek için İsrail'i örnek almaya başlamıştır (Aydoğan, 2004, s. 94). Öyle ki, 17 Ocak 1986'da Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir yazıda, İsrail ekonomisinin ve İsrail'de uygulamaya konan önlemlerin enflasyonu düşürmesinin yanında, ülke ekonomisindeki verimliliği de artırdığı vurgulanmış ve bunun Türkiye için de örnek teşkil ettiği ifade edilmiştir (Cumhuriyet, 17 Ocak 1986, s. 9).

Bundan sonra Ocak 1989'da Ekonomi ve Sosyal Etüdler Konferansı Heyeti'nin davetlisi olarak İstanbul'a gelen İsrail Merkez Bankası Başkanı Micheal Bruno da, bu esnada yapmış olduğu açıklamalarda İsrail'in 1985'te %400'leri aşan yüksek enflasyonla mücadelesini: ''*Hiçbir ülke büyümeden, fedakârlık yapmadan ve ekonominin ateşini düşürmeden enflasyonu düşüremeyecektir*'' şeklindeki ifadeleriyle anlatmış ve İsrail örneğinin Türkiye'de de yakından izlenmesi gerektiğini vurgulamıştır (Cumhuriyet, 26 Ocak 1989, s. 10).

Öte yandan 1985 ve 1986 yıllarında iki ülke arasındaki diplomatik temsil düzeyinin maslahatgüzarlık seviyesine yükseltilmesiyle birlikte, İsrail Dışişleri Bakanı İzak Şamir, Ağustos 1986'da Milliyet gazetesine bir röpotaj vermiş ve bu röportajında Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir (Milliyet, 11 Ağustos 1986, s. 7). Dışişleri Bakanı Şimon Peres de 1 Kasım 1986'da Cumhuriyet gazetesinden Cengiz Çandar'a verdiği röportajda, iki ülke arasındaki iktisadi ve ticari ilişkilerin gelişmesinin her iki ülkeye de yarar sağlayacağını belirtmiştir (Cumhuriyet, 1 Kasım 1986, s. 7). Bu açıklamaların etkisiyle 1986 yılından itibaren Türkiye ve İsrail arasındaki ekonomik işbirliği önem kazanmış ve ekonomik ilişkiler normale dönmeye başlamıştır (Güvendiren, 1999, s. 178; Tuncer, 2015, s. 51). Bu sayede iki ülke arasındaki turistik faaliyetler de

gelişmiştir. İlk olarak 1986'da Türkiye'yi 7 bin İsrailli turistin ziyaret ettiği bilinmektedir (Nachmani, 2018, s. 228).

Bununla birlikte, Türk Hava Yolları'nın İsrail seferleri de tekrar başlatılmıştır. Ancak, bu kez seferler yalnızca Tel Aviv-İstanbul arasında değil; İzmir, Antalya, Adana, Dalaman, Bodrum ve Tel Aviv arasında yeni hatlar oluşturulmasıyla yapılmaya başlanmıştır (Besalal, 2000, s. 302; Güvendiren, 1999, s. 178). Bu gelişmelerin etkisiyle 1987 yılında Türkiye'nin, İsrail'e ihracatı 19,8 milyon dolara, İsrail'in, Türkiye'ye olan ihracatı ise 34,3 milyon dolara yükselerek iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi 54,1 milyon dolara ulaşmıştır (Fuller, 2011, s. 207; Nachmani, 2018, s. 227).

Aynı dönemde İsrail'in su sıkıntısı çekmesi suyun İsrailli yetkililerin gözünde hayati önem taşımasını sağlarken, bir yandan da bölge ülkeleriyle bir takım sorunların yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle İsrail'in kurulduğu tarihten itibaren Yahudi göçlerine maruz kalması suya olan ihtiyacını artırmış ve bu ihtiyaç suyu İsrail'in iç ve dış politikasını belirleyici bir faktör hâline getirmiştir (Şahin, 2005, s. 177-178). Bu durumun farkında olan Başbakan Turgut Özal, 1987 yılında Manavgat, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinden elde edilen suyun Orta Doğu ülkelerine götürülerek hem bölge ülkelerinin su ihtiyacının karşılanmasını hem de bölgede barışın sağlanmasını öngören bir ''*Barış Boru Hattı*'' projesi ortaya atmıştır (Bölükbaşı, 2001, s. 263-264). Bu proje Türkiye'den çıkıp Suriye ve Ürdün yoluyla Suudi Arabistan'a uzanacak *battı hattı* ve yine Suriye ile Ürdün üzerinden Körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan'ın doğu kentlerine uzanacak *doğu hattından* oluşmaktaydı (Cumhuriyet, 21 Mart 1991, s. 11).

Barış Boru Hattı projesi Arap ülkelerinin su ihtiyacını karşılamasının yanında, İsrail'e de yılda 2.2 milyar metreküp içme suyunun taşınmasını içermekteydi. Bundan dolayı proje İsrail'in ilgisini çekmiş, ancak o yıllarda Arapların Türkiye'ye bağımlı hâle gelecekleri yönündeki endişeleri ve (Bölükbaşı, 2001, s. 263-264) projenin yüksek maliyetli olması gibi sebeplerin yanında, Arap-İsrail anlaşmazlıklarından dolayı Arapların İsrail'e su taşınmasını istememeleri yüzünden gerçekleşme imkânı bulamamıştır (Kurt & Tamçelik, 2016, s. 270).

Bundan sonra İsrail'in, Filistinli işçilerin grev ve iş durdurma gibi eylemlerinden ötürü 1980'li yılların sonlarına doğru ciddi oranda işçi sıkıntısı çekmeye başlaması onu işçi arayışı içerisine girmeye sevk etmiştir. Dolayısıyla bu durum iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır. İsrail Çalışma Bakanı Moşe Katzav bu durum üzerine yaptığı açıklamada, İsrail'li yetkililerin işçi açığını Türk ve Portekizli işçilerle kapatmayı düşündüklerini belirtmesi Türk işçilere İsrail'in kapılarını açmıştır. Nitekim 1980'li yılların sonlarından itibaren de İsrail'e giden Türk işçi sayısında artış gözlenmiştir (Cumhuriyet, 18 Ocak 1988, s. 3). 1992 yılına gelindiğinde Türkiye'den, İsrail'e yaklaşık 3 bin Türk işçisinin gittiği bilinmektedir (Cumhuriyet, 27 Nisan 1993, s. 9). Buna karşılık, Türkiye'nin de 1980'li yılların sonlarına doğru özellikle tarım alanında İsrail'in tecrübelerinden yararlanmak istemesi İçel çevresindeki seralarda İsrail'in uygulamış olduğu üretim tekniklerinin kullanılmasını sağlamıştır (Cumhuriyet, 27 Haziran 1991, s. 13). Böylelikle iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi 1988 yılında 100 milyon doları aşmıştır (Erhan, 2002, s. 438).

Bununla birlikte, 1980'li yılların sonlarına doğru Arap devletlerinin özellikle de FKÖ'nün Türkiye'nin Kıbrıs sorunu karşısındaki tezini desteklememeleri ve Araplar'ın Bulgaristan'da baskı gören Türk azınlığa karşı Türkiye'nin yanında yer almamaları Türk-Arap ilişkilerinde soğumaya sebep olmuştur. Bu duruma bir de GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) nedeniyle ortaya çıkan su meselesi ve bazı Arap devletlerinin Türkiye'ye karşı PKK'yı desteklemesi eklenince, Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ilişkilerinde yaşadığı soğuma, İsrail ile ilişkilerini geliştirilmesi için uygun bir ortam oluşturmuştur (Sarıaslan, 2019, s. 1066). Bu ortamda Türkiye-İsrail ilişkileri çok boyutlu olarak gelişmeye başlamış ve özellikle de iki arasındaki ekonomik ilişkilerde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Öyle ki, 1989 yılından itibaren iki ülke arasındaki toplam ticaret hacmi sürekli artış göstermiş (Sever, 1998, s. 351) ve İsrail, Türkiye için Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da 13. büyük pazar durumuna gelmiştir (Kıran, 2000, s. 9).

1990'lı yıllara gelindiğinde iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin normalleşmeye başlamasıyla birlikte, ekonomik ilişkilerde de son derece önemli gelişmeler kaydedilmiştir (Cumhuriyet, 18 Kasım 1993, s. 8). Özellikle Türkiye'nin 22.302 milyar dolar ithalâta karşılık 12.959 milyar dolar da ihracat gerçekleştirdiği

1990 yılında, İsrail'e ihracatı 36.2 milyon dolara, ithalâtı da 88.7 milyon dolara yükselerek İsrail ile toplam ticaret hacmi yaklaşık 125 milyon dolar civarına ulaşmıştır (Ruben, 2003, s. 41; Sağlam, 2005, s. 29; Sever, 1998, s. 351).

	1960	1970	1980	1990
İhracat (milyon dolar)	7.7	3.7	7.9	36.2
İthalât (milyon dolar)	8.9	2.6	37.8	88.7
Toplam (milyon dolar)	16.6	6.3	45.7	124.9

Tablo 5.1. 1960-1990 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Ticaret Hacmi, Ruben, 2003, s. 41.

Öte yandan iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde görülen gelişme turizm alanına da yansımış ve aynı yıl İsrail'den, Türkiye'ye 150 bin civarında turist gelmiştir. Dönemin Turizm Bakanı Bülent Akarcalı bunun üzerine yaptığı açıklamada, İsrail'den gelen turist sayısında patlama olduğunu belirtmiştir. Böylelikle 1990'lı yılların başlarında 150 milyon dolara yaklaşan iki ülke arasındaki ticaret hacmi, Türkiye'ye gelen İsrailli turistlerin yaptığı 250 milyon dolarlık harcamayla 400 milyon dolara yükselmiştir (Cumhuriyet, 28 Ağustos 1991, s. 10). Bundan sonra Türkiye-İsrail ticari ilişkileri hızla yükselmeye başlamış (Yetüt, 2009, s. 115) ve aynı dönemde İsrail'e su satışı da gündeme gelmiştir.

Nitekim Mart 1990'da İsrail'den, Türkiye'ye gelen bir heyet su konusuyla ilgili Türk yetkililerle temaslarda bulunmuştur. Bu konunun İsrail radyosunda tartışmaya açılması üzerine açıklama yapan heyet başkanı Zemach Yishai, Türkiye'den yeni döndüklerini ve Türk yetkililerle yapılan temasların oldukça verimli geçtiğini belirtmiştir. Zemach Yishai, Türk yetkililerle yapılan temasların bir anlaşmayla sonuçlanması hâlinde Seyhan ve Ceyhan sularının naylon konteynırlarla İsrail'e taşınacağının da altını çizmiştir (Milliyet, 26 Mart 1990, s. 4).

Mayıs 1990'da da Almaya'da yayımlanan General Anzeiger gazetesinde çıkan bir habere göre; Türkiye'nin, İsrail'e 2.3 milyon metreküp su satacağı duyurulmuştur (Cumhuriyet, 11 Mayıs 1990, s. 13). Bunun üzerine Arap aleminin tepkisi gecikmemiştir. Nitekim Mayıs 1990'da Libya tarafından yapılan bir açıklamada, Libyalı yetkililer Türkiye'yi Arap dünyasının çıkarlarını gözardı ederek

İsrail'le yakın ilişki kurma sürecine girmekle suçlamışlar ve Türkiye ile ekonomik ilişkilerini askıya aldıklarını duyurmuşlardır. Her ne kadar Devlet Bakanı Işın Çelebi Libya'nın Türkiye büyükelçisiyle görüşerek soruna çözüm üretmeye çalışsa da, (Hürriyet, 18 Mayıs 1990, s. 22), bu aralık Libya Mesleki Eğitim Bakanı ülkede iş yapan Türk firmalarının temsilcilerini toplamış ve Libya'da Türkiye'nin, İsrail'e yakınlaşmasından duyulan rahatsızlığı dile getirmiştir. Ardından Türk firmalarına yapılan ödemeler durdurulmuş ve buna gerekçe olarak da Türkiye'nin İsrail'e yakınlaşması gösterilmiştir. Bunun üzerine dönemin Dışişleri Bakanı Ali Bozer tarafından 24 Mayıs 1990 tarihinde bir basın açıklaması yapılmış ve su satışı konusunda bir projenin olmadığı belirtilmiştir. Su satışının bir Türk firmasıyla bir Kanada firmasının piyasa araştırmasından ibaret olduğunu belirten Ali Bozer, bu meyanda İsrail'le de görüşmeler yapıldığını ifade etmiştir (Milliyet, 25 Mayıs 1990, s. 15).

Ne var ki, Türkiye-İsrail ilişkilerinin ekonomik alanda gelişmeye başlaması Arap aleminde ciddi rahatsızlığa sebep olduğu gibi, Türk-Arap ilişkilerinde de bir tür krize yol açmıştır. Krizin büyümesinden endişelenen Cumhurbaşkanı Turgut Özal kısa süreli olarak Türkiye'nin, İsrail'e su satışını durdurduğunu açıklayarak Arap ülkelerinin kaygılarını gidermeye çalışmıştır (Milliyet, 3 Haziran 1990, s. 15).

Bundan sonra Ankara Maslahatgüzarı Yehuda Millo da bir basın açıklaması yaparak su konusunun Türkiye-İsrail ilişkilerini karalamak için kullanıldığını ifade etmiştir. Aynı zamanda bir Türk firması ile bir İsrail Mühendislik firması arasında bu konuda görüşmeler yapıldığını da belirten Yehuda Millo, henüz ortada bir sözleşmenin olmadığını dile getirmiştir (Cumhuriyet, 13 Haziran 1990, s. 3).

Bu tepkilere rağmen Türk yetkililer, Özal'ın 1987 yılında ortaya attığı Orta Doğu ülkelerine su satma projesini gündeme getirmeye devam etmişler ve özellikle Körfez Savaşı sonrasında diplomatik atağa geçmeyi düşünmüşlerdir. Cumhurbaşkanı Özal da, Kasım 1991'de İstanbul'da devlet başkanları düzeyinde bir su zirvesi yapılmasını önermiştir (Cumhuriyet, 23 Şubat 1991, s. 10). Hatta bu yıllarda ABD'de de ''*Su Doruğu Girişimi*'' adı altında çeşitli toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılar katılan Türkiye'nin Irak büyükelçisi Necati Utkan, Özal'ın Barış Suyu Projesi adıyla ortaya attığı projenin en önemli yanının su değil, barış olduğuna dikkat çekmiştir (Cumhuriyet, 21 Mart 1991, s. 11). İslam Konferansı Örgütü'nün 4 Ağustos 1991

tarihli toplantısına katılan Dışişleri Bakanı Sefa Giray da, düzenlemiş olduğu basın toplantısında Türkiye'nin planlamış olduğu su zirvesinin adının ''barış suyu'' olduğunu ifade etmiş ve zirveye İsrail'in de davet edileceğini duyurmuştur (Milliyet, 7 Ağustos 1991, s. 9).

Ne var ki, Ağustos 1991'de Milliyet gazetesine bir röportaj veren Suriye Dışişleri Bakanı Faruk el Şara, Türk yetkililerin kendisine İsrail'in su zirvesine davet edilmeyeceği konusunda söz verdiklerini iddia etmiş ve eğer İsrail davet edilirse hiçbir Arap ülkesinin zirveye katılmayacağını belirtmiştir. Orta Doğu'da barış sürecinin İsrail tarafından engellendiğini de ifade eden Faruk el Şara, barışın ancak İsrail'in işgal etmiş olduğu Arap topraklarından çekilmesiyle mümkün olabileceğini vurgulamıştır (Milliyet, 7 Ağustos 1991, s. 9).

Bundan sonra Suriye'nin 3-9 Kasım 1991 tarihleri arasında İstanbul'da yapılması planlanan ''Orta Doğu Su Zirvesi'ne''[45] İsrail'in davet edilmesi durumunda Türkiye'nin Arap ülkeleri tarafından boykot edilmesi için yoğun girişimlerde bulunması ve bazı Arap ülkelerinin İsrail'in katılması durumunda kendilerinin katılmayacaklarını bildirmeleri Türk siyasi çevrelerinde İsrail'in zirveye çağrılmaması düşüncesini doğurmuştur (Cumhuriyet, 2 Eylül 1991, s. 10).

Bunun üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada bölge ülkelerinin itirazlarından dolayı İsrail'e davet gönderilmeyeceği bildirilmiştir. Buna karşılık, İsrail tarafından yapılan açıklamada ise İsrail'in Cumhurbaşkanı Özal'dan davet beklediği belirtilmiştir (Cumhuriyet, 24 Ağustos 1991, s. 17). İsrail Dışişleri Bakanı David Levy de, zirveye İsrail'in davet edilmemesi hâlinde ABD'nin de katılmayacağını dile getirmiştir (Cumhuriyet, 26 Ağustos 1991, s. 8; Hürriyet, 29 Ağustos 1991, s. 16). Bu yıllarda ABD ve İsrail'i karşısına almak istemeyen Türkiye, İsrail'in zirveye katılımı konusundaki anlaşmazlığın çözümünde başarılı olamayınca zirvenin 1992 yılına ertelenmesine karar vermiştir (Cumhuriyet, 7 Ekim 1991, s. 11).

[45] Orta Doğu Su Zirvesi, Körfez Savaşı esnasında Turgut Özal tarafından ortaya atılmıştır. Zirve'nin hazırlayıcısı bir Amerikan şirketi olan Global Water Summit Initiative'in (Küresel Su Zirvesi Girişimi) başkanı Joyce Starr'dır. O yıllarda Joyce Starr gelecekte Orta Doğu'da barışın su üzerine kurulacağı düşüncesini savunmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akyol, K. (1992, 31 Temmuz). Orta Doğu Barışı Su üzerine kurulacak. *Cumhuriyet,* s. 8.

Öte yandan bu aralık İsrailli yetkililer tarafından Türkiye'den su alınacağı duyurulmuş ve buna gerekçe olarak da İsrail'in gelecek on yıl içinde ciddi su sıkıntısıyla karşılaşacağı gösterilmiştir. İsrailli bir diplomat tarafından yapılan başka bir açıklamada ise Barış Suyu Projesi'nin yanı sıra, İsrail'in tamamen ticari çerçevede Türkiye'den su almayı düşündüğünü dile getirilmiştir (Cumhuriyet, 10 Eylül 1991, s. 8). İsrail'den gelen su talebini dikkate alan Türkiye, Ağustos 1992 tarihinde Manavgat Çayı yoluyla İsrail'e su ulaştırmak için çalışmalara başlamış ve ''*Manavgat Çayı Su Projesi*'' adıyla anılan projenin Haziran 1994 tarihinde bitirilmesi planlanmıştır (Milliyet, 15 Eylül 1993, s. 7). Ancak, proje Ağustos 1999'da bitirilebilmiş ve 8 Aralık 1999'da da hizmete açılmıştır (Şahin, 2005, s. 188-189).

Bununla birlikte, aynı yıllarda Türk girişimcilerin de İsrail'in tarımda kullandığı yöntemlere ilgi duyması sebebiyle iki ülke arasında tarımsal alanda da işbirliği başlatılmış ve İsrail'in kullandığı tarım yöntemleri Türkiye'nin bazı tarım alanlarında kullanılmıştır. Nitekim 1990'lı yılların başlarından itibaren Adana Çukurova'da İsrail'in kullandığı sulama sistemleri kullanılması tarımda üretimi artırmış ve özellikle de kavun üretiminde normalin çok üzerinde verim elde edilmiştir (Cumhuriyet, 27 Haziran 1991, s. 13).

Bundan sonra Türkiye-İsrail arasındaki temsil düzeyinin 19 Aralık 1991'de büyükelçilik seviyesine yükseltilmesiyle birlikte ikili ilişkilerde pek çok alanda gelişme meydana geldiği gibi, ekonomik alanda da gelişmeler yaşanmıştır (Altunışık, 2002, s. 82). Aynı yıl iki ülke arasındaki ticaret hacmi 156 milyon doları aşmıştır (Sever, 1998, s. 351). Özellikle 1992-1994 yılları arasında iki ülkenin toplam ticaret hacminin %64 oranında artmasıyla çifte vergilendirme, yatırım teşvikleri ve serbest ticaret anlaşması konularında müzakereler başlatılmıştır (Altunışık, 2002, s. 82).

İlk olarak 1 Ocak 1992 tarihinden itibaren Türkiye ile yabancı ülkeler arasında hava ve deniz yolu taşımacılığı yapan ve Türkiye'de dar mükellefiyete tabi olan İsrail'de mukim gerçek kişi ve kurumların, Türkiye'de elde edecekleri taşımacılık kazançlarının, karşılıklılık şartları altında sıfır nispetinde vergilendirilmesi kararlaştırılmış ve bu karar Bakanlar Kurulu'nun 20 Mayıs 1992 tarihli düzenlemesiyle yürürlüğe konulmuştur. Böylelikle her iki ülkenin vatandaşlarının deniz ve hava yoluyla yaptıkları yolcu, yük ve bagaj taşımacılığından

elde ettikleri kazançlar sıfır nispetinde vergilendirilmiş ve iki ülke arasındaki ticari faaliyetlerin artırılması amaçlanmıştır (Milletlerarası Andlaşma, 28 Mayıs 1992, s. 10). Aynı yıl iki ülke arasında Serbest Ticaret Anlaşması imzalanması için birtakım görüşmeler yapılmış olsa da, bu yıllarda böyle bir anlaşma gerçekleşme imkânı bulamamıştır. Bu anlaşma ancak 1996 yılında gerekli şartların olgunlaşmasıyla birlikte imzalanabilmiştir (Ruben, 2003, s. 42). Bununla birlikte, Ocak 1992'de Moskova'da yapılan Orta Doğu Barış görüşmelerinde de Orta Doğu Su Zirvesi için ev sahipliği yapmaya aday olduğu duyuran Türkiye, su zirvesi konusundaki istekliliğini bir kez daha göstermiştir (Cumhuriyet, 30 Ocak 1992, s. 10).

Öte yandan 1 Haziran 1992'de Türk Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in İsrail'i ziyaret etmesi üzerine iki ülke arasında bir turizm anlaşması imzalanmıştır (Cumhuriyet, 8 Temmuz 1992, s. 7). Bu anlaşma uyarınca, taraflar arasında turizm alanındaki işbirliğini geliştirmek için turistik faaliyetlerin teşvik edilmesi ve mevcut anlaşmanın uygulanması için her iki ülkenin temsilcilerinden oluşan bir karma komisyonun kurulması kararlaştırılmıştır (CA, 7223458/923378, 6 Ağustos 1992, s. 1-2). Turizm işbirliği anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte her iki ülkenin taraflar olarak anılması kararlaştırılmış (Milletlerarası Andlaşma, 11 Eylül 1992, s. 2) ve aynı yıl İsrail'den, Türkiye 50 bin turist gelmiştir (Cumhuriyet, 27 Nisan 1993, s. 9).

15 Temmuz 1992'de de 500. Yıl Vakfı kutlamaları çerçevesinde Türkiye'yi ziyaret eden İsrail Cumhurbaşkanı Chaim Herzog, Türk yetkililerle temaslarda bulunmuş ve İsrail'den, Türkiye'ye çok sayıda turistin gelmekte olduğunu belirttikten sonra iki ülke arasındaki toplam ticaret hacminin 200 milyon dolara yaklaştığını ifade etmiştir (Milliyet, 17 Temmuz 1992, s. 15). Nitekim 1992 yılında 50 bin olan İsrail'li turist sayısı 1993 yılında 106 bine yükselmiştir. Bu artışın nedeni her iki ülkenin girişimcileri tarafından yapılan tanıtım kampanyalarının yanında, 1 Ocak 1993 tarihinden itibaren iki ülke arasındaki vize uygulamasına son verilmesi olmuştur. Böylelikle İsrailli turistlerin ABD'den sonra en çok ziyaret ettikleri ülke Türkiye olmuştur (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 133-134).

	1991	1992	1993
İhracaat (milyon dolar)	82	80	92
İthalât (milyon dolar)	107	105	129
Toplam (milyon dolat)	189	185	221

Tablo 5.2. 1990 Sonrası Türkiye-İsrail Ticaret Hacmi, Ruben, 2003, s. 41.

Öte yandan iki ülke arasındaki turizmin canlanması ve ticaret hacminin artması üzerine TRT Genel Müdür Program Yardımcısı Yücel Yener ve Televizyon Dış Yapımlar ve Satımlar Müdürü Ahmet Yalçın 15-17 Kasım 1992 tarihlerinde İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirerek İsrail Ulaştırma Bakanlığı ile bir protokol imzalamış ve bu protokol gereğince TRT 1, TRT 2, TRT GAP ve TRT INT kanallarının uydu aracılığıyla İsrail'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Milliyet, 18 Kasım 1992, s. 21).

Bununla birlikte, 1990'lı yılların başlarından itibaren iki ülke arasındaki ticaret hacmini artırmak için her iki devletin işadamları, sanayi ve ticaret odaları tarafından da çeşitli ziyaretler tertip edilmiş ve görüşmelerde bulunulmuştur (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 129). Bu görüşmelerin sonucunda 1993 yılının Mart ayı başlarında iki ülke arasında ekonomik ilişkileri geliştirmek için ''*İsrail-Türkiye İş Konseyi*'' adıyla bir konsey kurulmuş ve konseyin başkanlığına Türkiye'nin Tel Aviv maslahatgüzarlığı ve büyükelçiliği görevlerinde bulunan Ekrem Güvendiren getirilmiştir (Milliyet, 27 Mart 1993, s. 7).

İsrail-Türkiye İş Konseyi'nin kurulmasıyla birlikte, İsrail İhracaat Enstitüsü'ne üye bir grup işadamı Türkiye ile ticaretin geliştirilmesinin yollarını aramak amacıyla Mart 1993'te İstanbul'a bir ziyaret gerçekleştirmiş ve bu esnada Türk girişimcilerle birtakım görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler esnasında İsrail İhracaat Enstitüsü'nün Başkan Yardımcısı Yair Ofek, Türkiye ve İsrail arasında olağanüstü ticaret fırsatlarının olduğunu ve İş Konseyi'nin çalışmaya başlamasıyla birlikte 200 milyon dolar olan ticaret hacminin daha da artacağını belirtmiştir. Yair Ofek, aynı zamanda iki ülkenin tarım teknolojisi ve telekomünikasyon gibi konularda

da işbirliği yapabileceğini vurgulayarak Orta Asya'ya da Türkiye ile birlikte açılabileceklerini dile getirmiştir (Milliyet, 5 Mart 1993, s. 7).

Yair Ofek'in böyle bir açıklaması zaten bu bölgeye girmek için Türkiye'yi önemli bir köprü olarak gören İsrail'i harekete geçirmiştir. Bundan sonra İsrail'in, Türkiye'ye Orta Asya'da işbirliği yapılması konusunda resmi bir teklif sunmasıyla birlikte, Türkiye-İsrail ticari ilişkileri yeni bir boyut kazanarak Türk Cumhuriyetleri'ne uzanmıştır. Orta Asya'da yapılacak işbirliğinde parasal kaynağın ABD'den, teknolojinin İsrail'den ve kültürel yakınlığın da Türkiye'den sağlanması planlanmıştır. Sonradan (1994 yılında) ABD, İsrail ve Türkiye arasında Özbekistan ve Türkmenistan'da tarımsal işbirliği başlatmak üzere bir anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca bu aralık İsrail, Türkiye'den gümrük vergilerinin indirilmesinin yanında, iki ülke arasında bir serbest ticaret anlaşmasının imzalanmasını da talep etmişse de, anlaşma yine imzalanamamıştır (Fuller, 2011, s. 208; Inbar, 2001, s. 53; Milliyet, 27 Mart 1993, s. 7).

Temmuz 1993'e gelindiğinde İsrail Turizm Bakanı Uzi Baram Türkiye'yi ziyaret etmiş ve Türk mevkidaşı ile görüşmelerde bulunmuştur (Köse, 2013, s. 59). Ekim 1993'de de İsrail'in Ankara eski maslahatgüzarı Yehuda Millo ve İsrail Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Eytan Bentsur'dan oluşan bir İsrail heyeti Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında gerek Ankara'da gerekse İstanbul'da hükümet yetkilileri ve işadamlarıyla görüşmeler yapan İsrail heyeti, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirme yolunda adımlar atılmasını sağlamıştır (Milliyet, 28 Ekim 1993, s. 7).

Buna karşılık, Türkiye de Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı ile İstanbul İhracaatçı Birlikleri'nin öncülüğünde İsrail'de Türkiye'yi tanıtmak ve ihracat imkânlarını araştırmak için 2-4 Kasım 1993 tarihleri arasında *Türk Haftası* adıyla çeşitli etkinlikler düzenlemiş ve bu etkinliklere Türkiye'den çok sayıda işadamı ve üst düzey yetkili katılmıştır.[46] Özellikle Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in 160 kişinden oluşan işadamı ve bankacıyla birlikte Tel Aviv'de bulunan Türk Endüstri

[46] Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1993, 27 Ekim). *Turizm Bakanı Abdulkadir Ateş'in Türkiye ile İsrail arasında ticaretin geliştirilmesi, yatırım ve İşbirliği imkânlarının artırılması amacıyla Türk İhraç Ürünleri Sergisi ve Tanıtım Haftası kapsamında düzenlenecek iş gezisine katılmak ve görüşmelerde bulunmak bir heyetle birlikte adı geçen ülkeye gönderilmesi ve kendisine imza yetkisi verilmesi* (Yer Numarası. 7605061, Karar Sayısı. 934971). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Ürünleri Fuarı'nı ziyaret etmesi Türk işadamlarının İsrail'le ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine verdiği önemin işareti olmuştur. Türk işadamları bu etkinliklerden duydukları memnuniyeti: ''*Güney Afrika'dan sonra İsrail'de ummadığımızı bulduk*'' şeklindeki açıklamayla dile getirmişlerdir (Milliyet, 9 Kasım 1993, s. 7).

İsrail'e giden Türk Heyeti'nin Başkanı Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş de, İsrail Cumhurbaşkanı Ezer Weizmann ve İsrailli bakanlarla yaptığı görüşmeler esnasında iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin gelişmesi için serbest ticaret, çifte vergilendirmenin önlenmesi, yatırımların korunması ve teşviki konularında çeşitli anlaşmaların imzalanmasını önermiştir (Milliyet, 9 Kasım 1993, s. 7). Bu öneri üzerine 15 Kasım 1993'te Kudüs'te iki ülkenin dışişleri bakanları arasında siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliğinin geliştirilmesini içeren bir mutabakat zaptı imzalanmıştır (Liel & Yirik, 2010, s. 110). Bundan sonra 17 Kasım 1993 tarihinde Londra'da Türkiye, Mısır ve İsrail'in turizm bakanlarının katılımıyla turizm alanında işbirliğini geliştirmek ve örgütlenmeyi sağlamak için *Doğu Akdeniz Turizm Birliği* adıyla bir teşkilât kurulmuştur (CA, 7615109/ 935019, 18 Kasım 1993, s. 4).

Ardından Aralık 1993'te Türkiye Dış Ekonomik İlişkiler Konseyi'ne üye bir grup işadamı ekonomik ilişkileri geliştirmek amacıyla İsrail'e bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret hakkında Milliyet gazetesine röportaj veren Türkiye-İsrail İş Konseyi Başkanı Ekrem Güvendiren, önceleri Türkiye-İsrail ekonomik ilişkilerinin İsrail'deki kuyumcu ve restoran sahibi Türkler ile Türkiye'ye gelen İsrail'li turistler ve tarım yatırımcılarının çabalarıyla yürütüldüğünü ifade ettikten sonra, 1986 yılında 8-9 milyon civarında olan ihracatın arttığını ve İsrail'le toplam ticaret hacminin 200 milyon doların üzerine çıktığını belirtmiştir. Nitekim 1993 yılında Türkiye'nin, İsrail'le olan ithalâtı 135 milyon dolara, ihracatı da 92 milyon dolara yükselmiştir (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 132; Milliyet, 24 Aralık 1993, s. 9). Buna karşılık, aynı dönemde Türkiye'nin Arap ülkeleriyle olan ticaret hacminde düşüş gözlenmiştir. Türkiye'nin Orta Doğu'ya yaptığı ihracatı 1987'de %27 iken, bu rakam 1993'te %14'e, ithalâtı da %19'dan yüzde 11'e gerilemiştir (Altunışık, 2000, s. 175). Böylelikle Türkiye-İsrail ekonomik ilişkileri gelişirken, Türkiye'nin Arap ülkeleriyle olan ticaret hacmi daralmaya başlamıştır.

6. Türkiye-İsrail Eğitim, Kültür ve Spor İlişkileri

6.1. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye'de İsrail'le Eğitim İlişkilerinin Geliştirilmesine Yönelik Çabalar

Genç nesilleri toplumsallaştırma adına gerekli olduğu düşünülen bilgi ve değerler kümesinden oluşan eğitim-öğretim süreci, bir toplumun tarihsel ve toplumsal kökleriyle ve o toplumda hâkim olan siyasal ve ideolojik düşünceyle doğrudan ilintilidir (Esen, 2003, s. 6-7). Bu bakımdan okullar, devletin beklenti ve istekleri doğrultusunda bireylerin yetiştirilmesi görevini yüklenmekle birlikte, bu durum devlet ve okul arasında varolan sarsılmaz ilişkiyi açığa çıkarmakta (Kırıkçı, 2017, s. 22) ve eğitimin nasıl icra edilmesi gerektiği, hangi öğretim araçlarının kullanılacağı ve hangi içeriklerin öğretileceği gibi birçok konu üzerinde de siyasi karar vericilerin etkisini göstermektedir (Çotuksöken, 2010, s. 133).

Bu çerçevede Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki eğitim ilişkileri İsrail Devleti'nin kurulduğu 14 Mayıs 1948 tarihinden itibaren gerek Arap-İsrail çatışmaları gerekse bölgede meydana gelen ve iki ülke ilişkilerini olumsuz etkileyen olayların yanında, Türk toplumunun İsrail Devleti'ne karşı olumsuz bakış açısına bağlı olarak çok fazla gelişme imkânı bulamamıştır.

Bununla birlikte, Adnan Menderes'in iktidarda olduğu 1950'li yıllarda Türk ve İsrailli öğrencilerin karşılıklı olarak her iki ülkede tahsil görmeleri için burslar oluşturularak eğitim alanındaki ilişkilerin gelişimine katkı sağlanmıştır (Besalal, 2000, s. 300). Ne var ki, daha öncede ifade edildiği gibi 23 Temmuz 1980'de İsrail'in Kudüs'ü ebedi ve değişmez başkent ilân etmesine karşılık, Türkiye'nin de Doğu Kudüs'teki başkonsolosluğunu kapatması ve bilâhare Tel Aviv'deki maslahatgüzarını merkeze çağırarak büyükelçilikte geçici maslahatgüzar statüsünde ikinci kâtip bırakması üzerine (Keleşoğlu, 2012, s. 660; Sönmezoğlu, 2006, s. 370-371) iki ülke arasındaki eğitim ilişkileri kesintiye uğramıştır. Öyle ki Türkiye, Birleşmiş Milletler'in 478 sayılı kararına uyarak atmış olduğu bu adım gereğince İsrail'deki Askeri, Ticari ve Kültürel Ataşeleri'nin yanında, Eğitimsel temsilcilerini de geri çağırmıştır (Besalel, 2000, s. 302).

Bundan sonra 1983-1989 yılları arasında Türkiye'de iki kez başbakanlık görevinde bulunan Turgut Özal döneminde de bu durumun değişmediği

görülmektedir. Bu çerçevede Turgut Özal'ın dünya görüşünü ve ideolojisini dönemin eğitim politikalarından ayrı düşünmemiz mümkün değildir. Nitekim Özal'ın, eğitimin Türkiye'nin hem bölgesel ve küresel bütünleşmesini sağlayacağı hem de tüm dünya tarafından tanınmasına faydası olacağı yönündeki düşünceleri (Ayaz, 2015, s. 334), yine bir Orta Doğu ülkesi olan İsrail'le Türkiye arasındaki eğitim ilişkilerinin gelişmesine gereken katkıyı sağlayamamıştır.

İki ülke arasındaki ilişkilerin 1990'lı yılların başlarından itibaren siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel gibi pek çok alanda gelişmeye başlaması (Altunışık, 2002, s. 91; Liel & Yirik, 2010, s. 102) eğitim ilişkilerini de olumlu yönde etkilemiştir. Bunu İsrail Dışişleri Bakanlığı'nın bu yöndeki dönemi itibariyle pek somut olmayan çabalarında görmek mümkündür (Inbar, 2001, s. 24; Inbar, 2003, s. 170).

6.2. Türkiye-İsrail Kültür İlişkileri

Türkiye-İsrail kültürel ilişkilerinin tarihi 16 Ekim 1949'da Taksim Sarıevler'de İsrail Başkonsolosluğu'nun açılışına kadar uzanmaktadır. Nitekim bu tarihte İsrail Başkonsolosluğu'nun açılış törenine yirmi bin Türk Musevisi katılmış ve ardından İsrail Konsolosu Victor Eliachar tarafından Taksim'deki Atatürk Anıtı'na çelenk bırakılmıştır (Liel & Yirik, 2010, s. 29-31). Bununla birlikte, İsrail'in kuruluşundan itibaren teknoloji ve sosyal alanlarda göstermiş olduğu performans Türkiye'den, İsrail'e giden yazar, gazeteci ve araştırmacıların ilgisini çekmiş ve bu durum iki ülke arasındaki sosyal ve kültürel ilişkilerin gelişimine katkı sağlamıştır (Besalal, 2000, s. 300).

İki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin ivme kazanması üzerine 5 Ocak 1953'te İsrail'in Carmel Tepesi'nde Devlet Başkanı Yitzhak Ben-Zvi tarafından bir orman açılmış ve bu ormana ''*Atatürk Ormanı*'' adı verilmiştir. Açılış törenine katılan Türkiye'nin İsrail maslahatgüzarı Şevket İstinyeli iki ülke arasındaki dostluğun sembolü olarak Atatürk Ormanı'na ağaç dikmiştir (Liel & Yirik, 2010, s. 44-45).

Aynı yıl (1953) iki ülke arasında bir kültür anlaşması taslağı hazırlanmışsa da, bu yıllarda Adnan Menderes başta olmak üzere Türk devlet adamlarının Araplara karşı İsrail yanlısı olduğu imajını vermek istememeleri, Arap ülkeleriyle aktif ilişki kurma planları ve 1950'li yılların başlarında kurulması amaçlanan Bağdat Paktı'nın

içinde yer almak istemeleri yönündeki düşüncelerinden ötürü bu anlaşma taslağı gerçekleşme imkânı bulamamış ve Başbakan Adnan Menderes tarafından iptal edilmiştir (Arı, 2004, s. 640; Bölükbaşı, 2001, s. 246-247).

Bununla birlikte, 7 Temmuz 1954'de İsrail donanmasında görevli Albay Shlomo Erell komutasındaki üç İsrail gemisi İstanbul'u ziyaret ederek Taksim'deki Atatürk Anıtı'na çelenk bırakmışlar ve Taksim'de yürüyüş yapmışlardır. Buna karşılık, ilerleyen yıllarda Türk devlet adamları da İsrail'in bağımsızlık günü kutlamalarına katılmaya başlamışlardır. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 29 Nisan 1955'te İsrail'in Bağımsızlık Günü resepsiyonuna katılmıştır (Liel & Yirik, 2010, s. 52-56). Aynı dönemde Ankara'da ''İsrail Evleri'' adı verilen ve İsrailliler'in yerleşimine tahsis edilen bir konut mahallesi inşa edilmiştir (Güvendiren, 1999, s. 176).

Ne var ki, 1950'li yılların ikinci yarısına gelindiğinde Süveyş Krizi'nden kaynaklı olarak Türk Büyükelçisi'nin geri çağrılması ve ardından diplomatik temsil seviyesinin kâtiplik düzeyine indirilmesi (Besalal, 2000, s. 300) Türkiye-İsrail siyasi ilişkilerinde gerilime sebep olduğu gibi, iki ülke arasındaki kültürel ilişkileri de olumsuz etkilemiş ve kültürel ilişkilere durgunluk hâkim olmuştur (Liel & Yirik, 2010, s. 64).

Bundan sonra 1960'lı yılların başlarından itibaren kültürel ilişkiler tekrar canlanmaya başlamıştır. Nitekim 20 Ağustos 1962'de İstanbul'da düzenlenen kültür festivali yürüyüşüne İsrail folklor grubu da katılarak ülkesini temsil etmiştir. Öte yandan 5 Ocak-2 Şubat 1965 tarihleri arasında Tük-iş ve İsrail'in Histadrut[47] sendikası arasında çeşitli eğitim seminerleri düzenlenmiştir. 10 Nisan 1966'da ise İsrail Turizm Bakanı Moshe Kol İstabul'u ziyaret etmiş ve bu esnada Karaköy rıhtımında karşılanmıştır (Liel & Yirik, 2010, s. 76-78).

İki ülke arasında kültürel alanda yaşanan bu olumlu gelişmelerin ardından İsrail Hükümeti, 28 Mart 1970 tarihinde Kütahya'nın Gediz ilçesinde meydana gelen ve 800 kişini hayatını kaybettiği depremde Türkiye'ye yardım göndererek dostluk elini uzatmıştır (Cumhuriyet, 31 Mart 1970, s. 7). Ardından Kıbrıs Barış Harekâtı'nın

[47] 1920'de kurulan Histadrut, İsrail'in en büyük işçi sendikasıdır ve Genel İşçi Örgütü anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Plunkett, M. l. (1958). The Histadrut: The general federation of Jewish labor in Israel. *JSTOR*, 155-156. doi: https://doi.org/10.2307/2519807

devam ettiği günlerde batan Türk gemilerindeki askerler İsrail askerleri tarafından kurtarılarak İsrail'e götürülmüşler ve gerekli müdahale yapıldıktan sonra David Ben Gurion Havaalanı'ndan Türkiye'ye gönderilmişlerdir (Liel & Yirik, 2010, s. 85).

Ne var ki, 1980'li yıllara gelindiğinde daha öncede değinildiği gibi İsrail'in Kudüs Yasası'nı çıkarmak suretiyle Kudüs'ü ebedi ve değişmez başkent ilân etmesi ve buna karşılık Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin acil toplanarak İsrail kınaması ve Kudüs'te elçiliği bulunan devletlerin buradaki elçiliklerini kapatmalarını istemesi üzerine Türkiye-İsrail kültürel ilişkileri durma noktasına gelmiştir. Öyle ki, Türkiye Birleşmiş Milletler tarafından alınan kararlara uyarak İsrail'le olan diplomatik temsil seviyesini ikinci kâtip düzeyine düşürdüğü gibi, aynı zamanda elçilikte bulunan Kültürel Ataşeleri'ni de geri çekmiştir. Bununla birlikte, Türk ve İsrail Üniversiteleri arasındaki kültürel ilişkiler de sonlandırılmıştır (Güvendiren, 1999, s. 177).

Bununla birlikte, 1983 ve 1993 yılları arasında Türkiye-İsrail kültürel ilişkileri siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerin aksine, iki ülkenin vatandaşları tarafından kurulan çeşitli vakıfların faaliyetleriyle canlılık kazanmıştır. Özellikle 1989 yılında Türk Musevileri tarafından kurulan 500. Yıl Vakfı'nın gerek Türkiye'de gerekse Türkiye dışında yapmış olduğu etkinlikler yoluyla iki ülke arasındaki kültürel ilişkiler eşine az rastlanır bir biçimde gelişme göstermiştir. Bu dönemde zaman zaman iki ülkenin siyasileri tarafından kültürel ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği vurgulanmış ve her iki tarafın diplomatları da ülkelerinin bağımsızlık günü etkinliklerine katılmaya başlamışlardır.

İlk olarak 5 Mayıs 1983'de Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Kamuran Gürün İsrail'in bağımsızlık günü kutlamalarına katılmış ve İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Alon Liel tarafından karşılanmıştır. Görüşme taraflar arasındaki diplomatik temsil seviyesinin en alt düzeye indirildiği dönemde gerçekleşmesine rağmen, her iki tarafın diplomatları birbirlerine samimi duygularını ifade etmişlerdir (Liel & Yirik, 2010, s. 90). Aynı yıl (1983'te) Türk Musevileri tarafından *Morit* adlı bir derneğin kurulmasıyla birlikte, Türkiye-İsrail kültürel ilişkileri ivme kazanmıştır (Cumhuriyet, 18 Ekim 1989, s. 3). Bununla birlikte, İsrail'in Mayıs 1986'da yapılan bağımsızlık günü kutlamalarına dönemin Turizm Bakanı Bülent Akarcalı'nın katılması ve İsrail maslahatgüzarı Yehuda Millo tarafından karşılanması, buna

karşılık, Yehuda Millo'nun da 29 Ekim 1986'da Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Çankaya Köşkü'nde düzenlenen resepsiyona katılarak Cumhurbaşkanı Kenan Evren'le görüşmesi iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin gelişimi bakımından önemli adımlar olmuştur (Liel & Yirik, 2010, s. 93-96).

6.1.İsrail Maslahatgüzarı Yehuda Millo 29 Ekim 1986'da Çankaya Köşkünde Verilen Cumhuriyet Bayramı Resepsiyonunda Cumhurbaşkanı Kenan Evren'le, Liel & Yirik, 2010, s. 93.

Bundan sonra İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Yehuda Millo Ekim 1986'da Anadolu Ajansı'na vermiş olduğu demeçte, Türkiye-İsrail ilişkilerini ele almış ve ikili ilişkilerin kağıt üzerinde kalmaması gerektiğini vurgulayarak iki ülke arasında kültürel ve akademik değişim alanlarında yararlı ilişkiler olabileceğini dile getirmiştir. Yehuda Millo aynı zamanda İsrail'de bir *Türk Alt Kültürü* olduğunu, İsrail vatandaşlarının Türk Müziği dinlediğini ve İsrail'de Türk sanatçıların tanındığının da altını çizmiştir. Kendisinin de üniversite yıllarında Osmanlı Tarihi üzerine çalışmalar yaptığını ileri süren Yehuda Millo, İsrail üniversitelerinde Türkiye

ve Osmanlı Tarihi üzerine çalışmaların yapıldığına dikkat çekmiş ve resmi düzeyde olmasa bile iki ülkenin akademisyenleri arasında bilgi alışverişi olduğunu ileri sürmüştür (Cumhuriyet, 21 Ekim 1986, s. 12).

Ardından Ekim 1986'da İsrail, Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek için *Türkiye Haftası* adıyla bir program düzenlemeyi planlamış ve bu amaçla 12 Türk milletvekilini tüm masraflarının karşılanması koşuluyla İsrail'e davet etmiştir. 29 Ekim günü gerçekleşmesi planlanan Türk Haftası Etkinliği'nde Tel Aviv'de bulunan bir caddeye de ''*Atatürk*'' adının verilmesi kararlaştırılmıştır (Milliyet, 25 Ekim 1986, s. 9). Ne var ki, davetin duyulması üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada: ''*Eğer TBMM Başkanlığı bize sorsaydı, parlementerlerin davete katılmamalarını tavsiye ederdik*'' ifadelerine yer verilmiştir (Milliyet, 26 Ekim 1986, s. 9). Sonradan Başbakan Turgut Özal ile birlikte bazı milletvekillerinin sıcak bakmaması ve TBMM üyelerinden büyük çoğunluğunun İsrail'e gitmeme kararı almasıyla davet iptal edilmiştir (Milliyet, 26 Ekim 1986, s. 9; Milliyet, 29 Ekim 1986, s. 9). Bunun üzerine 12 milletvekili yazılı bir açıklama yaparak ziyarete tepki gösterilmesini: ''*Kutuplara giden eskimo, Afrika'ya giden zenci, SSCB'ye giden kominist mi oluyor ki, 12 milletvekili İsrail'e giderse şu olur denebilsin*'' ifadeleriyle değerlendirmişlerdir (Hürriyet, 2 Kasım 1986, s. 3).

Bununla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin 63. Kuruluş yıldönümü münasebetiyle yurt çapında çeşitli etkinlikler düzenlenirken, İsrail'in Hayfa, Batyam ve Holon kentlerinde de *Türkiye-İsrail Dostluk Grubu* tarafından bir takım törenler düzenlenmiş ve iki ülke arasındaki dostluğun pekişmesine katkı sağlanmıştır (Cumhuriyet, 29 Ekim 1986, s. 13). Ne var ki, 28 Ağustos 1987'de Ankara'da yapılan bir törenle Gaziosmanpaşa'da bulunan Hemşeri Sokağı'nın adının ''*Filistin Sokağı*'' olarak değiştirilmesi İsrail'in tepkisini çekmiştir. Bunun üzerine Türkiye'nin tavrından çekinen İsrail Elçiliği bir açıklama yaparak belediyenin istediği sokağa hayali bir isim verme özgürlüğünün olduğu vurgulanmıştır. Ardından başka bir sokağın adının ''*Kudüs*'' olarak değiştirileceğinin duyurulması üzerine İsrail Elçiliği tarafından bir açıklama daha yapılmış ve bu açıklamada Ankara'da İsrail'in başkentinin adını taşıyan bir sokağın bulunmasının kendileri için memnuniyet verici olduğu belirtilmiştir (Cumhuriyet, 29 Ağustos 1987, s. 7).

Öte yandan 1989 yılına gelindiğinde İstanbul'da yaşayan Türk Musevileri tarafından Yahudilerin Osmanlı Devleti'ne iltica etmelerinin 500. Yıldönümü münasebetiyle *500. Yıl Vakfı* adıyla bir vakıf kurulmuştur. Türkiye'nin tanıtılmasını amaçlayan vakfın kurucuları arasında Türk kökenli işadamları, gazeteciler ve politikacılar[48] da yer almış (Cumhuriyet, 16 Temmuz 1992, s. 18) ve vakıf Türkiye-İsrail kültürel ilişkilerinin gelişmesinde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, Türkiye'nin tanıtımı için uluslararası alanda da çalışmalar yapan vakıf, 18 Ekim 1989'da ABD Kongresi'ne sunulan Ermeni Soykırımı ile ilgili tasarının kongreden geçmesinin engellenmesinde büyük bir çaba göstermiştir (Kıran, 2000, s. 2).

Bundan sonra Türk Musevileri'nin kurmuş olduğu ve Türk milletinin misafirpeverliği ile insani yönünü tüm dünyaya tanıtma amacı güden Morit Derneği tarafından 18 Ekim 1989'da İsrail'de ''*1. Türkiye Yahudiliği Kongresi*'' adıyla bir kongre düzenlenmiştir. Ardından ''*Osmanlı Yahudiliği Sergisi*'' adıyla da bir sergi açılmış ve Türkiye'deki 500 yıllık Musevi varlığı görsellerle tanıtılmıştır. 1992'de yapılması planlanan Yahudilerin Osmanlı Devleti'ne göç edişlerinin 500. Yıldönümü kutlamaları için bir başlangıç niteliği taşıyan kongrede Türkiye'yi, Dışişleri Bakanlığı Genel Müdür Büyükelçisi Rıza Türmen, Prof. Dr. İlber Ortaylı ve Tel Aviv maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren temsil etmiştir (Cumhuriyet, 6 Eylül 1989, s. 6; Cumhuriyet, 18 Ekim 1989, s. 3).

Buna karşılık, Hayfa Üniversitesi öğretim üyesi Prof. David Kusher de Kasım 1989'da Tanzimat'ın 150. Yıldönümü münasebetiyle Ankara'da düzenlenen sempozyuma katılmış ve bu esnada yapmış olduğu açıklamalarda, Tanzimat'ın Yahudilere eşitlik ve hukuki statü verdiğini vurgulayarak Yahudilerin Tanzimat'ı çok sevdiklerinin altını çizmiştir (Cumhuriyet, 7 Kasım 1989, s. 10).

1990'lı yıllara gelindiğinde ise iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin yoğunluk kazanmasıyla birlikte, kültürel ilişkiler de eşine az rastlanır bir biçimde gelişmeye başlamıştır. Nitekim bu yıllarda İsrail Dışişleri Bakanlığı Türkiye ile kültürel ve akademik işbirliğini destekleyerek bunun için ödenek ayırmıştır. Böylelikle iki ülke

[48] Sakıp Sabancı, Nezih Demirkent, Yavuz Donat, Altemur Kılıç, Dışişleri eski Bakanı Vahit Halefoğlu'nun eşi Zehra Halefoğlu ve ANAP İstanbul milletvekili Bülent Akarcalı.

arasındaki kültürel ilişkiler hız kazanmaya başlamış ve her iki ülke diğeri hakkında daha kolay bilgi edinme fırsatı yakalamıştır (Inbar, 2001, s. 24; Inbar, 2003, s. 170).

Bu sürece İsrail'e göç eden Türk Musevileri'nin 1 Ağustos 1960 tarihinde kurmuş olduğu ''*Türkiyeliler Birliği*'' adlı kuruluş da çeşitli etkinlikler düzenleyerek katkı sağlamıştır. İlk olarak 17 Şubat 1990 tarihinde İsrail'de Türk tiyatrosu sergilenmiş, keza 18 Şubat'ta da Türk Sanat Müziği Korosu tarafından bir konser verilmiştir. Ardından Mart 1990'da New York'ta ABD Yahudileri 500. Yıl Vakfı tarafından Yahudilerin 1492'de İspanya'dan Türkiye'ye göç edişlerinin 500. Yılı münasebetiyle bir tören düzenlenmiştir. Türkiye'den iş adamı Jak Kamhi'nin de katıldığı törende konuşan Vakfın Başkanı Jeffrey Steiner, Türk toplumunun Yahudilere göstermiş olduğu yakınlığı övmüştür (Milliyet, 7 Mart 1990, s. 15).

Bu aralık İsrail'in bağımsızlık yıldönümü münasebetiyle dış temsilciliklerinde yapılan etkinliklere Türkiye de büyükelçiler düzeyinde katılım gerçekleştirmiştir. Nitekim 3 Mayıs 1990'da Ankara'da yapılan kutlamalara Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Tugay Özçeri katılırken, İsrail'de Cumhurbaşkanı Haim Herzog tarafından verilen resmi kabule Türkiye'nin Kudüs nezdindeki büyükelçisi katılmıştır. Bu durum o yıllarda Türkiye'nin, İsrail'le yakınlaşmaya vermiş olduğu önemin göstergesi sayılmıştır (Cumhuriyet, 3 mayıs 1990, s. 10).

Bununla birlikte, iki ülkenin ulusal müzeleri de sergiler açmak ve çeşitli etkinlikler düzenlemek suretiyle bu sürece katkıda bulunmuşlardır (Inbar, 2001, s. 24). Mart 1991'de İstanbul'da Mülkiyeliler Birliği tarafından ''*Hoşgörünün 500. Yılı*'' adıyla bir panel düzenlenmiş ve bu panelde 1492 yılında İspanya'dan göç etmek zorunda bırakılan Yahudilerin dünü ve bugünü değerlendirilmiştir. Panele katılan konuşmacılar İspanya'dan çıkarılan Yahudilere sadece Osmanlıların kucak açtığını belirterek bu durumun kendileri için çok sevindirici olduğunu dile getirmişler ve tarihleri boyunca Osmanlı Devleti ve Türkiye dışında hiçbir ülkede huzur ve güven içinde olmadıklarını vurgulamışlardır. Aynı zamanda panele katılan Alarko Holding Yönetim Kurulu Başkanı İshak Alaton da, Yahudiler için ''*Ne Mutlu Türküm Diyene*'' sözünün çok anlamlı olduğunu belirtmiştir (Cumhuriyet, 24 Mart 1991, s. 15).

Aynı yılın Mayıs ayında ABD'nin New York şehrinde *Türk Günü Yürüyüşü* adıyla bir yürüyüş düzenlenmiştir. Turizm Bakanı İlhan Aküzüm'ün katıldığı yürüyüşte Türk Silahlı Kuvvetleri Boru ve Trompet Takımı İsrail'in *Hava Nagile*[49] melodisini çalmıştır (Cumhuriyet, 15 Mayıs 1991, s. 5). 4 Haziran 1991'de de İstanbul'da bulunan Cemal Reşit Rey Konser salonunda Yahudilerin İspanya'dan göç edişlerinin 500. Yılı münasebetiyle bir konser düzenlenmiştir. Konserde İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Türk Musikisi İcra Heyeti tarafından Türk Musikisi seslendirilmiştir (Cumhuriyet, 27 Mayıs 1991, s. 7). Türkiye'de bu gelişmeler yaşanırken, İsrail'li yetkililer de Haziran 1991'de İsrail Devleti için en önemli nişanlarından bir olan Başkanlık Nişanı'nı Türkiye'nin İsrail maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren'e vererek Türkiye-İsrail kültürel ilişkilerinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır (Milliyet, 4 Haziran 1991, s. 18).

Öte yandan bu yıllarda iki ülke arasındaki kültürel ilişkilerin gelişimi Türkiye'de tartışma konusu olmuş ve bu konuyla ilgili 1 Eylül 1991 tarihinde Prof. Dr. İlber Ortaylı ile bir söyleşi gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet gazetesinden Gencay Şaylan'ın gerçekleştirdiği söyleşide İlber Ortaylı, 1492'de Yahudilerin İspanya'dan göç edişlerinden beri Türk-Musevi ilişkilerini değerlendirmiş ve İsrail'e dünyanın diğer bölgelerinden giden Yahudilerin geldikleri ülkenin alt kültürünü unuttuklarını, ancak bu durumun Türk Musevileri için geçerli olmadığını ifade etmiştir. Konuşmasında Türk Musevileri'nin Türkçe konuştuklarına da dikkat çeken Ortaylı, aynı zamanda Türkiye'den, İsrail'e giden Yahudilerin İsrail'de bir Türk diyasporası oluşturduğunu dile getirmiş ve Museviler kadar Osmanlı kültürünü özümseyen başka bir topluluğun olmadığını da iddia etmiştir (Cumhuriyet, 1 Eylül 1991, s. 10).

Ardından Türk Musevileri tarafından Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'na kabul edilmesinin 500. Yılı münasebetiyle düzenlenen etkinlikler kapsamında İstanbul Karaköy'de bulunan Zulfaris Sinagogu iki millet arasındaki 500 yıllık beraberliği simgelemesi için ''*Yarım Bin Yıl Müzesi*'' adıyla müzeye dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Böylelikle 500. Yıl Vakfı dünyada Yahudilerin öldürülmediği tek ülke olan Türkiye'yi insanlığa örnek göstermeyi amaçlamıştır. Keza Eylül 1991'de Türk yetkililer de Balat'taki 600 yıllık Ahrida Sinagogu ile Ankara Samanpazarı'ndaki Ankara Sinagogu'nun restorasyonlarının yapılması ve Ulus'taki

[49] İsrail'in halk şarkısı olan Hava Nagile, ''Bizi mutlu kıl'' anlamına gelir.

Yahudi Sinagogu'na bağlı arazi üzerinde Yahudi okulları için ek bina yapımına başlanması kararı alarak Musevi kültürüne ait mirasın korunmasına yönelik çalışmalara ağırlık vermişlerdir (Cumhuriyet, 8 Eylül 1991, s. 3).

Yine Eylül 1991'de *Amerikan Foundation Tour* adlı vakıf tarafından Türkiye'ye *Yahudi Mirası Turları* adıyla çeşitli geziler düzenlemiş ve bu geziler esnasında Türkiye'nin tarihi ve turistik yerleri tanıtılmıştır. Bu etkinlik için broşür hazırlayan Türkiye Yahudileri Hahahambaşısı David Asseo, broşüründe tüm Yahudileri 500. Yıl Kutlamaları için Türkiye'ye davet etmiştir (Cumhuriyet, 19 Eylül 1991, s. 20). Ardından 7-9 Ekim 1991 tarihleri arasında 500. Yıl Vakfı tarafından İstanbul Hilton Oteli'nde Çağlar Boyunca Türk Musevileri'nin Hukuk ve Kültüre Katkıları adıyla bir sempozyum düzenlenmiştir. ABD, Fransa, İsrail, İsviçre, Portekiz, Yogoslavya ve Türkiye'den çok sayıda bilim adamı ve hukukçunun katıldığı sempozyumda Musevilerin Türk toplumunun yaşamını düzenleyen hukuk kurallarına katkıları bildiler hâlinde sunulmuştur (Cumhuriyet, 6 Ekim 1991, s. 9). Keza Ekim 1991'de 500. Yıl Vakfı tarafından ABD'de ''*Güvenli Sığınak: Türkiye'deki Yahudi Yaşamının 500. Yıldönümü Kutlama Sergisi*'' adı altında bir sergi düzenlenmiş ve bu sergide Türkiye tanıtılmıştır (Cumhuriyet, 14 Ekim 1991, s. 9).

11 Kasım 1991'de ise Türk Musevileri'nin 1978'de kurmuş olduğu ''Los Paşoros Sefaradis'' adlı müzik grubu tarafından Harbiye Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu'nda 500. Vakfı etkinlikleri kapsamında bir konser verilmiştir. Grubun üyelerinden Karen Gerson bu esnada yapmış olduğu açıklamada, 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudiler'in Osmanlı topraklarına yerleştiklerinde ''romansas'' adlı şarkı türünü beraberinde getirdiklerini ve romansasın Türk sanat müziğinin etkisinde kaldığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 11 Kasım 1991, s. 9).

21 Kasım 1991'de de ABD'nin Baltimore kentinde Musevi Federasyonları Konseyi tarafından bir program düzenlenmiştir. Programa uydu aracılığı ile bağlanan Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Türk tarihindeki hoşgörü geleneğine dikkat çekerek İspanya'dan kaçan Museviler'in Osmanlı Devleti'ne sığınmaları üzerinde durmuştur. Bunun üzerine konsey üyeleri de Cumhurbaşkanı Özal'a şükranlarını sunmuştur (Cumhuriyet, 21 Kasım 1991, s. 11).

Akabinde 29-30 Kasım 1991 tarihleri arasında Antalya'da Fredrich Naumann Vakfı Türkiye Daimi Temsilcisi Wilhelm Hummen tarafından ''*Türkiye ile İsrail arasındaki Aktüel Konulara Perspektif Açıdan Bakış*'' konulu bir toplantı düzenlemiştir. Türkiye-İsrail arasındaki dostane ilişkileri daha fazla geliştirmek için yapılan toplantıya Türkiye, İsrail ve Almanya'dan çok sayıda öğretim üyesi, iş adamı ve politikacı katılmış ve sunulan tebliğlerin kitap hâline getirilip saklanması kararlaştırılmıştır (Milliyet, 30 Kasım 1991, s. 16).

Ocak 1992'ye gelindiğinde ise Harbiye'deki Muhsin Ertuğrul Tiyatrosu'nda kültür günleri etkinlikleri çerçevesinde ''*Bir Kültür Mozaiği'nde Türk Yahudileriyle 500 Yıl*'' adıyla bir panel düzenlenmiş ve bu esnada 500 yıldan beri Yahudilerin Türk toplumuyla olan kültürel etkileşimi tartışılmıştır. Ayrıca panelde Yahudilerin Siyonizm'e alet olduğu yönündeki suçlamaların gerçek olmadığı vurgulanarak Türkiye'de Yahudi düşmanlığının arttığına yönelik görüşün de gerçek olmadığı belirtilmiştir (Cumhuriyet, 21 Ocak 1992, s. 7).

Öte yandan Türkiye-İsrail kültürel ilişkilerinin gelişimine İsrailli sanatçılar da katkı sağlamışlardır. Nitekim İsrailli sanatçı Gila J. Stein 4 Şubat 1992'de Beyoğlu Güzelleştirme ve Koruma Derneği'ne, daha önce İsrail Hükümeti'nin İsrail-ABD dostluğunun sembolü olması için ABD'ye armağan ettiği heykelin benzerini armağan ederek heykelin iki millete barış getirmesi temennisinde bulunmuştur (Cumhuriyet, 5 Şubat 1992, s. 8).

Ardından 2 Mart 1992'de Prof. Dr. Metin Balcı tarafından İstanbul'da 500. yıl kutlama hazırlıkları kapsamında bir program hazırlanmıştır. ABD Savunma Bakanı Richard Cheney, ABD'nin Ankara eski Büyükelçisi Morton Abramowitz ve 500. Yıl Vakfı Başkanı Jak Kamhi'nin de görüşlerine yer verildiği programda, Yahudilerin İspanya'daki Engizisyon zulmünden kaçışı anlatılmıştır (Cumhuriyet, 2 Mart 1992, s. 12). Keza 4 Mart 1992'de de Türk Musevileri tarafından Yahudilerin İspanya'dan göç edişlerinin 500.Yılı münasebetiyle bir tören düzenlenmiş ve bu tören esnasında Osmanlı Devleti'nin Yahudilere kucak açması sebebiyle Türkiye'ye şükran duası yapılmıştır. Tören esnasında konuşma yapan 500. Yıl Vakfı Başkan Yardımcısı Naim Güleryüz, atalarına sadece II. Beyazıd'ın kucak açtığını ve aradan geçen 500 yıl içerisinde Türklerin ve Yahudilerin huzurlu bir beraberlik kurduklarını dile getirmiştir. Naim Güleryüz bir yandan da dünya milletlerinin özlemini çektiği

barışın ancak Mevlana ve Yunus Emre gibi düşünürleri yetiştiren Türk Milleti'nin sevgi geleneğinin dünyaya yayılması ile mümkün olabileceğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 5 Mart 1992, s. 8). İstanbul Vali yardımcısı Orhan Kırlı ve İstanbul Müftüsü Selahattin Kaya'nın da katıldığı törende, o yıllarda Zonguldak'taki grizu patlamasında[50] hayatını kaybeden işçiler için de dua edilmiştir. Törenden sonra İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Nurettin Sözen'i ziyaret eden 500. Yıl Vakfı Başkanı David Asseo, ziyaret esnasında 500 yıl önce İspanya'dan kaçan Yahudilere Osmanlı Devleti'nin kucak açtığını dile getirmiş ve ziyaret maksadını: ''*Buraya Türk ulusuna olan şükran borcumuzu beyan etmek için geldik. Türk ulusunun müspet imajını dünyaya duyurmak istiyoruz.*'' sözüyle açıklamıştır (Cumhuriyet, 5 Mart 1992, s. 8).

Bu sırada 500. Yıl Vakfı tarafından çeşitli eğitim programları da düzenlenerek Türkiye'nin tanıtılması amaçlanmıştır. Vakfın Başkanı Jak Kamhi programlar esnasında yapmış olduğu açıklamalarda, birkaç yıldan beri Ermenilerin Amerika'da Türkiye aleyhine yaptığı menfi propagandaları engellemeye çalıştıklarını ve bu olumsuzlukları engellemenin yolunun da Türkiye'nin tanıtılmasından geçtiğini ifade etmiştir (Cumhuriyet, 9 Mart 1992, s. 3). Yine aynı yılın 31 Mayıs'ında 500. Yıl Vakfı tarafından İstanbul Atatürk Kültür Merkezi'nde ''*Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'de Museviler*'' konulu bir konferans düzenlenmiş ve bu konferansa Yedinci Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in yanında, İstanbul Valisi Hayri Kozakçıoğlu ve MÇP (Milli Çalışma Partisi) Genel Başkanı Alparslan Türkeş katılmıştır. Konferansın açılış konuşmasını yapan 500. Yıl Vakfı Başkanı Jak Kamhi, dünyada barışın sağlanabilmesi için Türk toplumunun insana olan sevgi politikasının tüm dünyada uygulanması gerektiğini ifade ettikten sonra: ''*Biz Museviler bugün hayattaysak bunu Türklere borçluyuz*'' demiştir (Milliyet, 1 Haziran 1992, s. 14).

Bundan sonra daha önce de ifade edildiği gibi İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog 500. Yıl Vakfı'nın etkinliklerine katılmak üzere Türkiye'ye davet edilmiştir (Cumhuriyet, 13 Temmuz 1992, s. 9). Bu davet üzerine 15 Temmuz 1992'de Türkiye'yi ziyaret eden Cumhurbaşkanı Herzog, 16 Temmuz akşamı Dolmabahçe Sarayı'nda Yahudilerin İspanya'dan göç edişlerinin 500. Yılı münasebetiyle

[50] 3 Mart 1992 tarihinde Zonguldak'ın Kozlu ilçesine bağlı İncirhamamı işletmesinde meydana gelen patlamada 98 madenci hayatını kaybetmiş, 31 madenci de yaralanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Belovacıklı, M. Mert, K. Eliş, B & Eser, A. S. (1992, 5 Mart). Zonguldak kan ağlıyor. *Milliyet,* s. 12.

düzenlenen galaya katılmıştır. İbrani müziğinin yanında, Osmanlı saray müziğinin de seslendirildiği galada, Türkiye'nin tarih boyunca farklı inanç ve kültürlerden insanlara kucak açtığı belirtilmiştir (Cumhuriyet, 16 Temmuz 1992, s. 18; Cumhuriyet, 17 Temmuz 1992, s. 1).

Galada yaptığı konuşmada, Osmanlı Devleti'nin 500 yıl önce Yahudiler'e kucak açması nedeniyle Türklere şükran borçlu olduklarını ifade eden Haim Herzog, İsrail'in mimarisinde, sanatında ve kültüründe Türklerin etkisinden söz etmiş ve Türkiye'deki Yahudi topluluğunun iki ülke arasında canlı bir köprü olduğu vurgulamıştır (Cumhuriyet, 19 Temmuz 1992, s. 9). Türkiye'den çok sayıda diplomat, sanatçı ve işadamının da katıldığı gala, aynı zaman da 2 Şubat 1992 tarihinde yapılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Toplantısı'ndan beri devam eden Demirel-Özal küskünlüğünün de sona ermesini sağlamıştır. Bununla birlikte, ABD Başkanı George Bush da galaya bir mesaj göndererek Batı Hristiyanlığı'nın Yahudileri ezdiği dönemde Osmanlı'nın onlara kucak açtığını belirtmiştir (Cumhuriyet, 17 Temmuz 1992, s. 17).

6.2. İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog 16 Temmuz 1992'de 500. Yıl Vakfı'nın Vermiş Olduğu Gala'da Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve 500. Yıl Vakfı Kurucusu Jak Kamhi İle Birlikte, Liel & Yirik, 2010, s. 105.

Öte yandan 500. Yıl Vakfı'nın etkinlikleri kapsamında ABD'nin New York ve California gibi şehirlerinde de çeşitli sergiler düzenlenmiş ve bu sergilerle Türk Musevileri'nin gelenekleri tanıtılmıştır. California da düzenlenen sergide Musevilerin gelenekleri ve giyim kültürleri tanıtılırken, New York'ta düzenlenen ''*Sefarad Yahudileri Sultanın Sarayı'nda*'' adlı sergide ise 19. yüzyılın ortalarından 1920'li yıllara kadar Türkiye'deki Yahudi yaşamı anlatılmıştır (Cumhuriyet, 16 Temmuz 1992, s. 18).

Bu etkinlikler 1992 yılından itibaren ABD-Yahudi Cemaati'nin Türkiye'yi daha yakından tanımasını ve ABD'de Türk Musevileri'yle ilgili birçok bilimsel çalışma ve etkinlik yapılmasını sağlamıştır. Özellikle Los Angeles'ta bulunan Califonia Üniversitesi Osmanlı, Türk ve Türkiye Yahudiliği kürsüleri Profesörü Stanford Shaw 1992'de Washington D.C ve Los Angeles'ta verdiği konferaslarla bu sürece katkıda bulunmuştur. Aynı yıl (1992) ABD'de bulunan Türk asıllı Yahudi iş adamı Albert Jean Amateau tarafından *Türkiye'nin Amerika'daki Yahudi Dostları Derneği* adıyla bir dernek kurulmuştur. Albert Jean Amateau bu dernek aracılığıyla Ermeni Soykırımı'nın tamamen yalan ve bir iftira kampanyası olduğunu ispat etmeye çalışmıştır (Besalel, 2000, s. 143).

Aynı şekilde Ekim 1992'de 500. Yıl Vakfı etkinlikleri çerçevesinde İstanbul'da da bir defile düzenlenmiş ve bu defileye Cumhurbaşkanı Turgut Özal eşi Semra Özal'la katılmıştır. Defile de Türk müziği eşliğinde Yahudi kıyafetleri tanıtılmıştır (Cumhuriyet, 27 Ekim 1992, s. 7). Yine Ekim 1992'de Türkiye'yi ziyaret eden İsrail Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Joseph Haddass da, Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'le görüşmüş ve bu esnada Abdülkadir Ateş'e annesinin Gaziantep doğumlu olduğunu ve küçüklüğünde annesinden Türk hikâyeleri ve türküleri dinlediğini söyleyerek Türk kültürüne olan sempatisini dile getirmiştir (Milliyet, 15 Ekim 1992, s. 15).

19 Kasım 1992'de ise İstanbul Balat'ta bulunan Ahrida Sinagogu restorasyon çalışmalarının tamamlanmasının ardından ibadete açılmıştır. Sinagogun açılış konuşmasını yapan 500. Yıl Vakfı Başkanı Jak Kamhi, sinagogun Türk toplumunun Museviler'e gösterdiği hoşgörü, inançlara saygı ve sevginin eseri olarak açıldığını belirtmiştir. İsrail'den Ulaştırma Eski Bakanı Moşe Katzal, Tel Aviv milletvekili Davit Menali'nin yanında, Türkiye'den de MÇP (Milliyetçi Çalışma Partisi) Genel

Başkanı Alparslan Türkeş, işadamı Rahmi Koç ve İstanbul Vali Yardımcısı Remzi Gürsu'nun katıldığı açılış töreninde, Türkiye Cumhuriyeti'ne ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a teşekkür duası yapılmıştır (Cumhuriyet, 20 Kasım 1992, s. 3).

Bundan sonra İsrail'le kültürel ilişkilerin yoğunlaşmaya başlaması üzerine 13 Kasım 1993'te İsrail'e giden Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, İsrail'le bir kültür anlaşması imzalamak istemiştir (Milliyet, 15 Kasım 1993, s. 21). Nitekim 15 Kasım 1993'te iki ülkenin dışişleri bakanları arasında siyasi ve ekonomik gelişimini öngören bir mutabakat zaptının yanında, bir de ''*Kültür, Bilim ve Eğitim İşbirliği Anlaşması*'' imzalanmıştır. Bu esnada Kudüs'teki Soykırım Müzesi'ni de ziyaret eden Hikmet Çetin, Naziler tarafından katledilen Yahudilerin anısına müzeye bir çelenk bırakmış ve insanlığın böyle bir olayı bir daha yaşamaması temennisinde bulunmuştur (Altunışık, 1999, s. 192; Cumhuriyet, 15 Kasım 1993, s. 15).

Öte yandan Türk Musevileri çeşitli basın yayın faaliyetletleri düzenleyerek de Türk kültür hayatına katkıda bulunmuşlardır. Nitekim 29 Ekim 1947'de İsak Yaeş ve Avram Leyon tarafından Cumhuriyet Bayramı etkinlikleri kapsamında ilk sayısı çıkarılan Şalom gazetesi, Atatürk'ün ''*Yurtta Sulh Cihanda Sulh*'' ilkesine dayandırılmış ve bu sebeple gazeteye İbranice ''*Sulh*'' anlamına gelen ''*Şalom*'' ismi verilmiştir. 19 Ocak 1984'te ise Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş'ye devredilen Şalom gazetesi, günümüzde hâlen yayın hayatına devam eden haftalık gazetedir (Güleryüz, 2015, s. 50-51).

Şalom gazetesinin yanında, Türk Musevileri'nin kurduğu Göztepe Kültür Derneği ve İhtiyarlara Yardım Derneği adlı dernekler tarafından da çeşitli dergiler çıkarılmıştır. ''*Göztepe Kültür Dergisi*'' adıyla 1989 yılından itibaren Türkçe yayımlanan dergi, Göztepe Kültür Derneği'nin faaliyetleri ile birlikte, Türk Musevileri'nin yaşamı ve tarihi ile ilgili değişik konuları da içermekteydi ve Mart 2004'e kadar 59 sayı olarak yayımlanmıştır. Yine Türk Musevileri tarafından çıkarılan ''*İhtiyarlara Yardım Derneği Dergisi*'' ise Şubat 1990'dan, Aralık 1991 tarihine kadar aylık olarak yayımlanmış ve yalnızca dernek üyelerine ücretsiz olarak gönderilmiştir (Güleryüz, 2015, s. 55).

6.3. Türkiye-İsrail Spor İlişkileri

Türkiye-İsrail spor ilişkileri 1950'li yıllarda iki ülke siyasi ilişkilerinin gelişmeye başlamasıyla birlikte, her iki ülkenin milli futbol takımları arasında yapılan müsabakalarla ivme kazanmış ve 1990'lı yılların başlarında iki ülke ilişkilerinin her alanda gelişmeye başlaması spor ilişkilerini olumlu yönde etkilemiştir. Bu süreçte her iki ülkenin basketbol ve voleybol takımlarının yanında, lise takımları ve milli güreşçileri de uluslararası spor müsabakalarında karşı karşıya gelerek spor ilişkilerinin gelişimine katkı sağlamışlardır.

İlk olarak İsrail'in Hapoel takımı ile Fenerbahçe arasında 3 Haziran 1950 tarihinde İstanbul İnönü Stadyumu'nda yapılan maçta Fenerbahçe rakibi Hapoel'i 1-0 mağlup etmiştir (Cumhuriyet, 4 Haziran 1950, s. 4). Ardından 4 Haziran'da İnönü Stadyumu'nda Galatasaray ve Hapoel arasında yapılan maçta da Galatasaray rakibi Hapoel'i 4-2 yenmiştir (Cumhuriyet, 5 Haziran 1950, s. 4). 11 Haziran'da İnönü Stadyumu'nda Fenerbahçe ve Hapoel arasında yapılan ikinci maçta ise Fenerbahçe rakibi Hapoel'i 3-1 mağlup etmiştir (Cumhuriyet, 12 Haziran 1950, s. 4). 28 Ekim 1950'de de iki ülkenin Milli Futbol Takımları arasında Tel Aviv'de yapılan maçta Türk Milli Futbol Takımı rakibi İsrail Milli Takımı'na 5-1 yenilirken, 3 Aralık 1950'de İnönü Stadyumu'nda yapılan ikinci maçta ise Türk Milli Takımı rakibi İsrail Milli Takımını 3-2 mağlup etmiştir (Cumhuriyet, 4 Aralık 1950, s. 4). Bundan sonra 31 Ağustos 1953'te Galatasaray ve İsrail'in Hapoel takımı arasında bir maç yapılmış ve bu maç 2-2 berabere neticelenmiştir (Cumhuriyet, 31 Ağustos 1953, s. 1).

1960'lı yıllara gelindiğinde iki ülkenin Milli Takımları arasında yapılan dostluk maçlarıyla spor alanındaki ilişkiler alışılmadık tarzda gelişmeye başlamıştır. Nitekim 15 Şubat 1961'de iki ülkenin Milli Futbol takımları arasında Tel Aviv Ramat Gan Stadyumu'nda bir dostluk maçı yapılmış, 25 Kasım 1962'de yapılan maçta ise her iki ülkenin milli takım kaptanları birbirlerine takım flamalarını hediye etmişlerdir. Akabinde 9 Mayıs 1964'te İsrail ordu milli takımı İstanbul'a gelmiş ve bu esnada iki ülkenin ordu basketbol takımları arasında bir dostluk maçı daha yapılmıştır (Liel & Yirik, 2010, s. 68-70).

Bununla birlikte, 1983 ve 1993 yılları arasında iki ülkenin lise öğrencileri arasında yapılan voleybol maçları ile milli basketbol ve futbol takımlarının gerek

İsrail'de gerekse Türkiye'de yapmış oldukları spor müsabakaları spor ilişkilerinin gelişimine katkı sağlamıştır. Nitekim 14 Nisan 1983'te Avrupa Basketbol Şampiyonası grup eleme maçında Türk Yıldız Basketbol Milli Takımı ile İsrail Basketbol Takımı arasında bir basketbol maçı yapılmış ve bu maçta Türk Yıldız Basketbol Takımı rakibi İsrail Basketbol Takımını 89-86 mağlup etmiştir (Cumhuriyet, 15 Nisan 1983, s. 10). Keza 19 Mayıs 1986'da Türk Milli Basketbol Takımı ile İsrail Milli Basketbol Takımı arasında yapılan basketbol maçında Türk Milli Basketbol Takımı İsrail Milli Basketbol Takımı'na 74-81 yenilmiştir (Cumhuriyet, 20 Mayıs 1986, s. 12).

1990'lı yıllara gelindiğinde iki ülkenin milli basketbol takımları ve voleybol takımları ile lise takımları arasında yapılan müsabakalar önceki yıllara oranla artış göstermiştir. Nitekim 31 Ocak 1990'da Türk Basketbol takımı Efes Bilsen ile İsrail'in Hapoel Holon takımı arasında Tel Aviv'de bir maç yapılmış ve bu maçta Efes Bilsen 97-95 mağlup olmuştur (Cumhuriyet, 1 Şubat 1990, s. 16). 19 Nisan 1990'da da Antalya'da yapılan Liselerarası Dünya Voleybol Şampiyonası'nda İstanbul Cumhuriyet Lisesi ile İsrail arasında yapılan maçta ise Cumhuriyet Lisesi rakibi İsrail takımını 2-0 yenerek finale yükselmiştir (Cumhuriyet, 20 Nisan 1990, s. 18).

Bundan sonra 26 Nisan 1991'de İzmir'de düzenlenen Liselerarası Basketbol Şampiyonası'nda İstanbul Çavuşoğlu Lisesi ile İsrail arasında bir basketbol maçı yapılmış ve bu maçta Çavuşoğlu Lisesi rakibi İsrail'i 69-55 yenerek şampiyon olmuştur (Cumhuriyet, 27 Nisan 1991, s. 18). Aynı tarihte (26 Nisan 1991) Almanya'da başlayan Avrupa Güreş Şampiyonası'nda Türkiye'yi temsil eden Erdoğan Karaali rakibi İsrail güreşçisi Arabov'u 1-0 mağlup etmiştir (Milliyet, 27 Nisan 1991, s. 20).

Ardından 5 Ocak 1993'de Efes Bilsen ile İsrail basketbol takımı Hapoel arasında bir basketbol maçı yapılmış ve bu maçta Efes Bilsen rakibi Hapoel'i 90-87 yenmiştir (Cumhuriyet, 6 Ocak 1993, s. 16). 18 Şubat'ta İsrail'in Kfar Blum şehrinde yapılan ikinci maçta da rakibi Haopel'i 73-71 yenen Efes Bilsen, yarı finale yükselmiştir (Cumhuriyet, 19 Şubat 1993, s. 16). Keza 23 Şubat'ta iki takım arasında İstanbul Abdi İpekçi Spor Salonu'nda oynanan maçta ise Efes Bilsen, rakibi Haopel'i 65-62 yenerek tarih yazmıştır (Cumhuriyet, 24 Şubat 1993, s. 16).

BÖLÜM V: TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. 1983-1993 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-İSRAİL SİYASİ İLİŞKİLERİNE YÖNELİK BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye'nin, İsrail'i *de facto* olarak tanıdığı 28 Mart 1949'dan itibaren Türkiye-İsrail siyasi ilişkileri incelendiğinde iki ülke arasında Soğuk Savaş boyunca aynı cephede yer almaktan doğan bir müttefiklik olmakla birlikte, Türkiye'deki entelektüel çevrelerde İsrail'e karşı müspet bir imajın bulunduğu ve Türkiye'nin Orta Doğu'da İsrail'le problemi olmayan ülkeler arasında yer aldığı bir gerçektir (Öztürk, 2004, s. 193-194). Ne var ki, Arap-İsrail çatışmaları ve bölgesel sorunların etkisiyle Türkiye-İsrail ilişkilerinin çok fazla gelişme imkânı bulamadığı ve bu yüzden iki ülke arasındaki ilişkilerin Türkiye'nin, İsrail'i tanıdığı tarihten itibaren dalgalı bir seyir izlediği gözlerden kaçmamıştır (Eminoğlu, 2017, s. 572). Bununla birlikte, Türkiye'nin bölgeye yönelik dış politikasının genellikle herhangi bir tarafın yanında yer almama, Arap-İsrail anlaşmazlıklarına karşı diplomatik yolları kullanmak suretiyle çözüm üretme ve Araplardan gelen baskılara rağmen İsrail'le diplomatik ilişkilerini tamamiyle koparmama şeklinde geliştiği fark edilmiştir (Güneş, 23 Mart 1984, s. 7).

Nitekim Türkiye'nin 24 Şubat 1955 tarihinde kurulan Bağdat Paktı'na üye olması İsrail'in kaygılarını artırırken (Erhan, 2006, s. 564), bu aralık Türkiye ve İsrail arasındaki diplomatik temsilciliklerin büyükelçilik düzeyine yükseltilmesi hazırlıklarının rafa kaldırılması dikkat çekmiştir (Özcan, 2016, s. 803). Bu durumun İsrail tarafında bir hayli rahatsızlık uyandırdığı Başbakan David Ben Gurion ile Dışişleri Bakanı Golda Meir'in 28 Ağustos 1958'de gizlice Türkiye'ye gelerek Başbakan Adnan Menderes'in başkanlık ettiği üst düzey bir heyetle görüşmeler yapmaları ve bu görüşmelerin sonunda iki ülke arasında hemen hemen her alanda (askeri, diplomatik, ticari, bilimsel ve istihbarat-güvenlik) işbirliğini öngören bir Çevresel Pakt'ın imzalanmasından anlaşılmaktadır (Codispoti, 2000, s. 5-6; Sönmezoğlu, 2006, s. 115-116).

1960'lı yıllarda Türkiye'nin, dış politikasında yön değiştirerek Arap ülkelerine karşı destekleyici bir dış politika takip etmeye (1960'lı yılların ortalarından 1973 Petrol Krizi'ne kadar) ve FKÖ'ye açıkça destek vermeye başladığı

dönemde Türkiye-İsrail ilişkilerinin bu durumdan doğrudan etkilendiği (Fırat, 1997, s. 240; Walter, 1997, s. 70) ve bu süreçte Türk devlet adamlarının Arap alemiyle daha sağlıklı ilişkiler kurulması gerektiğini açıktan açığa vurguladığı gözlenmiştir (Altunışık, 1999, s. 184). Bu doğrultuda Türkiye'nin Haziran 1965 tarihinde Suudi Arabistan'la, Ağustos 1965 tarihinde de Birleşik Arap Emirlikleri'yle diplomatik ilişkilerini büyükelçilik seviyesine yükseltmesine karşılık, İsrail'le Ağustos 1958 tarihinde başlattığı askeri işbirliğini Nisan 1966'da sonlandırması dikkatlerden kaçmamıştır (Özcan, 2016, s. 804).

Keza 5 Haziran 1967'de başlayan Arap-İsrail Savaşı sırasında da Başbakan Süleyman Demirel'in Arap yanlısı tutumu Türkiye-İsrail ilişkilerini olumsuz etkilediği gibi (Aykan, 1994, s. 66), 1973 Arap-İsrail Savaşı sırasında Türkiye'nin İncirlik Üssü'nün NATO amaçları dışında kullanılmasına izin vermeyeceğini açıklaması ve Sovyetler Birliği'nin Arap ülkelerine askeri malzeme sevkiyatı için hava sahasını kullanmasına ses çıkarmaması İsrail'in saldırganlığına karşı tavrını açıkça ortaya koymuştur (Altunışık, 1999, s. 185; Sönmezoğlu, 2006, s. 367). Bununla birlikte, Türkiye'nin 10 Kasım 1975 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Siyonizm'in ''ırkçılık'' olarak tanımlandığı 3379 sayılı kararı desteklenmesi de İsrail'in saldırgan tavrına karşı göstermiş olduğu tepkinin açık göstergesi olmuştur (Aykan, 1994, s. 76-77; Fırat & Kürkçüoğlu, 2009, s. 795).

1980'li yıllara gelindiğinde Türk dış politikasının şekillenmesinde ve Türkiye'nin İsrail'e yönelik politikaları üzerinde Başbakan Turgut Özal'ın yadsınamaz bir rolü olduğu açıktır. Öyle ki, Turgut Özal başbakan olmadan önce yapmış olduğu konuşmalarda İsrail'i ''*zorla girdiği medeniyetin beşiği İslam coğrafyasına kan ve barut sokan ülke*'' olarak nitelendirirken (Walter, 1997, s. 74), başbakan olduktan sonra Arap ülkeleri ve İsrail arasında denge siyaseti izleyerek Türkiye-İsrail ilişkilerinin geliştirilmesi konusunda Arap ülkelerini ikna etmeye çalışması (Bölükbaşı, 2004, s. 643) onun 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'de hâkim olan Arap yanlısı tutumu sürdürdüğüne ve Türkiye'yi o yıllarda Orta Doğu'da bölgesel güç yapma düşüncesini güttüğüne işaret etmektedir (Tuncer, 2015, s. 41).

Öte yandan sonraki yıllarda Turgut Özal'ın ABD ile ilişkileri geliştirmek için İsrail'le temas kanallarını açık tutmak gerektiğini idrak etmesi Eylül 1986'da İsrail'le diplomatik ilişkileri maslahatgüzarlık seviyesine çıkarmasını sağladığı açıktır

(Bölükbaşı, 2004, s. 643; Özcan, 2016, s. 810). Bu doğrultuda gazetelere yaptığı açıklamalarda pek çok kez Türkiye'nin bölgeye karşı tarafsız bir politika izlediğini dile getiren Turgut Özal'ın, Filistin Devleti'nin ilânından sonra Türkiye'nin bu devleti tanımasını sağlaması (Cumhuriyet, 16 Kasım 1988, s. 15) ve Türkiye'nin Filistin'i tanıması dolayısıyla aldığı tepkilerden dolayı Filistin temsilciliğini İsrail temsilciliği gibi maslahatgüzarlık seviyesinde bırakması da dikkatlerden kaçmamıştır. Bu kararın alınmasında Özal'ın ABD'yi ve Yahudi lobisini gücendirmek istememesi yönündeki düşüncelerinin etkili olduğu bir gerçektir (Keleşoğlu, 2012, s. 663; Özcan, 2016, s. 810).

1990'lı yıllara gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi gibi gerek uluslararası gerekse bölgesel boyutta meydana gelen gelişmelerin devletlerin dış politika yapım süreçlerinde ciddi değişiklikler meydana getirdiği dönemde, Türk devlet adamları arasında Türkiye'nin dünya üzerindeki öneminin azaldığı şeklinde bir düşüncenin yaygınlaştığı görülmüştür. Bu psikolojik ortamda Türk devlet adamlarının Türkiye'nin dünyada üzerindeki konumunu yeniden değerlendirmeye başlamaları ve Orta Doğu'ya yönelik dış politika anlayışında ciddi değişiklikler yapmaları (Israeli, 2001, s. 71; Tüter, 2010, s. 405) İsrail'le ikili ilişkilerin geliştirilmesi yönünde adımlar atmalarını sağlamış ve böylelikle Türkiye-İsrail ilişkileri daha açık ve kalıcı bir karakter kazanmıştır (Larrabee & Lesser, 2004, s. 180-181).

Dolayısıyla bu yıllarda David Ben Gurion'un ''metres sendromu'' olarak tanımladığı ve Türkiye'nin Soğuk Savaş yıllarında İsrail'le ilişkilerini reddetmesi anlamına gelen faktörlerin ortadan kalktığı (Tüter, 2010, s. 405) ve İsrail'le ittifakın Türk dış politikasının en önemli yönlerinden biri hâline geldiği dikkatlerden kaçmamıştır (Altunışık, 2002, s. 79). Bu minvalde Kasım 1991 seçimlerinde Özal'ın kurucusu olduğu Anavatan Partisi yerine, Süleyman Demirel'in başbakanlığında bir koalisyan hükümetinin kurulmasının da, hem Özal'ın dış politikadaki etkisini azalttığı hem de Türkiye'nin İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirmesine zemin hazırladığı yadsınamaz bir gerçektir (Arı, 2004, s. 643-644; Keleşoğlu, 2012, s. 663). Öyle ki, Demirel Hükümeti iktidara gelir gelmez (19 Aralık 1991) Arap aleminin tepkisini çekmeden Türkiye'nin, İsrail'le diplomatik temsil düzeyini büyükelçilik seviyesine yükseltmesini başarabilmiştir (Özcan, 2016, s. 811; Sönmezoğlu, 2006, s. 579).

Şüphesiz, bu başarının arkasında Türkiye'nin o yıllarda İsrail Devleti'yle ikili ilişkilerini geliştirme noktasındaki istekliliğinin yanında, 1991'de Madrid Barış Konferansı ile başlayan ve Noveç'in arabuluculuğu ile 13 Eylül 1993 tarihinde Oslo'da taraflar arasında imzalanan Oslo Antlaşması'nın da etkisi büyüktür (Keleşoğlu, 2012, s. 664). Bu anlaşma Orta Doğu Bölgesi'nde bir barış ortamı doğurken, Türkiye'ye de bu süreçte hem Orta Doğu'da daha aktif bir politika izleme hem de İsrail'le ikili ilişkilerini geliştirebilme imkânı sağlamıştır (Keleşoğlu, 2012, s. 665; Özcan, 2005, s. 69-70). Bu süreçte Türkiye'nin, İsrail'le ilişkileri yoğunluk kazanmış ve her iki tarafın devlet adamlarının karşılıklı ziyaretleri artış göstermiştir. Özellikle Kasım 1993'te Türk Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in İsrail ziyareti iki ülke ilişkilerinin gelişimi bakımından bir milâd sayılmıştır (Cumhuriyet, 15 Kasım 1993, s. 1-15).

5.1.1 1983-1993 Yılları Arasında Orta Doğu ve Kafkaslar'da Meydana Gelen Gelişmelerin Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri Üzerindeki Etkilerine Yönelik Bulguların Değerlendirilmesi

Türkiye 1980'li ve 1990'lı yıllarda Orta Doğu komşularıyla oldukça hareketli bir dönem geçirmesine rağmen, bu yıllarda Türkiye'nin Orta Doğu komşularıyla ilişkilerinde işbirliğinden ziyade, daha çok problemlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Buna karşın, söz konusu dönemde Türkiye'nin yine bir Orta Doğu ülkesi olan İsrail'le ikili ilişkileri incelendiğinde 1990'lı yılların başlarına kadar iki ülke arasındaki ilişkiler beklenen düzeyde gelişme göstermediği gibi, bu tarihten itibaren iki ülke arasındaki ilişkilerin çok boyutlu olarak gelişmeye başlaması dikkat çeken bir husustur. Şüphesiz, bu durumu Soğuk Savaş sonrası dönemde her iki ülkenin de komşularıyla birtakım sorunlar yaşaması sonucu ortak tehdit algılamaları ve buna bağlı olarak müttefik arayışı içine girmeleriyle açıklamak mümkündür (Ayata, 2011, s. 169-170; Özcan, 2005, s. 15-16).

Öyle ki, Türkiye'nin 1980'li yılların başlarından itibaren Orta Doğu'daki komşuları Irak ve Suriye ile terör, su ve kürt sorununun yanında, İran ile de 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi sonrasında rejim ihracı konusunda sorunlar yaşadığı dönemde (Erhan, 2002, s. 439; Inbar, 2003, s. 167; Sönmezoğlu, 2006, s. 450), İsrail'in de 1967 yılında işgal ettiği Golan Tepeleri yüzünden Suriye ile ikili ilişkilerinde sorunların olması ve aynı zamanda aşırı İslamcılığın İsrail tarafından da

tehdit olarak algılanması İsrail'e güvenliğinin tehdit altında olduğunu hissettirmiş ve onu bölgede işbirliği yapabileceği müttefikler aramaya sevketmiştir (Bölükbaşı, 2001, s. 260; Inbar, 2001, s. 47-48; Israeli, 2001, s. 69). Bu çerçevede Türkiye'nin, İsrail'le problemi olmayan devletler arasında yer alması şüphesiz göz ardı edilemez bir husustur. Zîrâ daha önce ifade edildiği gibi, iki ülke arasında Soğuk Savaş boyunca aynı cephede yer almaktan doğan bir müttefiklik söz konusudur ve Türkiye'deki entelektüel çevrelerde de İsrail'e karşı müspet bir imaj bulunmaktadır (Öztürk, 2004, s. 193-194).

Bununla birlikte, 1991'in Aralık ayında tüm dünya devletlerini yakından ilgilendiren SSCB'nin dağılması Türkiye-İsrail ilişkilerini etkileyen sonuçlar doğurması bakımından üzerinde durulması gereken bir husustur. Sovyetler Birliği'nin dağılışıyla birlikte, Kafkaslar'da yeni devletler ortaya çıkmış ve bu durum pek çok ülke gibi İsrail tarafından da dikkatle izlenmiştir. Bu itibarla Türkiye'nin bölge ülkeleriyle kültürel bağlarının bulunması, yakın bölgenin bir parçası konumunda olan İsrail'i harekete geçirmiştir. Öyle ki, İsrail bu dönemde enerji ihtiyacını Rusya ve İran'ın yerine bağımsızlığını yeni kazanan Türk Cumhuriyetlerin'den karşılamayı düşünmekteydi ve bölge onun için bir odak noktası hâline gelmişti (Inbar, 2001, s. 51-53). Bu süreçte pek çok alanda gelişmekte olan Türkiye-İsrail ilişkileri düşünüldüğünde İsrail'in, Türkiye'ye Orta Asya'ya birlikte açılarak bölgede işbirliği yapmayı teklif etmesi kaçınılmazdı (Milliyet, 5 Mart 1993, s. 7). Nitekim bu süreçte İsrailli yetkililerin Türk makamlarına bölgede işbirliği yapma konusunda resmi bir teklif sunması iki ülke ilişkilerine yeni bir boyut kazandırarak Türk Cumhuriyetleri'ne uzanmasını sağlamıştır (Milliyet, 27 Mart 1993, s. 7).

5.1.2. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri Üzerinde ABD Etkisine Yönelik Bulguların Değerlendirilmesi

Türkiye-İsrail ilişkilerinden bahsederken, ABD ve İsrail arasında varolan sarsılmaz ilişkiye temas etmek konunun idrak edilmesi bakımından mühim bir gerçektir. Bu itibarla ABD-İsrail ilişkilerinin 14 Mayıs 1948 tarihinde İsrail Devleti'nin kurulmasıyla birlikte alışılmadık tarzda bir gelişim sürecine girdiği, ABD'nin bu devleti tanıyanlar arasında ilk sırada yer aldığı, devam eden yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerin eşine az rastlanılır biçimde gelişme gösterdiği (Aras, 1997,

s. 70; Bilgiç, 2005, s. 95) ve 1980'li yıllara gelindiğinde ise iki ülke arasında varolan ilişkilerin bir tür müttefikliğe dönüştüğü dikkatlerden kaçmamıştır (Aras, 1997, s. 70). Şüphesiz iki ülke arasında varolan sarsılmaz ilişkinin söz konusu dönemde (1983-1993) Türkiye-ABD ilişkilerinin yanında, Türkiye-İsrail ilişkilerinin şekillenmesinde de mühim bir etken olduğu üzerinde durulması gereken bir husustur (Aras, 1997, s. 131). Bu çerçevede Türkiye'nin, ABD Kongresi'ndeki Ermeni ve Yunan lobilerinin faaliyetlerine karşı Yahudi lobisiyle işbirliği yapmak istemesi de göz ardı edilmemelidir (Sönmezoğlu, 2006, s. 450).

Öyle ki, 1980'li ve 1990'lı yıllarda Amerika'daki Yahudi siyasetçilerin, devlet adamlarının, yorumcuların, Yahudi lobisinin en önemli kuruluşları olan Amerika-İsrail Kamu Meseleleri Komitesi'nin (The American Israel Public Affairs Committee-AIPAC) ve Yahudi Ulusal Güvenlik İşleri Enstitüsü'nün (Jewish Institute for National Security Affairs) Amerikan Kongresi'nde Türk-Yahudi yakınlaşmasını bir hayli dert edindikleri hem dönemin basınından hem de Kongre'de Türkiye aleyhinde çıkan yasa tasarılarının engellenmesinden anlaşılmaktadır (Murinson, 2010, s. 66-76; Uzer, 2011, s. 145).

Öte yandan zaman zaman Türkiye ve İsrail arasında çıkan anlaşmazlıklara karşı ABD'li yetkilerin verdiği tepki de dikkat çekmiştir (Tavlaş, 1999, s. 87). Bu çerçevede Kudüs'ün İsrail tarafından 23 Temmuz 1980'de ebedi ve değişmez başkent ilân edilmesine Türkiye'nin tepkisi gecikmezken (Arı, 2004, s. 640), ABD'li yetkililerin Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimine verdiği önemi de ortaya çıkarmıştır. Nitekim 21 Ocak 1981'de 61 Amerikalı senatörün Türkiye'nin Washington büyükelçisi Şükrü Elekdağ'a bir mektup göndererek Türkiye'nin izlemiş olduğu İsrail politikasının Türk-Amerikan ilişkilerini de olumsuz etkileyeceği konusunda uyarılarda bulunmaları bunun açık göstergesi olmuştur (Tavlaş, 1999, s. 86). Buna karşılık, Türkiye'nin konuyu daha ileri boyutlara taşımayarak İsrail'e karşı gayet hassas bir politika takip etmeye başlaması da dikkatlerden kaçmamıştır (Öztürk, 2004, s. 192).

Bununla birlikte, Aralık 1983'de Turgut Özal'ın kurucusu olduğu Anavatan Partisi'nin iktidara gelmesi üzerine Türk dış politikasında Orta Doğu ülkelerinin önem kazanması ve Türkiye'nin bölge ülkeleriyle ekonomik temelli ilişkiler kurmaya başlaması hem ABD yönetiminin hem de ABD'de bulunan Yahudi lobisinin

dikkatini çekmiştir. ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bu konu üzerine yaptığı açıklamada, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmesini normal karşılamakla birlikte, bu siyasetin İsrail'e dönük tonlarından rahatsızlık duyduklarını ifade etmesi (Cumhuriyet, 29 Mart 1984, s. 6) sonraki yıllarda Başbakan Özal'ın, Türkiye-İsrail ilişkilerini ABD üzerinden yürütmeyi tercih etmesine sebep olduğu göz ardı edilmemelidir (Tavlaş, 1994, s. 26).

Nitekim 23 Mart 1985'de ABD'ye bir ziyaret gerçekleştiren Başbakan Özal'ın, hem Amerikalı yetkililerle hem de Yahudi lobisiyle görüşmeler yapması ve bu görüşmeler esnasında Amerikalı yetkililerin Özal'dan İsrail'le diplomatik ilişkilerin seviyesinin yeniden yükseltmesini talep etmeleri (Cumhuriyet, 30 Mart 1985, s. 6; Tavlaş, 1999, s. 91), buna karşılık sonraki yıllarda Özal'da, Orta Doğu'da sağlanacak barışın Türkiye, ABD ve İsrail arasında oluşturulacak bir işbirliği ile mümkün olabileceği düşüncesinin hâsıl olması ve ABD ile ikili ilişkilerde "Yahudi lobisinin" kullanılmasının yaygın bir dış politika unsuru hâline gelmesi (Ertosun, 2016, s. 200) Özal'ın aynı anda hem İsrail'le hem de ABD'yle ilişkilerin gelişimine verdiği önemin açık bir göstergesidir. Bu doğrultuda Özal'ın, Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu ile birlikte ABD'ye yaptığı ziyaretlerde Yahudi lobisinin lideriyle görüşerek Ermeniler'in Kongre'de Türkiye aleyhine çıkaracağı kararlara karşı Türkiye'ye destek olmalarını talep etmesi ve bunu yaparken de gizlilikle hareket ederek Arap aleminin tepkisini çekmek istememesi Türkiye'nin o yıllarda takip ettiği denge politikasının delilidir (Cumhuriyet, 12 Nisan 1985, s. 11; Milliyet, 12 Nisan 1985, s. 8; Milliyet, 2 Ekim 1985, s. 5).

Ardından Türkiye'nin 15 Kasım 1988 tarihinde bağımsızlığını ilân eden Filistin Devleti'ni tanımasına İsrail ve ABD'nin vermiş olduğu tepki de dikkat çekmiştir. Nitekim bu esnada bazı Amerikalı yetkililer Türkiye'nin İslam dünyasının zengin ülkelerinden belli vaatler aldığını düşündüklerini saklamamışlardır (Cumhuriyet, 17 Kasım 1988, s. 3). Buna karşılık, Başbakan Özal'ın Aralık 1988 tarihinde tekrar ABD'yi ziyaret ederek Amerikalı yetkililere Türkiye'nin İsrail politikasında bir değişiklik olmadığı konusunda güvence vermesi ve geçmişte Arap ülkelerinden gelen baskılara rağmen, Türkiye'nin, İsrail'le diplomatik ilişkilerini kesmediğini hatırlatması onun ABD ve İsrail arasında varolan sarsılmaz ilişkiyi idrak ettiğini göstermektedir (Cumhuriyet, 17 Aralık 1988, s. 12). Bundan sonra Özal'ın

İsrail'le olan diplomatik ilişkilerin gelişimine öncelik verdiği gözlenmiştir (Cumhuriyet, 17 Aralık 1988, s. 12).

Soğuk Savaş sonrası dönemde ise ABD'nin iki ülkeyi stratejik önemde görmesi ve yeni dünya düzeninin kurulmasında Türkiye ve İsrail'e önemli bir rol atfetmesi (Altunışık, 2002, s. 81) ABD, İsrail ve Türkiye arasında üçgen mekanizması şeklinde bir yakınlaşma ortamı doğururken (Eminoğlu, 2017, s. 576), aynı dönemde bu durumun ABD tarafından memnuniyetle karşılandığı ve Washington'daki Türk nüfuzunu da artırdığı fark edilmiştir (Gökçe, 2012, s. 59).

5.2. 1983-1993 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-İSRAİL EKONOMİK İLİŞKİLERİNE YÖNELİK BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Türkiye-İsrail ekonomik ilişkileri Türkiye'nin, İsrail'i 28 Mart 1949'da tanıması ve ardından iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmesiyle birlikte dönemin hükümetlerinin desteğiyle ivme kazandığı gözlense de, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin devam eden yıllarda Türkiye'nin, Arap-İsrail anlaşmazlıklarından dolayı İsrail'le yaşamış olduğu diplomatik krizlere, içinde bulunduğu ekonomik bunalımlara ve bölgesel siyasetten kaynaklanan problemlere bağlı olarak hassasiyetini koruduğu ve 1990'ların başlarına kadar düşük düzeyde seyrettiği dikkatlerden kaçmamıştır (Sarıarslan, 2019, s. 1066-1068).

Öyle ki, Türkiye'nin İsrail'i tanıdığı 1949 yılından 1990'lı yıllara kadar bu devletle ekonomik ilişkileri incelendiğinde iki ülke arasındaki ithalât-ihracat oranının %0,1 ilâ %2 arasında değişim gösterdiği açıkça fark edilmektedir (Sağlam, 2005, s. 20-25; Sarıarslan, 2019, s. 1066). Bununla birlikte, Türkiye'nin 10 Mart 1950 tarihinde İsrail Hükûmeti'yle bir modus vivendi ve bir de ticaret ve ödeme anlaşması imzalanması (CA, 1222314/3, 10 Mart 1950, s. 1; Modüs Vivendi, 27 Ocak 1951, s. 159), Mayıs 1953'de İsrail'e 30 bin ton buğday satması (CA, 1312510/4, 4 Nisan 1953, s. 1; CA, 1323612/4, 13 Mayıs 1953, s. 1), 19 Nisan 1954 tarihinde ise Türk Vehbi Koç firması ile İsrail Palalum Limited Şirketi arasında bir emaye fabrikası kurulmasına müsaade etmesi (CA, 135432/4, 30 Nisan 1954, s. 1), ardından 18 Mart 1960 tarihinde İsrail'le yeniden bir Ticaret Anlaşması imzalaması (CA, 1692311/ 6/ 1692, 8 Mayıs 1963, s. 1-2), 19 Kasım 1960'a gelindiğinde İsrail Devleti'nin Posta Bakanlığı ile bir Koli Özel Anlaşması imzalaması (CA, 157283/5, 19 Kasım 1960, s.

1-3) ve 4 Mayıs 1979 tarihinde çıkardığı bir kararla sığır alımlarında bulunmak üzere İsrail'e bir heyet göndererek (CA, 3782255/7, 4 Mayıs 1979, s. 1), İsrail'den 643 düğe ve 2 adet de boğa satın alması (CA, 3757313/7, 21 Eylül 1978, s. 1) bu devletle ekonomik ilişkilerini geliştirme noktasındaki istekliliğinin açık göstergesidir.

Ne var ki, 1980'li yıllara gelindiğinde Türkiye'nin, içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara öncelik vererek Arap ülkeleriyle yakın ilişkiler kurmaya çalışmasının (Arı, 2004, s. 643; Tuncer, 2015, s. 38) İsrail tarafında ciddi anlamda rahatsızlık uyandırdığı dikatlerden kaçmamıştır (Arı, 2004, s. 643; Balcı, 2017, s. 206). Aynı dönemde (23 Temmuz 1980) İsrail'in Kudüs'ü ebedi başkent ilân etmesinin iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler gibi, ekonomik ilişkileri de olumsuz etkilediği Türk Hava Yolları'nın Tel Aviv-İstanbul arasında düzenli uçuşları ile Türk Deniz Yolları'nın Türk ve İsrail limanları arasındaki seferlerin durdurulmasından anlaşılmaktadır (Besalel, 2000, s. 302; Güvendiren, 1999, s. 177).

Bununla birlikte, Eylül 1984'te Türkiye kökenli İstanbul Zahirecilik ve Ticaret Anonim Şirketi'nin İsrail'den 180 bin ton yumurta ithâl etmesinin (Cumhuriyet, 24 Eylül 1984, s. 1) Türkiye'de tartışmalara neden olduğu (Hürriyet, 25 Eylül 1984, s. 15) ve bunun üzerine Turgut Özal'ın bir açıklama yaparak Türkiye'nin İslam alemiyle gelişen ilişkileri olduğunu hatırlatması (Hürriyet, 26 Eylül 1984, s. 5) Türkiye'nin o yıllarda Araplara karşı İsrail yanlısı olduğu imajını vermek istememesinin açık bir göstergesidir (Arı, 2004, s. 640; Bölükbaşı, 2001, s. 246-247).

Öte yandan 1980'li yıllarda İsrail'de %400'leri aşan enflasyonun (Cumhuriyet, 7 Ocak 1986, s. 11) ilerleyen yıllarda %20'lere kadar düşürülmesi (Bensoy vd., 2005, s. 467-468; Sezer, 1997, s. 21-22) Türkiye'de dikkatle izlendiği (Ruben, 2003, s. 41) 17 Ocak 1986'da Cumhuriyet gazetesinde çıkan bir yazıda, İsrail ekonomisinin ve İsrail'de enflasyona karşı uygulamaya konulan önlemlerin enflasyonu düşürerek ülke ekonomisindeki verimliliği artırdığının vurgulanmasından ve bunun Türkiye için örnek teşkil ettiğinin ifade edilmesinden anlaşılmaktadır (Cumhuriyet, 17 Ocak 1986, s. 9).

1985 ve 1986 yıllarında ise iki ülke arasındaki diplomatik temsil düzeyinin maslahatgüzarlık seviyesine yükseltilmesiyle birlikte, 1986 yılından itibaren iki ülke

arasındaki ekonomik ilişkilerin normale dönmeye başladığı (Güvendiren, 1999, s. 178; Tuncer, 2015, s. 51) ve 1987 yılında Türkiye'nin, İsrail'e ihracatının 19,8 milyon dolara, İsrail'in, Türkiye'ye olan ihracatının ise 34,3 milyon dolara yükselerek iki ülke arasındaki toplam ticaret hacminin 54,1 milyon dolara ulaştığı gözlenmiş (Fuller, 2011, s. 207; Nachmani, 2018, s. 227) ve bu durum iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişiminin aynı zamanda diplomatik ilişkilerin gelişimine bağlı olduğu gerçeğini de ortaya çıkarmıştır.

1990'lı yıllara gelindiğinde ise iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin normalleşmeye başlamasıyla birlikte, ekonomik ilişkilerde son derece önemli gelişmelerin kaydedildiği (Cumhuriyet, 18 Kasım 1993, s. 8) ve Türkiye'nin İsrail'le olan toplam ticaret hacminin yaklaşık 125 milyon dolara ulaştığı dikkatlerden kaçmazken (Ruben, 2003, s. 41; Sağlam, 2005, s. 29; Sever, 1998, s. 351), iki ülke arasındaki ticari ilişkilerde görülen gelişmenin turizm alanına da yansıdığı ve 1990'lı yılların başlarından itibaren Türkiye'ye gelen İsrail'li turist sayısında ciddi bir artış gözlendiği fark edilmiştir (Cumhuriyet, 28 Ağustos 1991, s. 10).

Aynı dönemde İsrail'e su satışı da gündeme gelmişse de (Milliyet, 26 Mart 1990, s. 4), bu duruma Arap aleminin tepkisi gecikmemiştir. Şüphesiz bu durum üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Öyle ki, Türkiye'nin İsrail'e su satacağının duyulması üzerine Libya Mayıs 1990'da yaptığı bir açıklamayla Türkiye ile ekonomik ilişkilerini askıya aldığını duyurması ve buna karşılık Devlet Bakanı Işın Çelebi'nin Libya'nın Türkiye büyükelçisiyle görüşerek soruna çözüm üretmeye çalışması dikkatlerden kaçmamıştır (Hürriyet, 18 Mayıs 1990, s. 22). Bundan sonra Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın kısa süreli olarak Türkiye'nin, İsrail'e su satışını durdurduğunu açıklayarak Arap ülkelerinin kaygılarını gidermeye çalışması Türk devlet adamlarının bu yıllarda Araplardan gelen tepkileri göz ardı edemediğini göstermektedir (Milliyet, 3 Haziran 1990, s. 15).

Bununla birlikte, Türk yetkililerin Özal'ın 1987 yılında ortaya attığı Orta Doğu ülkelerine su satma projesini Körfez Savaşı sonrasında tekrar gündeme getirerek diplomatik atağa geçmeyi düşünmeleri, Cumhurbaşkanı Özal'ın da (Kasım 1991) İstanbul'da devlet başkanları düzeyinde bir su zirvesi yapılmasını önermesi (Cumhuriyet, 23 Şubat 1991, s. 10) ve İstanbul'da yapılacak zirveye İsrail'in de

davet edileceğinin duyurulması Türkiye'nin Araplar ve İsrail arasında bir tür arabuluculuk yapmayı düşündüşünün açık işaretidir (Milliyet, 7 Ağustos 1991, s. 9).

Ne var ki, Ağustos 1991'de Milliyet gazetesine bir röpotaj veren Suriye Dışişleri Bakanı Faruk el Şara'nın, İsrail'in İstanbul'da yapılması planlanan zirveye davet edilmesi durumunda hiçbir Arap ülkesinin zirveye katılmayacağını belirtmesi (Milliyet, 7 Ağustos 1991, s. 9) ve bundan sonra Suriye'nin Arap ülkelerinin Türkiye'yi boykot etmesi için yoğun girişimlerde bulunması, buna karşılık bazı Arap ülkelerinin İsrail'in zirveye katılması durumunda kendilerinin katılmayacaklarını bildirmeleri Türkiye'nin bu konuda geri adım atmasına neden olduğu gözlenmiştir (Cumhuriyet, 2 Eylül 1991, s. 10). Nitekim bu dönemde Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada bölge ülkelerinin itirazlarından dolayı İsrail'e davet gönderilmediği bildirilmiştir (Cumhuriyet, 24 Ağustos 1991, s. 17). Ardından İsrail tarafından yapılan açıklamada, İsrail'in davet edilmemesi hâlinde ABD'nin de zirveye katılmayacağının dile getirilmesi (Cumhuriyet, 26 Ağustos 1991, s. 8; Hürriyet, 29 Ağustos 1991, s. 16) Türkiye'nin bu yıllarda bir ikilemde kalarak ABD ve İsrail'i karşısına alma edişesiyle su zirvesini 1992 yılına ertelemesine sebep olmuştur (Cumhuriyet, 7 Ekim 1991, s. 11).

Öte yandan 1 Haziran 1992'de Türk Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in İsrail'i ziyaret etmesiyle birlikte iki ülke arasında bir turizm anlaşması imzalanmıştır (Cumhuriyet, 8 Temmuz 1992, s. 7). Bu anlaşmanın iki ülke arasındaki turizmin gelişmesine ciddi oranda katkı sağladığı, 1992'da İsrail'den, Türkiye 50 bin turistin gelmesinden (Cumhuriyet, 27 Nisan 1993, s. 9) ve 1993 yılında ise bu rakamın 106 bine yükselmesinden anlaşılmaktadır (Harp Akademileri Komutanlığı, 1997, s. 133-134). Aynı dönemde (Mart 1993) iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek için *İsrail-Türkiye İş Konseyi* adıyla bir konseyin kurulması (Milliyet, 24 Aralık 1993, s. 9) Türkiye ve İsrail arasındaki işbirliğini uluslararası boyutlara taşıdığı, İsrail'in Türkiye'ye Orta Asya'da işbirliği yapma konusunda resmi bir teklif sunmasından anlaşılmaktadır (Fuller, 2011, s. 208; Inbar, 2001, s. 53; Milliyet, 27 Mart 1993, s. 7). Keza 15 Kasım 1993'te Kudüs'te iki ülkenin dışişleri bakanları arasında siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliğinin geliştirilmesini içeren bir mutabakat zaptı imzalanmış (Liel & Yirik, 2010, s. 110) ve 17 Kasım'da da iki ülke Mısır'la birlikte aralarındaki turizm işbirliğini geliştirmek için Doğu Akdeniz Turizm

Birliği adıyla bir teşkilât kurmuşlardır (CA, 7615109/ 935019, 18 Kasım 1993, s. 4). Bununla birlikte, aynı dönemde Türkiye'nin Arap ülkeleriyle olan ticaret hacminde düşüş gözlendiği, Türkiye'nin Orta Doğu'ya yaptığı ihracatın 1987'de %27 iken, bu rakamın 1993'te %14'e, ithalâtının da %19'dan yüzde 11'e gerilediği dikkat çekmiştir (Altunışık, 2000, s. 175).

5.3. 1983-1993 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE-İSRAİL EĞİTİM, KÜLTÜR VE SPOR İLİŞKİLERİNE YÖNELİK BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

5.3.1. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye'de İsrail'le Eğitim İlişkilerinin Geliştirilmesine Yönelik Çabaların Değerlendirilmesi

Türkiye ve İsrail devletleri arasındaki eğitim ilişkilerinin İsrail Devleti'nin kurulduğu 14 Mayıs 1948 tarihinden itibaren gerek Arap-İsrail çatışmaları gerekse bölgede meydana gelen ve iki ülke ilişkilerini olumsuz etkileyen olayların yanında, Türk toplumunun İsrail'e karşı olumsuz bakış açısına bağlı olarak 1990'lı yıllara kadar çok fazla gelişme imkânı bulamadığı açıktır. Bununla birlikte, Adnan Menderes'in iktidarda olduğu 1950'li yıllarda Türk ve İsrailli öğrencilerin karşılıklı olarak her iki ülkede tahsil görmeleri için burslar oluşturularak eğitim alanındaki ilişkilerin gelişimine katkı sağlandığı gözlenmiştir (Besalal, 2000, s. 300).

Ne var ki, 23 Temmuz 1980'den sonra iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin en alt düzeye indirilmesinin (Keleşoğlu, 2012, s. 660) eğitim ilişkilerini de kesintiye uğratarak Türkiye'nin, İsrail'deki Askeri, Ticari ve Kültürel Ataşeleri'nin yanında, Eğitimsel temsilcilerini de geri çağırmasına sebep olduğu dikkatlerden kaçmamıştır (Besalel, 2000, s. 302). Bundan sonra 1983-1989 yılları arasında Türkiye'de başbakanlık görevlerinde bulunan Turgut Özal döneminde de bu durum değişmezken, iki ülke arasındaki ilişkilerin 1990'lı yılların başlarından itibaren siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel gibi pek çok alanda gelişmeye başlaması (Altunışık, 2002, s. 91; Liel & Yirik, 2010, s. 102) eğitim ilişkilerini de olumlu yönde etkilediği fark edilmiştir. Öyle ki, 1990 yılından itibaren İsrail Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye ile kültürel ilişkilerin gelişimine öncelik tanıyarak kültürel ve akademik işbirliğini desteklemesi ve bunun için ödenek ayırması iki ülke arasındaki

eğitim ilişkilerine canlılık kazandırdığı gözlenmiştir (Inbar, 2001, s. 24; Inbar, 2003, s. 170).

5.3.2. 1983-1993 Yılları Arasında Türkiye-İsrail Kültür İlişkilerine Yönelik Bulguların Değerlendirilmesi

Türkiye-İsrail kültürel ilişkilerinin tarihi 28 Mart 1949'da Türkiye'nin, İsrail'i tanımasının ardından 16 Ekim 1949'da Taksim Sarıevler'de İsrail Başkonsolosluğu'nun açılışına kadar uzandığı görülmektedir. Öyle ki, İsrail Başkonsolosluğu'nun açılış törenine yirmi bin Türk Musevisi'nin katılması ve ardından İsrail Konsolosu Victor Eliachar'ın Taksim'de bulunan Atatürk Anıtı'na çelenk bırakması Türk Musevileri'nin Türkiye-İsrail ilişkilerinin gelişimine verdiği önemin göstergesi olmuştur (Liel & Yirik, 2010, s. 29-31). Bununla birlikte, İsrail'in kuruluşundan itibaren teknoloji ve sosyal alanlarda göstermiş olduğu performansın Türkiye'de yakından takip edilmesi de Türkiye'deki araştırmacıların İsrail'e karşı ilgisini ortaya çıkarmıştır (Besalal, 2000, s. 300). Aynı zamanda İsrail'in Carmel Tepesi'nde Devlet Başkanı Yitzhak Ben-Zvi tarafından bir orman açılarak (5 Ocak 1953) bu ormana ''Atatürk Ormanı'' adının verilmesi de İsrail'de, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e duyulan saygının işareti olmuştur (Liel & Yirik, 2010, s. 37-45).

Ne var ki, 1953 yılında iki ülke arasında bir kültür anlaşması taslağı hazırlanmışsa da, Adnan Menderes başta olmak üzere Türk devlet adamlarının böyle bir anlaşmaya sıcak bakmamaları Türkiye'nin, o yıllarda Araplara karşı İsrail yanlısı olduğu imajını vermek istememeleri, Arap ülkeleriyle aktif ilişki kurma planları ve 1950'li yılların başlarında kurulması amaçlanan Bağdat Paktı'nın içinde yer almak istemeleri yönündeki düşünceleriyle bağlantılı olduğu açıktır (Arı, 2004, s. 640; Bölükbaşı, 2001, s. 246-247).

Öte yandan 28 Ağustos 1958'de İsrail Başbakanı David Ben Gurion ile Dışişleri Bakanı Golda Meir'in gizlice Türkiye'ye gelerek Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'in başkanlık ettiği üst düzey bir heyetle görüşmeler yapmaları ve bu esnada iki ülke arasında askeri, diplomatik, ticari, bilimsel ve istihbarat-güvenlik alanlarında işbirliğini öngören bir Çevresel Pakt'ın imzalanması (Codispoti, 2000, s. 5-6; Sönmezoğlu, 2006, s. 115-116) iki ülke arasındaki ilişkilere canlılık

kazandırdığı gibi, 1960'lar boyunca kültürel ilişkilerin gelişimine de imkân sağladığı, 20 Ağustos 1962'de İstanbul'da düzenlenen kültür festivali yürüyüşüne İsrail folklor grubunun da katılarak ülkesini temsil etmesinden ve Nisan 1966'da İsrail Turizm Bakanı Moshe Kol'un İstanbul'u ziyaret etmesinden anlaşılmaktadır (Liel & Yirik, 2010, s. 68-78). Keza İsrail Hükümeti'nin 28 Mart 1970 tarihinde Kütahya'nın Gediz ilçesinde meydana gelen ve 800 kişinin hayatını kaybettiği depremde Türkiye'ye yardım göndererek dostluk elini uzatması ve Kıbrıs Barış Harekâtı'nın devam ettiği günlerde batan Türk gemilerindeki askerleri kurtararak gerekli müdahaleyi yaptıktan sonra Türkiye'ye göndermesi Türk tarafıyla ikili ilişkileri geliştirmeye verdiği önemin açık işareti olmuştur (Liel & Yirik, 2010, s. 79-85).

Ne var ki, 1980'li yıllara gelindiğinde daha öncede değinildiği gibi İsrail'in Kudüs'ü ebedi ve değişmez başkent ilân etmesine karşılık, Türkiye'nin de Birleşmiş Milletler'in almış olduğu kararlara uyarak İsrail'le olan diplomatik temsil seviyesini ikinci kâtip düzeyine düşürmesi ve elçilikte bulunan Kültür Ataşesi'ni de geri çekmesi, ardından Türk ve İsrail Üniversiteleri arasındaki kültürel ilişkilerin sonlandırılması Türkiye'nin Kudüs konusunda ne kadar hassas olduğunu ortaya çıkarmıştır (Güvendiren, 1999, s. 177).

1983 ve 1993 yılları arasında Türkiye-İsrail kültürel ilişkilerinin siyasi, askeri ve ekonomik ilişkilerin aksine, Türk Musevileri tarafından kurulan *Morit* (1983) ve *500. Yıl Vakfı* (1989) adlı kuruluşların gerek Türkiye'de gerekse de Türkiye dışında yapmış olduğu etkinlikler yoluyla eşine az rastlanır bir biçimde gelişme göstermesi, bu süreçte iki ülkenin siyasilerinin açıktan açığa aralarındaki kültürel ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini vurgulamaları ve her iki ülkenin diplomatlarının da karşı tarafın bağımsızlık günü etkinliklerine katılmaya başlamaları kültürel ilişkilerin gelişimine verdikleri önemi göstermektedir.

Nitekim 5 Mayıs 1983'de İsrail'in bağımsızlık günü kutlamalarına Türkiye Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Kamuran Gürün'ün katılması ve İsrail'in Ankara maslahatgüzarı Alon Liel tarafından karşılanması (Liel & Yirik, 2010, s. 90), aynı yıl (1983'te) Türk Musevileri tarafından *Morit* adlı bir dernek kurulması (Cumhuriyet, 18 Ekim 1989, s. 3), Mayıs 1986'da yapılan İsrail'in bağımsızlık günü kutlamalarına dönemin Turizm Bakanı Bülent Akarcalı'nın katılması ve Yehuda Millo'nun da 29 Ekim 1986'da Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Çankaya Köşkü'nde düzenlenen

resepsiyona katılarak Cumhurbaşkanı Kenan Evren'le görüşmesi (Liel & Yirik, 2010, s. 93-96) iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin ''ikinci kâtip'' seviyesinde olduğu bir dönemde her iki tarafın kültürel ilişkilerin gelişimine verdiği önemin işareti olmuştur (Cumhuriyet, 21 Ekim 1986, s. 12).

Ne var ki, Ekim 1986'da İsrail'in, Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek için *Türkiye Haftası* adıyla bir program düzenleyerek 12 Türk milletvekilini İsrail'e davet etmesine (Milliyet, 25 Ekim 1986, s. 9) Türk Dışişleri Bakanlığı'nın ve Başbakan Turgut Özal'ın sıcak bakmaması ve bunun üzerine davetin iptal edilmesi dönemin hükümetinin İsrail'le açıktan açığı ilişki kuramadığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır (Milliyet, 26 Ekim 1986, s. 9; Milliyet, 29 Ekim 1986, s. 9). Buna karşılık, İsrail'in Türkiye ile aynı endişeleri paylaşmadığı Türkiye Cumhuriyeti'nin 63. Kuruluş yıldönümü münasebetiyle Hayfa, Batyam ve Holon kentlerinde düzenlenen etkinliklerden anlaşılmaktadır (Cumhuriyet, 29 Ekim 1986, s. 13).

Öte yandan 1989 yılında Türk Musevileri tarafından Yahudilerin Osmanlı Devleti'ne iltica etmelerinin 500. Yıldönümü münasebetiyle *500. Yıl Vakfı* adıyla bir vakıfın kurulması 1990'lı yıllar boyunca Türkiye-İsrail kültürel ilişkilerine ivme kazandırarak iki ülke arasındaki dostluğu pekiştirdiği dikkatlerden kaçmamıştır (Cumhuriyet, 16 Temmuz 1992, s. 18). Keza 1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin yoğunluk kazanmasıyla birlikte, İsrail Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye ile kültürel ve akademik işbirliğini destekleyerek bunun için ödenek ayırması kültürel ilişkilerin eşine az rastlanır bir biçimde gelişmesini sağlarken, İsrail'in Türkiye ile kültürel alandaki işbirliğini artırma konusundaki istekliliğini de gözler önüne sermiştir (Inbar, 2001, s. 24; Inbar, 2003, s. 170). Öyle ki, bu süreçte hem İsrail'de hem de Türkiye'de pek çok sergi, konser, panel, sempozyum, konferans vb. etkinlikler düzenlenmiştir. Özellikle İsrail Cumhurbaşkanı Haim Herzog'un 500. Yıl Vakfı'nın etkinliklerine katılmak üzere (Cumhuriyet, 13 Temmuz 1992, s. 9) 15 Temmuz 1992'de Türkiye'ye gelerek Dolmabahçe Sarayı'nda Yahudilerin İspanya'dan göç edişlerinin 500. Yılı münasebetiyle düzenlenen galaya katılması (Cumhuriyet, 16 Temmuz 1992, s. 18; Cumhuriyet, 17 Temmuz 1992, s. 1) bu yıllarda İsrail'in Türkiye ile kültürel ilişkilerin gelişimine verdiği önemin göstergesi olmuştur.

5.3.3. 1983-1993 Yılları arasında Türkiye-İsrail Spor İlişkilerine Yönelik Bulguların Değerlendirilmesi

Türkiye-İsrail spor ilişkilerinin 1950'li yıllarda iki ülke siyasi ilişkilerinin gelişmeye başlamasıyla birlikte, her iki ülkenin milli futbol takımları arasında yapılan futbol müsabakalarıyla ivme kazandığı ve 1990'lı yılların başlarında iki ülke ilişkilerinin her alanda gelişmeye başlamasının spor alanındaki ilişkileri de olumlu yönde etkilediği, keza bu süreçte her iki ülkenin basketbol ve voleybol takımlarının yanında, lise takımları ve milli güreşçilerinin de uluslararası spor müsabakalarında karşı karşıya gelerek spor ilişkilerinin gelişimine katkı sağladığı açıktır.

Öyle ki, 14 Nisan 1983'te Avrupa Basketbol Şampiyonası grup eleme maçında Türk Yıldız Basketbol Milli Takımı'nın İsrail Basketbol Takımı ile karşı kaşıya gelmesinin (Cumhuriyet, 15 Nisan 1983, s. 10), 19 Mayıs 1986'da iki takımın tekrar karşılaşmasının (Cumhuriyet, 20 Mayıs 1986, s. 12), 31 Ocak 1990'da Türk Basketbol takımı Efes Bilsen ile İsrail'in Hapoel Holon takımı arasında yapılan basketbol maçının (Cumhuriyet, 1 Şubat 1990, s. 16), 19 Nisan 1990'da Antalya'da yapılan Liselerarası Dünya Voleybol Şampiyonası'nda da İstanbul Cumhuriyet Lisesi ile İsrail arasında yapılan voleybol maçının (Cumhuriyet, 20 Nisan 1990, s. 18), ardından 26 Nisan 1991'de İstanbul Çavuşoğlu Lisesi'nin Liselerarası Basketbol Şampiyonası'nda İsrail'le oynadığı basketbol maçının (Cumhuriyet, 27 Nisan 1991, s. 18) ve 26 Nisan 1991'de de Almanya'da başlayan Güreş Şampiyonası'nda Türkiye'yi temsil eden Erdoğan Karaali'nin rakibi İsrail güreşçisi Arabov'la karşı karşıya gelmesi ile (Milliyet, 27 Nisan 1991, s. 20) 5 Ocak-18 Şubat-23 Şubat 1993 tarihlerinde Efes Bilsen ile İsrail basketbol takımı Hapoel arasında yapılan basketbol maçlarının iki ülke arasındaki spor ilişkilerinin gelişimine katkısı büyüktür (Cumhuriyet, 6 Ocak 1993, s. 16; Cumhuriyet, 19 Şubat 1993, s. 16; Cumhuriyet, 24 Şubat 1993, s. 16).

KAYNAKLAR

A) ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Muamelât Umum Müdürlüğü. (1949, 24 Mart). *İsrail Devleti'nin tanınması* (Yer Numarası. 118108, Karar Sayısı. 3). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Muamelât Umum Müdürlüğü. (1950, 10 Mart). *İsrail Hükümeti ile bir modüs vivendi ve bir ticaret ve ödeme anlaşması akdi* (Yer Numarası. 1222314, Karar Sayısı. 3). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başvekâlet Muamelât Umum Müdürlüğü. (1953, 1 Ekim). *İsrailli Dr. Müh. Levi Koifman'ın Maden Tetkik Arama Enstitüsü Genel Müdürlüğü'nde 3 ay müddetle çalıştırılmasına izin verilmesi* (Yer Numarası. 133791, Karar Sayısı. 4). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başvekâlet Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1955, 30 Mart). *İsrailli Boris Robinovitch'in Müşavir Mühendis olarak Toprak Mahsulleri'nde çalıştırılmasına izin verilmesi* (Yer Numarası. 1381364, Karar Sayısı. 4). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başvekâlet Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1955, 23 Mart). *İsrailli Egen Kohner Kerten ile Çeklerden Evjen Glazer'in İstanbul Konservatuvarı Şehir Orkestrasında iki yıl çalıştırılmasına izin verilmesi* (Yer Numarası. 13812917, Karar Sayısı. 4). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başvekâlet Muamelât Umum Müdürlüğü. (1953, 4 Nisan). *İsrail'e buğday satışı hususunda mektup teatisi suretiyle anlaşma yapmak ve anlaşmayı imzalamak için Turgut Menemencioğlu'na yetki verilmesi* (Yer Numarası. 1312510, Karar Sayısı. 4). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başvekâlet Muamelât Umum Müdürlüğü. (1953, 13 Mayıs). *İsrail'e 30 000 ton buğday satılması hususunda İsrail Elçiliği ile teati olunan mektupların onanması*

(Yer Numarası. 1323612, Karar Sayısı. 4). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başvekâlet Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1954, 30 Nisan). *Vehbi Koç Firması'nın İsrail Tel Aviv'de kurulmuş Palalum Ltd.Şti. ile Müşterek kurulacak olan Emaye Fabrikası için göndereceği makine ve tesis malzemesinin 6224 sayılı kanunundan faydalandırılması* (Yer Numarası. 135432, Karar Sayısı. 4). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başvekâlet Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1960, 19 Kasım). *PTT İşleri Genel Müdürlüğü ile İsrail Posta Bakanlığı arasında Koli Özel Anlaşması'nın imzası için adı geçen Genel Müdürlüğe yetki verilmesi* (Yer Numarası. 157283, Karar Sayısı. 5). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1962, 9 Haziran). *Bedelleri Türkiye-İsrail Ticaret ve Ödeme Anlaşması çerçevesinde ödenmek üzere İsrail tarafından satınalınarak Stock-Pile İdaresine satılacak olan kromun Amerika'ya ihracı* (Yer Numarası. 164241, Karar Sayısı. 6). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kararlar ve Kanunlar Tetkik Dairesi. (1963, 8 Mayıs). *TC Hükümeti ile İsrail Devleti Hükümeti arasındaki 18 Mart 1960 tarihli Ticaret Antlaşması'na Ek Protokol ile eklerinin yürürlüğe konulması* (Yer Numarası. 1692311, Karar Sayısı. 6/1692). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1964, 18 Nisan). *Köyişleri Bakanı Lebit Yurdoğlu'nun İsrail ve Hindistan'ı, ziyaret etmesi* (Yer Numarası. 177243, Karar Sayısı. 6). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1968, 14 Ağustos). *İsrail Hükümeti ile imzalanmış olan Ticaret Anlaşması'na ek olarak Kudüs'te imzalanan protokol ve eklerinin onaylanması* (Yer Numarası. 2246411, Karar Sayısı. 6). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1969, 28 Temmuz). *Türkiye koyunlarının melezleme yolu ile ıslahı imkânları konulu proje ile ilgili olarak Bulgaristan, Hollanda ve İsrail'den damızlık koyun satınalınması için heyet teşkili* (Yer Numarası. 238579, Karar Sayısı. 6). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1979, 4 Mayıs). *Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Uzman Kurulu üyelerinin sığır alımlarında bulunmak üzere Almanya ve İsrail'e gitmeleri* (Yer Numarası. 3782255, Karar Sayısı. 7). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1978, 21 Eylül). *Türkiye Cumhuriyeti ile Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası arasında yapılan Hayvancılık Projesinin Borç Verme ve Proje Anlaşmaları uyarınca İsrail ve Batı Almanya'dan damızlık hayvan satınalınması için oluşturulacak heyetler* (Yer Numarası. 3757313, Karar Sayısı. 7). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1984, 6 Nisan). *22 Şubat 1984 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Suudi Arabistan Krallığı Hükümeti Arasında Askeri Eğitim, Öğretim ve Geçici Görev (İare) Alanlarında Müşterek İşbirliği Anlaşmasının onaylanması* (Yer Numarası. 5052014, Karar Sayısı. 847914). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1992, 21 Ocak). *T.C. eski Tel Aviv Elçiliği Maslahatgüzarı Ekrem Güvendiren'in, İsrail nezdinde Türkiye Büyükelçisi olarak atanması* (Yer Numarası. 70327010, Karar Sayısı. 922650). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1992, 2 Şubat). *İsrail nezdindeTürkiye Büyükelçisi Ekrem Güvendiren'in merkeze ve Birleşmiş Milletler Cenevre Ofisi nezdinde Türkiye Daimi Temsilciliği Müsteşarı Onur Gökçe'nin İsrail nezdinde Türkiye Büyükelçiliğine atanmaları* (Yer Numarası. 7052776, Karar Sayısı. 922716). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1992, 6 Ağustos). *1 Haziran 1992 tarihinde Kudüs'te imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve İsrail Devleti Hükümeti Arasında Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması'nın onaylanması* (Yer Numarası. 7223458, Karar Sayısı. 923378). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1992, 24 Eylül). *Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Büyükelçi Bilgin Unan'ın, ikili siyasi istişarelerde bulunmak üzere beraberindeki kişiyle birlikte Hükümetimizi temsilen 29 Eylül-1 Ekim 1992 tarihlerinde İsrail'e gönderilmesi* (Yer Numarası. 7273651, Karar Sayısı. 923571). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1993, 27 Ekim). *Turizm Bakanı Abdulkadir Ateş'in Türkiye ile İsrail arasında ticaretin geliştirilmesi, yatırım ve İşbirliği imkânlarının arttırılması amacıyla Türk İhraç Ürünleri Sergisi ve Tanıtım Haftası kapsamında düzenlenecek iş gezisine katılmak ve görüşmelerde bulunmak bir heyetle birlikte adı geçen ülkeye gönderilmesi ve kendisine imza yetkisi verilmesi* (Yer Numarası. 7605061, Karar Sayısı. 934971). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1993, 9 Kasım). *Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in ikili ve bölgesel konularda görüşmelerde bulunmak üzere bir heyetle birlikte İsrail'e gönderilmesi* (Yer Numarası. 7615097, Karar Sayısı. 935007). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü. (1993, 18 Kasım). *Türkiye, Mısır ve İsrail'in kurucu üye olarak yer alacakları Doğu Akdeniz Turizm Teşkilatı'nın kuruluşuna ilişkin Anlaşma'yı T.C. Hükûmeti adına imzalamaya Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş'in yetkili kılınması* (Yer Numarası. 7615109, Karar Sayısı. 935019). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi, İstanbul.

Resmi Gazete

Atama Kararı. (1992, 11 Şubat). *Resmi Gazete* (Sayı: 21139). Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21139.pdf

Atama Kararları. (1992, 11 Nisan). *Resmi Gazete* (Sayı: 21196). Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21196.pdf

Milletlerarası Andlaşma. (1992, 28 Mayıs). *Resmi Gazete*. (Sayı: 21241). Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21241.pdf

Milletlerarası Andlaşma. (1992, 11 Eylül). *Resmi Gazete*. (Sayı: 21342). Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/21342.pdf

Modus Vivendi. (1951, 27 Ocak). *Resmi Gazete*. (Sayı: 7722). Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7722.pdf

Siyasi Partiler Kanunu. (1983, 24 Nisan). *Resmi Gazete*. (Sayı: 18027). Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18027.pdf

B) GAZETELER

Cumhuriyet

ABD bilgi istedi. ABD'ye karşı sahte bombalı pankart. (1986, 22 Nisan). *Cumhuriyet*, s. 8.

Ahirada Sinagogu ibadet açıldı. (1992, 20 Kasım). *Cumhuriyet*, s. 3.

Akdenizde esrarlı tekne. (1986, 13 Şubat). *Cumhuriyet*, s. 8.

Akın, D. (1989, 7 Kasım). İsrail Hayfa Üniversitesi öğretim üyesi Prof. David Kushner: Biz tanzimatı çok sevmiştik. *Cumhuriyet*, s. 10.

Akerson, T. Ergin, S. (1985, 2 Ekim). Halefoğlu, Şamir ile görüşmüyor. *Cumhuriyet,* s. 11.

Akyol, K. (1992, 31 Temmuz). Orta Doğu Barışı Su üzerine kurulacak. *Cumhuriyet,* s. 8.

Akyol, K. (1993, 15 Kasım). Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeni dönem. *Cumhuriyet,* s. 15.

Akyol, K. (1993, 16 Kasım). Çetin: Orta Doğu 'terörizme serbest bölge' olmamalı. *Cumhuriyet,* s. 15.

Ankara-Tel Aviv: Diplomaside bahar. (1990, 2 Mayıs). *Cumhuriyet,* s. 3.

Arcayürek, C. (1985, 15 Kasım). Türk-İsrail ilişkilerinin sınırlı olması çok üzücü. *Cumhuriyet,* s. 15.

Arcayürek, C. (1985, 16 Kasım). ABD'nin isteği Türk-İsrail yakınlaşması. *Cumhuriyet,* s. 8.

Arcayürek, C. (1990, 3 Mayıs). İçerisi Dışarısı. *Cumhuriyet,* s. 10.

Arap ipoteği kalktı. (1993, 17 Kasım). *Cumhuriyet,* 8

AT üyeliğimize İsrail desteği. (1987, 15 Mayıs). *Cumhuriyet,* s. 6.

Atiyas, Ş. (1987, 1 Ekim). Sessiz diplomasi. *Cumhuriyet,* s. 8.

Atiyas, Ş. (1987, 3 Ekim). Halefoğlu, New York temaslarını tamamladı. Kıbrıs için pazarlık yok. *Cumhuriyet,* s. 8.

Atiyas, Ş. (1989, 25 Ekim). İsrail'e ilk kez evet. *Cumhuriyet,* s. 19-20.

Atiyas, Ş. (1991, 18 Aralık). Türkiye, tutumunu değiştirdi. *Cumhuriyet,* s. 10.

Balcı, E. (1985, 10 Temmuz). İsrail'den Türkiye'ye işbirliği önerisi. *Cumhuriyet,* s. 6.

Balcı, M. (1992, 19 Temmuz). Türkiye-İsrail. *Cumhuriyet,* s. 9.

Barış için dua heykeli Beyoğlu'na. (1992, 5 Şubat). *Cumhuriyet,* s. 8.

Berberoğlu, E. (1987, 26 Ocak). Evren'den İslam ülkelerine çağrı. *Cumhuriyet,* s. 8.

Bugün Kudüs ile dayanışma günü. (1984, 18 Mayıs). *Cumhuriyet,* s. 6.

Cami çıkışı ABD'yi protesto. (1991, 19 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 4.

Cemal, H. (1985, 30 Mart). Özal ve radio istasyonu. *Cumhuriyet,* s. 6.

Cumhurbaşkanı İslam Zirvesi için Fas'ta. (1984, 16 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 11.

Çandar, C. (1985, 27 Aralık). Ticaret ticarettir!. *Cumhuriyet,* s. 10.

Çandar, C. (1986, 1 Kasım). İlişkilerimiz normalleşmeli. *Cumhuriyet,* s. 7.

Çandar, C. (1986, 14 Kasım). İzak Rabin'den 5 ilginç iddia. *Cumhuriyet,* s. 11.

Çandar, C. (1987, 26 Haziran). Kral Hüseyin'in çantasında neler var. *Cumhuriyet,* s. 10.

Çavuşoğlu dünya şampiyonu. (1991, 27 Nisan). *Cumhuriyet,* s. 18.

Çetin: Onlar bizden korksun. Türkiye'nin Orta Doğu'da etkinliği arttı. (1993, 29 Temmuz). *Cumhuriyet,* s. 9.

Devlet Başkanı, azınlık liderlerini Kabul etti: ''Ermeniler'den cinayetlerin öcünü almayı hiçbir zaman düşünmedik. (1982, 13 Şubat). *Cumhuriyet,* s. 11.

Demirel'den ilk hayır. (1991, 18 Aralık). *Cumhuriyet,* 10.

Dışişleri, 4 HP'li vekil için ateş püskürüyor. (1984, 20 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 1-7.

Dış politikada: Üçüncü köprü ve liderlik. (1985, 19 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 2.

Dolmabahçe'de 500. yıl balosu. (1992, 16 Temmuz). *Cumhuriyet,* s. 18.

Ergin, S. (1984, 29 Mart). Ankara'nın Orta Doğu politikasına Yahudi lobisi tepki duyuyor. *Cumhuriyet,* s. 6.

Ergin, S. (1984, 31 Mart). Türkiye ile İsrail yakınlaşmalı. *Cumhuriyet,* s. 13.

Ergin, S. (1985, 3 Ekim). Halefoğlu: İsrail bu kez cezalandırılsın. *Cumhuriyet,* s. 11.

Ergin, S. (1986, 4 Kasım). ABD ile sorunlar ağırlaşıyor. *Cumhuriyet,* s. 8.

Evet, Türkiye İsrail'in ilgi alanı içindedir. (1983, 13 Aralık). *Cumhuriyet,* s. 7.

Efes işi bitiremedi. (1990, 1 Şubat). *Cumhuriyet,* s. 16.

Efes Bilsen yarı finali garantiledi. (1993, 6 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 16.

Efes, şimdi de finale koşuyor. (1993, 19 Şubat). *Cumhuriyet,* s. 16.

Efes Bilsen Avrupa'da Tarih yazdı. (1993, 24 Şubat). *Cumhuriyet,* s. 16

Erkmen, İsrail'de terörü görüşüyor. (1986, 17 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 11.

Evren: İsrail'e karşı birlik. (1984, 19 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 6.

Filistinli gerillalar Mısır elçiliğini bastı. (1979, 14 Temmuz). *Cumhuriyet,* s. 11.

Filistin sokağına İsrail tepkisi. (1987, 29 Ağustos). *Cumhuriyet,* s. 7.

Filistin halkıyla dayanışma. (1988, 21 Mart). *Cumhuriyet,* s. 9.

Filistin örgütüne kuşkuyla baktık. (1993, 24 Şubat). *Cumhuriyet,* s. 16.

Fenerbahçe, Hapoel takımını 1-0 yendi. (1950, 4 Haziran). *Cumhuriyet,* s. 4.

Fenerbahçe, Hapoel'i dün 3-1 yendi. (1950, 12 Haziran). *Cumhuriyet,* s. 4.

Felâketzedelere, içten ve dıştan büyük yardım göderiliyor. (1970, 31 Mart). *Cumhuriyet,* s. 7.

Galatasaray dün Hapoel takımını 4-2 mağlup etti. (1950, 5 Haziran). *Cumhuriyet*, s. 4.

Galatasaray, Hapoel ile berabere kaldı. (1953, 31 Ağustos). *Cumhuriyet,* s. 1.

Gerillaların eylemi ile ilgili yayınlar nedeniyle Türkiye İsrail'i protesto etti. (1979, 24 Temmuz). *Cumhuriyet*, s. 11.

Geray, H. (1992, 13 Temmuz). İsrail ile yakın ilişkiler. *Cumhuriyet,* s. 9.

Geray, H. (1993, 27 Nisan). Ankara-Tel Aviv yakınlaşması. *Cumhuriyet,* s. 9.

Güldemir, U. (1988, 19 Kasım). İsrail lobisinden cephe. *Cumhuriyet,* s. 15.

Güldemir, U. (1988, 17 Aralık). Özal'dan ABD'ye güvence: İsrail'le ilişkiye devam. *Cumhuriyet,* s. 12.

Güldemir, U. (1989, 31 Ekim). İsrail lobisi geri adım attı. *Cumhuriyet,* s. 10.

Gürkan, İsrail maslahatgüzarı ile görüştü. (1986, 7 Ocak). *Cumhuriyet*, s. 11.

Hahambaşı, Yahudileri Türkiye'ye çağırdı. (1991, 19 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 20.

İdiz, S. (1987, 19 Eylül). Halefoğlu BM Genel Kurulu öncesi Cumhuriyet'in sorularını yanıtladı. Rum atağına hazır yanıt. *Cumhuriyet,* s. 13.

İdiz, S. (1988, 17 Kasım). İsrail'den tepki. *Cumhuriyet,* s. 15.

İdiz, S. (1988, 19 Kasım). İlişki düzeyi gündemde. *Cumhuriyet,* s. 15.

İdiz, S. (1989, 6 Ocak). İsrail için denge atağı. *Cumhuriyet,* s. 13.

İdiz, S. (1989, 10 Şubat). Yılmaz: İsrail'e koz vermemek gerek. *Cumhuriyet,* s. 17.

İdiz, S. (1989, 14 Kasım). İsrail'den Türkiye'ye sıcak mesaj. *Cumhuriyet,* s. 3.

İdiz, S. (1990, 17 Ağustos). Türkiye bölgede istkrar unsuru. *Cumhuriyet,* s. 17.

İdiz, S. (1991, 23 Şubat). Ankara 'su atağına'soyunuyor. *Cumhuriyet,* s. 10.

İdiz, S. (1991, 21 Mart). Ankara 'su' için uzlaşma arıyor. *Cumhuriyet,* s. 11.

İhtiyatlı destek. (1988, 25 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 15.

İkinci İsrail olmayalım. (1990, 23 Ağustos). *Cumhuriyet,* s. 10.

İlişkilerimiz büyükelçilik düzeyine çıkmalı. (1991, 28 Ağustos). *Cumhuriyet,* s. 10.

İsrail elçiliği Arap gerillaların baskınından sonra Türk basınında çıkan yazılardan derlediği bir albümü dağıtıyor. (1979, 23 Temmuz). *Cumhuriyet,* s. 11.

İsrail maslahatgüzarı: Türkiye ile biz Batı'nın bir parçasıyız. (1983, 25 Haziran). *Cumhuriyet,* s. 11.

İsrail yumurtası, Bursa'da görücüye çıkıyor. (1984, 24 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 1-8.

İsrail, 3 HP'liyi kutladı. (1984, 25 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 1.

İsralli bir yetkili, Türk Dışişleri ile temas etti. (1985, 17 Nisan). *Cumhuriyet,* 11.

İsrail, Tunus'u vurdu. (1985, 2 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 11.

İsrail'i protesto ettik. (1986, 15 Şubat). *Cumhuriyet,* s. 10.

İsrail politikamızda değişiklik yapmadık. (1986, 9 Ağustos). *Cumhuriyet,* s. 14.

İsrail'den işbirliği çağrısı. (1986, 21 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 12.

İsrail'de de kutlanıyor. (1986, 29 Ekim). *Cumhuriyet,* 13.

İsrail'in, Türk işçisi umudu. (1988, 18 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 3.

İsrail'i protesto. (1988, 19 Mart). *Cumhuriyet,* s. 13.

İsrail enflasyonu nasıl düşürdü. (1989, 26 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 10.

İsrail, Türkiye'den destek istiyor. (1989, 17 Mayıs). *Cumhuriyet,* s. 3.

İsrail'e su satışı. (1990, 11 Mayıs). *Cumhuriyet,* s. 13.

İsrail uçakları geldi. (1991, 21 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 17.

İsrail maslahatgüzarı Uri Gordon'un Cumhuriyet'e demeci: Orta Doğu konferansı. Çözüm için bir adım. (1991, 27 Ağustos). *Cumhuriyet,* s. 8.

İsrail, Türkiye'den su almayı düşünüyor. (1991, 10 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 8.

İsrail'le turizm anlaşması. (1992, 8 Temmuz). *Cumhuriyet,* s. 7.

İsrail'den önemli konuk. (1992, 16 Temmuz). *Cumhuriyet,* s. 17.

İsrail'den Ankara'ya etkin rol çağrısı. (1992, 16 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 11.

İsrail-FKÖ ilişkilerinde yeni sayfa açıldı. (1993, 21 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 8.

İsrail, Türkiye'den daha aktif rol bekliyor. (1993, 28 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 8.

Kudüs'ten Ankara'ya destek iddiası. (1989, 20 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 15.

Küstkünler barıştı. (1992, 18 Temmuz). *Cumhuriyet,* s. 16.

Mecliste İsrail'e kınama. (1988, 10 Mart). *Cumhuriyet,* s. 7.

Milli takımımız İsrail'i 3-2 yendi. (1950, 4 Aralık). *Cumhuriyet,* s. 4.

Millilerimiz İsrail'e yenildi. (1986, 20 Mayıs). *Cumhuriyet,* s. 12-13.

Misilleme yapacağız. Ankara İsrail'li bakan istemedi. (1986, 9 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 10-11.

Mumcu, U. (1991, 14 Nisan). Balfour. *Cumhuriyet,* s. 14.

Museviler Türkler'le kader ortağı. (1991, 1 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 10.

Musevilerin 500. yılı. (1992, 2 Mart). *Cumhuriyet,* s. 12.

Museviler'den 500. yıl için şükran. (1992, 5 Mart). *Cumhuriyet,* s. 8.

Özal: İsrail'le ilişkiler ne iyileşecek, ne kötüleşecek. (1984, 20 Şubat). *Cumhuriyet,* s. 6.

Özal: Hiç hoş karşılamadık. (1984, 21 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 1-8.

Özal'ın ABD'deki gizli temasları. (1985, 12 Nisan). *Cumhuriyet,* s. 11.

Özal'dan Museviler'e mesaj. (1991, 21 Kasım). *Cumhuriyet,* s. 11.

Özkan, Y. (1990, 20 Nisan). Voleybolda şampiyonluk için oynuyoruz. *Cumhuriyet,* s. 18.

Saraç, M. Yıldırım, A. (1992, 17 Temmuz). Bush'tan videolu mesaj. *Cumhuriyet,* s. 17.

Sarıibrahimoğlu, L. (1993, 17 Kasım). İsrail terör anlaşmasına karşı. *Cumhuriyet,* s. 8.

Sarıibrahimoğlu, L. (1993, 18 Kasım). İsrail'le ilişkiler inişli-çıkışlı oldu. *Cumhuriyet,* s. 8.

Sefarat şarkıları. (1991, 27 Mayıs). *Cumhuriyet,* s. 7.

Sedat: ''İsrail Devleti gerçeğini tanıyoruz''. (1977, 21 Kasım), *Cumhuriyet,* s. 1.

Sefarad müziği. (1991, 10 Kasım). *Cumhuriyet,* s. 9

Sinagog'dan müzeye. (1991, 8 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 3.

Su konferasında İsrail krizi. (1991, 24 Ağustos). *Cumhuriyet,* s. 17.

Su zirvesi. (1991, 26 Ağustos). *Cumhuriyet,* s. 8.

Su zirvesi. (1991, 2 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 10.

Su zirvesi 1992'ye kaldı. (1991, 7 Ekim). *Cumhuriyet,* 11.

Su zirvesine Ankara talip. (1992, 30 Ocak). *Cumhuriyet,* 10.

Tan, A. (1986, 16 Ocak). Gürkan'ın eli. *Cumhuriyet*, s. 7.

Tel Aviv ikinci katipliğine kıdemli elçi atandı. (1986, 6 Ağustos). *Cumhuriyet,* s. 10.

Teröre sert kınama. Sinogog baskını İsrail'de hükümet bunalımına yol açtı. (1986, 8 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 13.

Türkmen, BM'de İsrail'i kınadı. (1982, 5 Ekim). *Cumhuriyet*, s. 9.

Türkiye-İsrail yakınlaşması. (1990, 16 Mayıs). *Cumhuriyet,* s. 3.

Türkiye-İsrail ilişkilerinde yumuşama. (1990, 18 Mayıs). *Cumhuriyet,* s. 16.

Türkiye ile aramızı bozmak istiyorlar. (1990, 13 Haziran). *Cumhuriyet*, s. 3.

Türk yürüyüşüne İsrail müziği (1991, 15 Mayıs). *Cumhuriyet*, s. 5.

Türkiye-İsrail ilişkileri. (1991, 24 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 10.

Türkiye'nin Orta Doğu'da etkinliği arttı. (1993, 29 Temmuz). *Cumhuriyet*, s. 9.

Ulagay, O. (1986, 17 Ocak). Türkiye için alternatif Napolyon planı. *Cumhuriyet,* s. 9.

Uludemir, U. (1987, 16 Eylül). Türk-İsrail diyaloğu. *Cumhuriyet,* s. 13.

Uluengin, H. (1988, 27 Aralık). Türkiye düş kırıklığı yarattı. *Cumhuriyet,* s. 13.

Varol, S. (1988, 16 Kasım). Filistin tarihinde yeni sayfa. *Cumhuriyet,* s. 15.

Yahudi lobisi İstanbul'da. (1989,10 Şubat). *Cumhuriyet*, s. 17.

Yahudi kongresi. (1989, 18 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 3.

Yahudiler Osmanlı'dan memnun. (1991, 24 Mart). *Cumhuriyet,* s. 15.

‘Yahudiler, Osmanlı’dan soyutlanamaz’. (1992, 21 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 7.

Yapıcı, M. (1991, 27 Haziran). Tarımda İsrail üretim tekniği. *Cumhuriyet,* s. 13.

Yıldız basketbol milli takımımız İsrail’i 89-86 yendi. (1983, 15 Nisan). *Cumhuriyet,* s. 10.

Yılmaz İsrail dışişleri bakanı Moşe Dayan ile. (1989, 11 Ocak). *Cumhuriyet,* s. 8.

500 yıllık Türk-Musevi dostluğu. (1989, 6 Eylül). *Cumhuriyet,* s. 6

500. Yıl Vakfı’nın sempozyumu. (1991, 6 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 9.

500. Yıl Vakfı’ndan sergi. (1991, 14 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 9.

500. yıl kutlama etkinlikleri çerçevesinde Los Paşaros Sefaradis’in vereceği konser. (1991, 11 Kasım). *Cumhuriyet,* s. 9.

500. Yıl Vakfı Türkiye’yi tanıtıyor. (1992, 9 Mart). *Cumhuriyet,* s. 3.

500. Yıl Vakfı’nın defilesi. (1992, 27 Ekim). *Cumhuriyet,* s. 7.

Çongar, Y. (1991, 28 Ağustos). İlişkilerimiz büyükelçilik düzeyine çıkmalı. *Cumhuriyet,* s. 10.

Güneş

Sirmen, M. (1984, 23 Mart). Başbakan’la seçim dışı bir söyleşi. *Güneş,* s. 7.

Hürriyet

Arafat: ‘‘İsrail’e gereken cevap verilecek’’. İsrail jetleri 2. 400 km boyunca nasıl görülmedi. (1985, 3 Ekim). *Hürriyet,* s. 10-19.

Bardakçı, M. (1989, 10 Şubat). İlişkilerde 3 pürüz *Hürriyet,* s. 21.

‘‘Gizli geziyi’’ milletvekilleri ertelemiş. (1986, 2 Kasım). *Hürriyet,* s. 3.

Filistin devletine ‘hoşgeldin’. (1988, 16 Kasım). *Hürriyet,* s. 12.

Filistin ayaklanmasında ilk yardım Türkiye’den. (1990, 10 Şubat). *Hürriyet*,s. 21.

Hezog korkusu. (1992, 16 Temmuz). *Hürriyet,* s. 28.

İsrail seyyahları döndü. Yumurta kavgası. (1984, 25 Eylül). *Hürriyet,* s. 15.

‘‘İsrail’le ilişkileri kesin’’. (1986, 8 Ocak). *Hürriyet,* s. 10.

İsrail’le ilişkilerimiz. (1986, 8 Ağustos). *Hürriyet,* s. 17.

İsrail’den sıcak yaklaşım. (1986, 21 Ekim). *Hürriyet,* s. 18.

İsrail lanetlendi. (1988, 12 Mart). *Hürriyet.* s. 16.

Kışlalı, M. A. (1984, 19 Ocak). Evren, ‘‘İslam’da birlik çağrısı yaptı’’. *Hürriyet,* s. 13.

Koçak, N. (1986, 9 Eylül). İsrail’le paslaşma. *Hürriyet,* s. 19.

‘‘Orta Doğu’da savaşa bile neden olabilir’’. (1990, 18 Mayıs). *Hürriyet,* s. 22.

Pulur, H. (1984, 26 Eylül). İsrail kökenli yumurtalara ölüm. *Hürriyet,* s. 5.

Solak, İ, (1984, 27 Eylül). ‘‘Evren’e mesaj getirdik’’. *Hürriyet,* s. 19.

Turgut, S. (1990, 18 Mayıs). ‘‘Su’’ yüzünden Libya’da küstü. *Hürriyet*, s. 22.

Utkan, A. (1991, 29 Ağustos). Su zirvesinde İsrail pürüzü. *Hürriyet,* s. 16.

Milliyet

Acar, Ö. (1985, 2 Ekim). Peres, Özal'dan randevu istedi. *Milliyet,* s. 5.

Ankara'dan Arafat'a destek. (1988, 10 Aralık). *Milliyet,* s. 4.

Aral, C. (1986, 19 Ekim). 'Türkiye ile kaderimiz ortak'. *Milliyet,* s. 14.

Arafat'tan Türkiye'ye şükran. (1988, 23 Kasım). *Milliyet,* s. 4.

Arafat'tan mesaj. (1988, 26 Kasım). *Milliyet,* s. 4.

Arman, D. (1991, 7 Ağustos). Su zirvesinde İsrail yok. *Milliyet,* s. 9.

Barış çabamıza ABD'den ret. (1986, 28 Ocak). *Milliyet,* s. 9.

Batur, N. (1986, 12 Ağustos). İsrail'le ilişkiler ısınıyor. *Milliyet,* s. 7.

Batur, N. (1990, 25 Mayıs). Türkiye'ye su kıskacı. *Milliyet,* s. 15.

Batur, N. (1990, 3 Haziran). İsrail'e su satışı durduruldu. *Milliyet,* s. 15.

Batur, N. (1993, 15 Kasım). İlişkilerde 4 hedef. *Milliyet,* s. 21.

Başkent'te bomba. (1992, 8 Mart). *Milliyet,* s. 13.

Begin, T. Güner, A & Türkkuşu, H. (1986, 11 Eylül). Hazin tören. *Milliyet,* s. 12.

Belovacıklı, M. Mert, K. Eliş, B & Eser, A. S. (1992, 5 Mart). Zonguldak kan ağlıyor. *Milliyet,* s. 12.

Birler, H. (1986, 5 Şubat). İsrail Esad'ın yardımcısını kaçırdı. Yine devlet terörü. *Milliyet,* s. 5.

Birler, H. (1986, 7 Şubat). ‘‘İsrail’i içinden vuracağız’’. *Milliyet,* s. 13.

Bilginer, E. (1986, 4 Nisan). ABD seminerinde İsrail kulisi. *Milliyet,* s. 12.

Bomba olayı DGM’de. (1992, 9 Mart). *Milliyet,* s. 19.

Doğan, Y. (1991, 30 Kasım). Dış politikada ilk atak: İsrail. *Milliyet,* s. 16.

Çakır, R. (1993, 15 Eylül). Barışın ilk sonucu İsrail’e Türk suyu. *Milliyet,* s. 7.

Çetin, İsrail’e gitmeye hazırlanıyor. (1993, 7 Ağustos). *Milliyet,* s. 12.

En büyük terörist İsrail. (1985, 2 Ekim). *Milliyet,* s. 5.

Erşad padişah gibi. (1985, 5 Ekim). *Milliyet,* s. 14.

Ermeniler ve Museviler: ‘‘Türkiye’nin bütünlüğü için bize düşen görevi yapmaktan mutluluk duyarız’’. (1982, 12 Şubat). *Milliyet,* s. 11.

Evren: Ermeni vatandaşlardan öç almayı kimse düşünmez. (1982, 13 Şubat). *Milliyet,* s. 8.

FKÖ ile diyalog. (1988, 16 Aralık). *Milliyet,* s. 4.

Gazze yine karıştı. (1992, 9 Ocak). *Milliyet,* s. 4.

Görüşmeler bitti. (1985, 3 Ekim). *Milliyet,* s. 8.

Güvendiren’e nişan. (1991, 4 Haziran). *Milliyet,* s. 18.

Gürel, S. Şardan, T. (1993, 27 Ocak). Mossad’dan MİT’e bilgi. *Milliyet,* s. 11.

Halefoğlu: ‘‘İsrail politikamız değişmedi’’. (1985, 15 Nisan). *Milliyet,* s. 6.

Halefoğlu üslup değiştirdi. (1986, 3 Ekim). *Milliyet*, s. 5.

Herzog'tan Türkiye'ye işbirliği önerisi. (1992, 17 Temmuz). *Milliyet,* s. 15.

İhracatçı İsrail'den memnun. (1993, 9 Kasım). *Milliyet,* s. 7.

İran'la ticaret hacmimiz 3 milyar dolar. (1985, 20 Ocak). *Milliyet,* s. 6.

İran'la boru hatları pazarlığı. (1985, 21 Ocak). *Milliyet*, s. 6.

İslam Konferansı'nda Halefoğlu konuştu Dertli çok, çare yok. (1986, 8 Ocak). *Milliyet*, s. 5.

İsrail'in Ankara maslahatgüzarı, Şamir'in Türkiye aleyhinde söz söylemediğini öne sürdü. (1983, 6 Haziran). *Milliyet,* s. 10.

İsrail yumurtasına çekli alıcı çıktı. (1984, 27 Eylül). *Milliyet,* s. 4.

İsrail'i protesto ettik. (1986, 15 Şubat). *Milliyet,* s. 7.

İsrail fırsatçılık yapmasın. (1986, 9 Eylül). *Milliyet,* s. 14.

İsrail'in kınanmasını önledik. (1986, 3 Ekim). *Milliyet,* s. 5.

İsrail'den sürpriz davet. (1986, 25 Ekim). *Milliyet*, s. 9.

İsrail'e davet olayı kapandı. (1986, 29 Ekim). *Milliyet,* s. 9.

İsrail'i uyardık. (1988, 23 Ocak). *Milliyet,* s. 7.

İsrail'le daha çok ticaret. (1993, 5 Mart). *Milliyet*, s. 7.

İsrail gezisi ertelendi Çetin'e 'check-up'. (1993, 26 Haziran). *Milliyet,* s. 12.

İsrail Kürtlere karşı girişim istemiyor. (1993, 15 Kasım). *Milliyet,* s. 21.

‘‘İşgalci İsrail’in Türkiye’yi işgalcilikle suçlaması küstahlık’’. (1983, 5 Haziran). *Milliyet,* s. 1-4.

‘Karar, Türk milletinin’. (1988, 17 Kasım). *Milliyet,* s. 4.

Koçak, N. (1992, 18 Temmuz). Galada barış çağrısı. *Milliyet,* s. 17.

Kohen, S. (1985, 3 Ekim). İsrail’e randevu tokadı. *Milliyet,* s. 9.

Mindere serildik. (1991, 27 Nisan). *Milliyet,* s. 20.

Misilleme zinciri. (1986, 12 Eylül). *Milliyet,* s. 12.

Misillemeye karşıyız. (1986, 13 Eylül). *Milliyet,* s. 7.

MOSSAD’la işbirliği. (1992, 13 Mart). *Milliyet,* s. 14.

‘Museviler Türklere hayat borçlu’. (1992, 1 Haziran). *Milliyet,* s. 14.

Birand, M. A. (1985, 12 Nisan). Özal’ın gizli görüşmesi. *Milliyet,* s. 8.

Özgen, Ö. (1992, 15 Ekim). Bakan Ateş’in İsrailli konuğu. *Milliyet,* s. 15.

Özkaya, Y. (1993, 27 Mart). İsrail’de Orta Asya’da işbirliği için Türkiye’ye yanaşıyor. *Milliyet,* s. 7.

Öymen, E. K. (1993, 29 Temmuz). İsrail’de düş kırıklığı. *Milliyet,* s. 14.

Sarayda başbaşa. (1992, 18 Temmuz). *Milliyet,* s. 17.

Sinagogta katliam. (1986, 7 Eylül). *Milliyet,* s. 13.

Songur, İ. (1987, 1 Ekim). Musevi lobisinden Türkiye'ye destek. *Milliyet*, s. 4.

Songur, İ. (1990, 7 Mart). Türklere 500 yıllık şükran. *Milliyet*, s. 15.

Tel Aviv'in su ziyareti. (1990, 26 Mart). *Milliyet,* s. 4.

TRT, İsrail'de. (1992, 18 Kasım). *Milliyet*, s. 21.

Türkiye'den İsrail'e tepki. (1986, 6 Şubat). *Milliyet,* s. 5.

Türk-İsrail ilişkileri. (1986, 11 Ağustos). *Milliyet,* s. 7.

Türkiye'de İsrail uçağı yok. (1990, 5 Eylül). *Milliyet*, s. 14.

Türkiye ile İsrail'in frekansları uyuştu. (1993, 28 Ekim). *Milliyet*, s. 7

Tokatlıoğlu, L. (1991, 30 Ekim). Hadi bakalım barışa. *Milliyet*, s. 4.

Yahudilerden sitem. (1989, 13 Şubat). *Milliyet*, s. 10.

Yalçın, N. (1988, 25 Kasım). Yahudi lobisi kızgın. *Milliyet*, s. 13.

Yeni savaş tehlikesi. (1986, 15 Mayıs). *Milliyet,* s. 5.

Yetkin, Ç. (1990, 7 Mart). İsrail'deki Türk dostu Yahudiler. *Milliyet*, s. 15.

Yınanç, B. (1991, 30 Ekim). İsrail'e büyükelçilik gündemde. *Milliyet,* s. 10.

Yılmaz, S. (1993, 24 Aralık). Eliat yarışında Türkler de var. *Milliyet,* s. 9.

Yıldız, H. (1991, 30 Kasım). Türkiye-İsrail dostluk semineri. *Milliyet*, s. 16.

12 milletvekilinin İsrail gezisi kaldı. (1986, 26 Ekim). *Milliyet*, s. 9.

Ulus

Ecevit, B. (1956, 4 Kasım). Suçlu Kim?. *Ulus,* s. 3.

Ecevit, B. (1956, 13 Kasım). Yanlış hesap Bağdat'tan dönecek mi?. *Ulus,* s. 3.

Ecevit, B. (1956, 28 Kasım). Türk elçisi niçin geri çağırıldı?. *Ulus,* s. 3.

Ecevit, B. (1956, 1 Aralık). Türkiye'nin hatası. *Ulus,* s. 3.

Esmer, A. Ş. (1948, 28 Haziran). İsrail'in tanınması. *Ulus,* s. 3.

C) DİĞER KAYNAKLAR

Ağır, B. S. (2004). *Soğuk Savaş sonrası dönemde Türkiye'nin değişen güvenlik politikaları çerçevesinde Türkiye-İsrail yakınlaşması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi, İzmir.

Altunışık, M. B. (1999). Soğuk savaş sonrası dönemde Türkiye-İsrail ilişkileri. M. B. Altunışık (Der.), *Türkiye ve Orta Doğu tarih kimlik güvenlik* (ss. 182-193). İstanbul: Boyut Yayınları.

Altunışık, M. B. (2000). The Turkish-Israeli rapprochement in the post-Cold War era. *Middle Eastern Studies, 36*, 2, 175. doi: 10.1080/00263200008701313

Altunışık, M. B. (2002). Türkiye'nin İsrail politikası. A. Maykovsky & S. Sayarı (Der.), *Türkiye'nin yeni dünyası* (ss. 79-91). İstanbul: Alfa Yayınları.

Aras, B. (1996). *The Palestinian-Israel peace process in international context with a note on the consequences for Turkish foreing policy* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Aras, B. (1997). *Filistin-İsrail barış süreci ve Türkiye.* İstanbul: Bağlam Yayınları.

Arı, T. (2004). *Geçmişten günümüze Orta Doğu siyaset, savaş ve diplomasi.* İstanbul: Alfa Basım Yayıncılık.

Arım, R. (1999). Türkiye ve Kudüs sorunu. M. B. Altunışık (Der.), *Türkiye ve Orta Doğu tarih kimlik güvenlik* (s. 161). İstanbul: Boyut Yayınları.

Arikan, İ. (2018). *Türkiye-İsrail krizlerine Türk basınının bakışı: Gazete incelemesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Armaoğlu, F. (1991). *Filistin meselesi ve Arap-İsrail savaşları*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.

Armaoğlu, F. (1995, Nisan). Amerikan belgeleri ile Orta Doğu komutanlığından Bağdat Paktı'na (1951-1955). *Belleten, LIX, 224*. 219.

Armaoğlu, F. (2007). *20. Yüzyıl siyasi tarihi*. (Genişletilmiş 16. Baskı). İstanbul: Alkım Yayınevi.

Asl, N. K. (2005). İran-İsrail ilişkiler. T. Yılmaz, M. Şahin & M. Taştekin (Der.), *Orta Doğu siyasetinde İsrail* (s. 260). Ankara: Platin Yayınları.

Aşık, S. (2017). Turgut Özal'ın cumhurbaşkanı seçilmesi sürecinde ve sonrasında yaşanan bazı gelişmeler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 17, 34*, 454-455.

Ataş, E. (2019). *Yıldırım Akbulut Hükümeti* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Avcı, İ. (2008). *İsrail'in Irak politikasının Türkiye'nin güvenliğine yansımaları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Genel Kurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul.

Ayata, A. (2011). Türkiye'nin Orta Doğu politikası. M. Ercan (Ed.), *Değişen dünyada Türk dış politikası* (ss. 169-171). Ankara: Nobel Yayınları.

Ayhan, V. (2009). HAMAS: Filistin direnişinde politik İslam. *Orta Doğu Etütleri, 1, 1,* 99-134.

Aykan, M. B. (1993). The Palestinian question in Turkish foreing policy from 1950s to the 1990s. *Middle East Studies, 2,* 95-104.

Aykan, M. B. (1994). *Turkey's role in the organization of Islamic conference: 1960-1992 the nature of deviation from Kemalist heritage*. New York: Vantage Press.

Aymalı, A. (2019). *Soğuk Savaş sonrası Türkiye-İsrail ilişkileri: Ekonomi politik analiz* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.

Ayaz, M. F. (2015). Turgut Özal dönemi eğitim politikaları ve günümüze yansımaları. *Akademik Bakış Dergisi, 50,* 334.

Aydoğan, E. (2004). 1980'den günümüze Türkiye'de enflasyon serüveni. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 11, 1,* 94.

Balcı, A. (2017). *Türkiye dış politikası ilkeler, aktörler ve uygulamalar.* İstanbul: Alfa Yayınları.

Bali, R. N. (2003). *Aliya: Bir toplu göçün öyküsü (1946-1949).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Baltacı, A. (2018). Nitel araştırmalarda örnekleme yöntemleri ve örnek hacmi sorunsalı üzerine kavramsal bir inceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7, 1,* 254.

Başlamışlı, M. (2018). İngiliz kraliyet raporunda Filistin'e Yahudi göçleri (1930-1936). *Filistin Araştırmaları Dergisi, 4,* 49.

Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları. (1984, 7 Ocak). Ankara: *Başbakanlık Basımevi,* s. 125.

Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları. (1984, 18 Şubat). Ankara: *Başbakanlık Basımevi*, s. 285.

Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları. (1985, 2 Şubat). Ankara: *Başbakanlık Basımevi*, s. 116.

Başbakan Turgut Özal'ın konuşma, mesaj, beyanat ve mülakatları. (1985, 22 Ekim). Ankara: *Başbakanlık Basımevi*, s. 680.

Başbakan Turgut Özal'ın yurtdışı temaslarındaki konuşmaları. (1988, 22 Haziran). Ankara: *Başbakanlık Basımevi*, s. 37-38.

Başbakan Turgut Özal'ın yurtdışı temaslarındaki konuşmaları. (1989, 15 Şubat). Ankara: *Başbakanlık Basımevi*, s. 4.

Baran, D. D. (2015). *Türkiye-İsrail ilişkileri: İç politik etkilerin dış politikaya yansımaları (1948-1999)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi, İstanbul.

Baykal, Ö. (2019). Türkiye'de siyasetin konsolidasyonu: Turgut Özal dönemi. *Akademik Hassasiyetler*. *6, 12,* 151.

Bekci, E. (2013). *Medya, dış politika ilişkisi ve kamuoyu ilişkisi üzerine bir vaka çalışması: Türkiye-İsrail örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.

Bensoy, O. Orallı, L & Yalnız, S. (2005). İsrail ekonomisinin gelişim süreci. T. Yılmaz, M. Şahin & M. Taştekin (Der.), *Orta Doğu siyasetinde İsrail* (ss. 467-468). Ankara: Platin Yayınları.

Bengio, O. (2004). *The Turkish Israeli relationship: Changing ties of Middle East outsiders*. New York: Palgrave-Macmillan.

Best, A. Hanhımakı, J. M. Maıolo, A. J. Kırsten, E. S. (2015). Arap-İsrail çatışmasının kökenleri 1900-1949. (Taciser Ulaş Belge, Çev). G. Salman & S. Torlak (Ed.), *20. Yüzyılın uluslararası tarihi* (ss. 132-480) içinde. Ankara: Siyasal Kitapevi.

Besalal, Y. (2000). *Yahudi tarihi.* İstanbul: Universal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık.

Bilgiç, T. (2005). ABD-İsrail ilişkileri: Özel bir perspektif. T. Yılmaz, M. Şahin & M. Taştekin (Der.), *Orta Doğu siyasetinde İsrail* (ss. 95-117). Ankara: Platin Yayınları.

Bilgin, V. (2004). *Turkish-Israeli entente: The impact of Turkish-Israeli alignment on Turkish-Iranian relations* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.

Bileydi, M. (2005). *İsrail Devleti'nin kuruluşu ve bölgesel etkileri (1948-2000)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Bölükbaşı, Y. Z. (2011). Türkiye-İsrail ilişkileri. M. Ercan (Ed.), *Değişen dünyada Türk dış politikası* (s. 200). Ankara: Nobel Yayınları.

Bölükbaşı, S. (2001). Türkiye ve İsrail: Mesafeli yakınlıktan stratejik ortaklığa. Ş. H. Çalış, İhsan. D. Dağı & R. Gözen (Der.), *Türkiye'nin dış politika gündemi kimlik, demokrasi, güvenlik* (ss. 243-264). Ankara: Liberte Yayınları.

Budak, O. (2014). *An analysis of Turkish-Israeli relations from a role theory perspective* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Bulut, M. (2018). *Türkiye-İsrail ilişkilerinin analizi konstrüktivist (inşacı) bir yaklaşım* (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Can, E. (2019). *Siyasal istikrar bağlamında Türkiye'de 1980 sonrası dönemde parlamenter hükümet sistemi uygulamaları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.

Codispoti, M. J. (2000). Turco-Israeli partnership in a tough neighborhood. *JSTOR, 22,* 2-6. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/resrep13740?seq=1#metadata_info_tab_contents

Coşkun, B. B. (2010). İran-İsrail ekseninde Türk dış politikasının analizi. C. Yenigün & E. Efegil (Ed.), *Türkiye'nin değişen dış politikası* (s. 461). İstanbul: Nobel Yayıncılık.

Çalık, Z. (2010). *Filistin-İsrail barış süreci ve Türkiye* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.

Çelebi, S. (2005). İsrail'in savunma ve savunma sanayii politikaları. T. Yılmaz, M. Şahin & M. Taştekin (Der.), *Orta Doğu siyasetinde İsrail* (s. 430). Ankara: Platin Yayınları.

Çetinsaya, G. (2007). Orta Doğu. *Türk diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* içinde (33, 403-406). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Çevik, U. (2010). *Orta Doğu bağlamında Türkiye-İsrail güvenlik ilişkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.

Çotuksöken, B. (2010). *İnsan hakları ve felsefe*. İstanbul: Papatya Yayınları

Davinson, R. H. (1960). Where is the Middle East?. *JSTOR, 38, 4,* 667-668, https://doi.org/10.2307/20029452

Davutoğlu, A. (2004). *Stratejik derinlik*. İstanbul: Küre Yayınları.

Demiray, M. (2007). Tugut Özal (1927-1993). *Türk diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (34, 105-106). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Demiray, M. (2008). Turgut Özal dönemi Türkiye Cumhutiyeti'nin dış politikası (1983-1993). M. Bıyıklı (Ed.), *Türk dış politikası I* (ss. 246-280). İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

Demirkollu, C. (2016). *1948-1983 dönemi Türkiye-İsrail siyasi ilişkileri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Celal Bayar Üniversitesi, Manisa.

Dışişleri Bakanlığı Belleteni. (1967, 17 Şubat). *Dışişleri bakanlığı bütçesi ile ilgili tenkit ve telkinlere dışişleri bakanının cevabı*. No. 29, s. 40.

Dışişleri Bakanlığı Belleteni. (1984, Şubat). *Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Suudi Arabistan ziyareti*. Sayı. 2, s. 6.

Dışişleri Bakanlığı Belleteni. (1984, 13 Mart). *Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Çin Halk Humhuriyeti Cumhurbaşkanı Li Xiannian onuruna 13 mart 1984 akşamı verdiği yemekte yaptığı konuşma*. Sayı. 3, s. 53.

Dışişleri Bakanlığı Belleteni. (1984, 25 Mayıs). *Başbakan Turgut Özal'ın Libya ziyareti sırasında Libya devrim liderlerinden Kurmay Binbaşı Abdülselam Ahmed Callud tarafından onuruna verilen yemekte yaptığı konuşma*. Sayı, 5, s. 83.

Dışişleri Bakanlığı Belleteni. (1984, 29 Mayıs). *Başbakan Turgut Özal'ın Irak ziyaretinde Başbakan birinci yardımcısı Taha Yasin Ramazan tarafından 29 mayıs 1984 tarihinde onuruna verilen yemekte yaptığı konuşma*. Sayı. 5, s. 85

Doğan, V. (2004). *Cumhuriyet dönemi Türk-İsrail ilişkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Muğla Üniversitesi, Muğla.

Duran, H. (2008). Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin dış politika anlayışı ve ilkeleri. M. Bıyıklı (Ed.), *Türk dış politikası I* (s. 35). İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

Dursun, D. (2001). İsrail. *Türk diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (23, 184). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Dündar, L. (2016). Özal dönemi Türk dış politikasında Turgut Özal'ın kişisel özelliklerinin rolü. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 58,* 4-17.

Ece, M. (2004). *The Israeli-Palestinian conflict and foreign policy* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Eminoğlu, A. (2017). Türkiye-İsrail ilişkileri. A. Eminoğlu, P. Gürson & S. Demir (Ed.), *Türk dış politikası aktörler, krizler, tercihler, çözümler* (ss. 570-576). Ankara: Barış Kitapevi.

Erdemir, H. (2011). İsrail Devleti'nin ilânından önce David Ben Gurion'un Filistin'i Yahudileştirme politikası. *Akdemik Bakış, 4, 8,* 177.

Erhan, Ç. (2002). Türkiye'nin İsrail ile ilişkileri (1948-2001). *Türkler ansiklopedisi* içinde (17, 430-439). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Erhan, Ç. Kürkçüoğlu, Ö. (2009). Filistin sorunu. B. Oran (Der.), Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt. 1, ss. 640-645). İstanbul: İletişim Yayınları.

Ertosun, E. (2014). Dış politikada Özallı yıllar: 1983-1993. C. Göktepe, T. Ünlü Bilgiç (Ed.), *İç ve dış gelişmelerle Türkiye'nin demokrasi tarihi* (ss. 291-307). İstanbul: Ufuk Yayınları.

Ertosun, E. (2016). Özal'ın Orta Doğu barışı perspektifi. E. Ertosun & E. Demirbaş (Ed.), *Turgut Özal: Değişim, dönüşüm* (ss. 194-203). Ankara: Turgut Özal Üniversitesi Yayınları.

Esen, Y. (2003). Okul bilgisi ve ders kitapları. M. T. Bağlı, Y. Esen (Ed.), *Ders kitaplarında insan hakları* (ss. 6-7). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Fırat, M. M. (1997). *1960-71 arası Türk dış politikası ve Kıbrıs sorunu*. Ankara: Siyasal Kitapevi.

Fırat, M. Kürkçüoğlu, Ö. (2009). Orta Doğu'yla ilişkiler. B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası Kuruluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (Cilt. 1, 1919-1980) (s. 795). İstanbul: lletişim Yayıncılık.

Fuller, G. E. (2011). *Yeni Türkiye Cumhuriyeti yükselen bölgesel aktör.* İstanbul: Timaş Yayınları

Glesne, C. (2015). *Nitel araştırmaya giriş* (5. bs.). (A. Ersoy, P. Yalçınoğlu, Çev. Ed.). Ankara: Anı Yayıncılık.

Gökçe, O. (2012). The dynamics of Turkish-Israeli relations. *All Azimuth, 1, 2*, 58-59.

Gökdemir, A. A. (2009). *Filistin sorunu çerçevesinde Türk dış politikasının Orta Doğu yaklaşımı ve Türkiye'nin İsrail ilişkilerinin analizi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kadir Has Üniversitesi, İstanbul.

Gönültaş, H. (2014). *Mehmet Keçeciler: Merkez siyasetin perde arkası*. İstanbul: Hayykitap.

Gözen, R. (2006). *Türk dış politikasında vizyon ve revizyon*. Ankara: Orion Yayınevi.

Gruen, E. G. (1995). Dynamic progress in Turkish-Israeli relations. *Israel Affairs, 1,4*, 44.

Güleryüz, N. A. (2015). *Türk Yahudi basını tarihi süreli yayınlar.* İstanbul: Gözlem Yayıncılık.

Güney, S. (2019). *Türkiye Cumhuriyeti'nde akademisyen dışişleri bakanlarının Türk dış politikasına etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep.

Gürkan, İ. (1993). Turkish Israeli relations and the Middle East peace process. *The Review of Middle East Studies*. *7*, 103.

Güvendiren, E. (1999). Turkish-Israeli relations. *Cemoti,* 176-178. *doi: https://doi.org/10.3406/cemot.1999.1493*

Haim, R. B. (Yay. Haz). (2008). *İsrail hakkında gerçekler.* Kudüs: İsrail Enformasyon Merkezi.

Harp Akademileri Komutanlığı. (1996). *Orta Doğu barış süreci ve Türkiye üzerine etkileri.* İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.

Harp Harp akademileri komutanlığı. (1997). *Türkiye-İsrail ilişkilerinin dünü bugünü yarını*. İstanbul: Harp Akademileri Basım Evi.

Herzl, T. (2017). *Yahudi devleti* (1. bs.). (H. Başak, Çev). İstanbul: Sümer Kitapevi.

Huyugüzel, Ö. F. (2013). Hüseyin Cahit Yalçın. *Türk diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (43, 300-301). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Huntington, S. P. (2001). Medeniyetler çatışması mı?. Murat Yılmaz (Der.), *Medeniyetler çatışması* (ss. 41-44). Ankara: Vadi Yayınları.

İbası, S. (2005). Arap-İsrail sorunu. T. Yılmaz, M. Şahin & M. Taştekin (Der.), *Orta Doğu siyasetinde İsrail* (s. 69). Ankara: Platin Yayınları.

İlhan, S. (2019). Neo-liberalizm, esneklik ve güvencesizlik. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 29, 2*, 362.

İnsel, Ö. Ö. (2017). *Türkiye-İsrail stratejik iş birliğinin Türkiye'nin Orta Doğu politikaları üzerindeki etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ufuk Üniversitesi, Ankara.

Inbar, E. (2001). *Türkiye-İsrail stratejik ortaklığı.* Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Inbar, E. (2003). The İsraeli-Turkish strategic partnership. *The Begin Sadat Center For Strategic Studies, 53,* 167-170.

Israeli, R. (2001). The land of many crossroads the Turkish-Israeli odd couple. *Elsevier Science Limited, 45,* 69-71. Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0030438700000582?via%3Dihub

Karaman, M. L. (1996). Filistin. *Türk diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* içinde (13, 95-96). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Karartı, B. (2010). *Oslo Anlaşması'ndan günümüze İsrail-Filistin anlaşmazlığı ve Türkiye'nin konuya ilişkin politikası* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1, 1,* 72.

Karakoç, E. (2016). Süleyman Sami Demirel. *Türk diyanet vakfı İslam ansiklopedisi* içinde (gözden geçirilmiş 2. basım ek-1. cild, 313-316). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Kasalak, K. (2016). İngilizlerin Filistin politikası ve Filistin mandası. *Researchgate,* 73. doi: https://www.researchgate.net/publication/316668564_Ingilizlerin_Filistin_Politikasi?enrichId=rgreq497e769df1cb49ab1b081d11ff86de7aXXX&enrichSource=Y292ZXJ

QYWdlOzMxNjY2ODU2NDtBUzo0OTAyNzk5MDUwNDI0MzNAMTQ5MzkwMzI0NjQ0MA%3D%3D&el=1_x_2&_esc=publicationCoverPdf

Kıran, A. (2000). Türkiye-İsrail ilişkileri ve üçüncü taraf kaygıları. *Birikim Dergisi, 140,* 2-9.

Kırıkçı, A. C. (2017). *Sosyal bilgiler ve kapsamındaki ders kitaplarında doğu-batı bağlamında öteki: (1928-2017)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Keleşoğlu, E. (2012). Türk dış politikasında Filistin sorunu ve Türkiye-İsrail ilişkileri. F. Sönmezoğlu, N. Ö. Baklacıoğlu & Ö. Terzi (Der.), *XXI. Yüzyılda Türk dış politikasının analizi* (ss. 657-665). İstanbul: Der Yayınları.

Kemiksiz, N. N. (2016). Filistin sorunu. *Akademik Orta Doğu, 11, 1,* 140-144.

Ketenci, T. Topuz, M. (2013). Aristoteles ve Augustinus'un insan anlayışları üzerine. *Kaygı, 20,* 3.

Khouri, F. J. (1968). *The Arab-Israeli dilemma.* New York: Syracuse University Press.

Kocaoğlu, M. (1995). *Parçalanmak istenen topraklar ve istismar edilen insanlar.* Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Köse, H. (2013). *Türkiye-İsrail ilişkilerinde yakınlaşmayı sürükleyici etken: Güvenlik kaygıları (1990-2002)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Turgut Özal Üniversitesi, Ankara.

Kösebalaban, H. (2014). *İslam milliyetçilik ve küreselleşme.* Ankara: Big Bang Yayınları.

Kurt, E. Tamçelik, S. (2016, Mart). *Türk dış politikasında sınıraşan sular meselesi ve Turgut Özal'ın hidro-politiğe yaklaşımı* [Öz]. International Turgut Özal Symposium, Turgut Özal Üniversitesi, Ankara. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/312057543_TURK_DIS_POLITIKASINDA_SINIRASAN_SULAR_MESELESI_VE_TURGUT_OZAL'IN_HIDROPOLITIGE_YAKLASIMI#fullTextFileContent

Kut, Ş. (1991). Filistin sorunu ve Türkiye. H. Ülman (Der.), *Orta Doğu Sorunları ve Türkiye* (s. 24). İstanbul: Tüses Yayınları

Laçinok, N. Y. (2007). Turgut Özal. A. F. Demir (Ed.), *Türk dış politikasında liderler* (s. 555). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Larrabee, F. S. Lesser, I. O. (2004). *Turkish foreign policy in an age of uncertainty.* İstanbul: Ötüken Neşriat.

Liel, A. Yirik, C. (2010). *Türkiye-İsrail ilişkileri 1949-2010.* İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.

Merriam, S. B. (2015). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber.* (S. Turan, Çev. Ed.). Nobel Yayıncılık.

Murinson, A. (2010). *Turkey's entente with Israel and Azerbaijan: State identity And security in the Middle East and Caucasus*. Londra ve New York: Routledge.

Munteanu, R. (2015). Turkish-Israeli relations in a changing strategic environment. *Research and Science Today. 1,* 50.

Nachmani, A. (1987). *Israel, Turkey and Greece-Uneasy relations in the East Mediterranean*. London: Frank Cass.

Nachmani, A. (2018). A bridge across the Middle East the Turkish–Israeli rapprochement. *Researchgate,* 227-228. doi:

https://www.researchgate.net/publication/327130757_A_bridge_across_the_Middle_East_The_Turkish-Israeli_rapprochement

Orallı, L. E. (2005). Dinsel temalar ışığında siyasal Yahudilik ve arz-ı mevud. T. Yılmaz, M. Şahin & M. Taştekin (Der.), *Orta Doğu siyasetinde İsrail* (ss. 12-41). Ankara: Platin Yayınları.

Özalp, O. N. (2011). Orta Doğu neresi? uluslararası ilişkilerde bölgesel alt sistem olarak Orta Doğu'yu tanınımlama ve sınıflandırma sorunu. *Researchgate, 625*. doi: *https://www.researchgate.net/publication/299453671*

Özcan, G. (2005). *Türkiye-İsrail ilişkilerinde dönüşüm: Güvenliğin ötesi*. İstanbul: TESEV Yayınları.

Özcan, G. (2016). *Türkiye-İsrail ilişkileri.* Faruk Sönmezoğlu (Der.), *XX. Yüzyılda Türk dış politikasının analizi* (ss. 801-811). İstanbul: Der Yayınları.

Özcan, Ş. (2019). Yahudi dualarında Kudüs. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 18, *35*, 36.

Özen, H. (2011). Turgut Özal. E. Toros (Ed.), *Türkiye'de siyasi liderlik: Dönemler, özellikler ve karşılaştırmalar: Menderes, Demirel, Özal ve Erdoğan örnekleri* (ss. 122-124). Ankara: Atılım Üniversitesi Yayınları.

Özey, R. (2017). *Türkiye'nin jeopolitiği değişimler ve öncelikler*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Özmen, S. (2006). *İsrail ve etnik dini çatışmalar*. İstanbul: IQ Kültürsanat Yayıncılık.

Öztürk, R. (2004). *Batı faktörünün etkisinde Türkiye-İsrail ilişkilerinin politikası* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

Öztürk, Ş. Nas, F & İçöz, E. (2008). 24 Ocak Kararları, NEO-Liberal politikalar ve Türkiye tarımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1, 2,* 16-17.

Pala, İ. (2006). Mühr-i Süleyman. *Türk diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* içinde (31, 524-526). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Parlar, S. (1999). Orta Doğu'da barış yanılsaması. *Avrasya Dosyası Dergisi, 5, 1,* 108.

Plunkett, M. l. (1958). The Histadrut: The general federation of Jewish labor in Israel. *JSTOR,* 155-156. doi: https://doi.org/10.2307/2519807

Ruben, E. B. (2003). Türkiye-İsrail arasındaki endüstri içi ticaret boyutunun incelenmesi. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi, 18, 210,* 41-42.

Sağlam, M. A. (2005). *Türkiye-İsrail ticari ilişkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Şahin, M. (2005). İsrail'in su sorunu ve çözüm arayışları. T. Yılmaz, M. Şahin & M. Taştekin (Der.), *Orta Doğu siyasetinde İsrail* (ss. 177-189). Ankara: Platin Yayınları.

Sakarya, E. (2007). *Transformation of the Turkey-Israeli relationship from the end of the cold war to the future and U.S perception of the relationship* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.

Samadov, N. (2017). *The impact of Turkish-Israeli relations on Turkey's relations with Arab states* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul.

Sander, O. (2006). *Türkiye'nin dış dolitikası*. Ankara: İmge Yayınevi.

Sarıaslan, F. (2019). Türkiye-İsrail ilişkilerinde değişmeyen dinamik: Ekonomi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 74, 4,* 1066.

Sekulow, J. A. (2015). Turkey-Israel relations. *M.G. Robertson Global Centre for Law & Public Policy Research Paper, 15, 3,* 7-8.

Sever, A. (1997). *Soğuk savaş kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu* (1945-1958). İstanbul: Boyut Yayımları.

Sever, A. (1998). ABD'nin ikili çevreleme politikası ve Türkiye. G. Özcan, Ş. Kut (Der.), *En uzun on yıl* (s. 351). İstanbul: Boyut Yayıncılık.

Sezer, Ö. (1997). *İsrail ülke etüdü*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

Sönmezoğlu, F. (2006). *II. Dünya savaşından günümüze Türk dış politikası*. İstanbul: Der Yayınları.

Sinkaya, B. (2016). Orta Doğu siyasetine giriş: Temel faktörler, aktörler ve dinamikler. *Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, 1,* 7-14.

Siyasi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı. (1992). *Orta Doğu ve geleceği*. İstanbul: Yayıncı.

Şimşek, A. Doğanay, A. Ataizi, M. Balaban Salı, J & Akbulut, Y. (2012). Evren ve örneklem. A. Şimşek (Ed.), *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (ss. 111-186). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Soysal, İ. (1991). *Türkiye'nin uluslararası siyasal bağıtları* (1945-1990). Cilt II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tavlaş, N. (1994). Türkiye-İsrail güvenlik ve istihbarat ilişkileri. *Avrasya Dosyası Dergisi, 1, 3,* 17-26.

Tavlaş, N. (1999). Türkiye-İsrail güvenlik ve istihbarat ilişkileri. *Avrasya Dosyası Dergisi, 5, 1*, 78-95.

T.B.M.M, Zabıt Ceridesi. ‘‘Dönem 8, 5. Yasama yılı, Toplantı 4, 1. 11. 1949 Salı, Birinci Birleşim, 21. Cilt’’. *Meclis Tutanakları*, s. 8.

T.B.M.M, Zabıt Ceridesi. ‘‘Dönem 10, Toplantı 1, 26 Şubat 1955 Cumartesi, Ellinci Birleşim, 5. Cilt’’. *Meclis Tutanakları*, s. 810.

T.B.M.M, Tutanak Dergisi. ‘‘Dönem 5, Toplantı 3, 5 Eylül 1980, Yüzotuzuncu Birleşim, 16. Cilt’’. *Meclis Tutanakları*, s. 847-852.

T.B.M.M, Tutanak Dergisi. ‘‘Dönem 18, 1. Yasama yılı, Toplantı 36, 17. 3. 1988 Perşembe, Cîlt : 4’’. *Meclis Tutanakları*, s. 180-181.

Tellioğlu, Ö. (2015). *Filistin’e Musevi göçü ve siyonizm*. İstanbul: Kitapevi Yayınları.

Tuncer, H. (2015). *Özal’ın dış politikası.* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Turan, T. (2008). *Turkish foreign policy towards Israel: The implications of Turkey’s relations with the west* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). s. 2.

Tüter, M. (2010). Türkiye-İsrail ilişkilerinde süreklilik ve değişim. H. Çomak (Ed.), *21.Yüzyılda çağdaş Türk dış politikası ve diplomasisi* (ss. 405-409). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Uluç, V. (2014). Liberal-muhafazakar siyaset ve Turgut Özal’ın siyasi düşüncesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 12, 23,* 117-118.

Uslu, C. (2014). Liberal tarafsızlık ve modus vivendi. *Turkish Studies, 9, 2,* 1544-1546.

Uzer, U. (2011). Türkiye-İsrail ilişkilerinde bunalım. *Orta Doğu Etütleri Dergisi, 2, 2,* 145-146.

Yadak, A. (2010). *İsrail'in güvenlik politikaları ve uluslararası tepkiler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Polis Akademisi, Ankara.

Yapıcı, M. İ. (2008). Soğuk savaş döneminde Türkiye ve Orta Doğu. S. Aybar (Ed.), *Türkiye'nin Orta Doğu politikası* (ss. 36-52). İstanbul: Kadir Has Üniversitesi Yayınları.

Yarar, E. (2006). *Tarihsel dönüşüm Filistin sorunu temelinde Türk dış politikası ve İsrail devletini tanıma süreci.* Ankara: Siyasal Kitapevi.

Yavuz, H. (1991). Turkey's relations with Israel. *Foreign Policy, 15, 3-4,* 46.

Yavuz, M. H. Khan, R. (1992). Turkish foreign policy toward the Arab-Israeli conflict: Duality and the development (1950 - 1991). *JSTOR*, 81. https://www.jstor.org/stable/i40087873

Yavuz, M. H. (2016). İkicilik (Duality): Türk-Arap ilişkileri ve Filistin sorunu. F. Sönmezoğlu (Der.), *Türk dış politikasının analizi* (s. 724). İstanbul: Der Yayınları.

Yetüt, Ö. (2009). *Türkiye İsrail ilişkilerinin Orta Doğu çatışma sürecine etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kadir Has Üniversitesi, İstanbul.

Yıldırım, A. Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, Ö. (2012). *Türkiye'nin Arap-İsrail çatışmasında öteki olarak İsrail algısı ve günümüz Orta Doğu politikasına yansıması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Genelkurmay Başkanlığı Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul.

Yıldırım Akbulut. (2021, 30 Mayıs). *Vikipedia* içinde. Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Y%C4%B1ld%C4%B1r%C4%B1m_Akbulut

Yılmaz, T. (2001). *Türkiye-İsrail yakınlaşması*. Ankara: İmaj Yayınları.

Yılmaz, T. (2010). Türkiye-İsrail ilişkileri: Tarihten günümüze. *Akademik Orta Doğu, 5, 1,* 14-18.

Yılmaz, M. E. (2010). Soğuk savaş sonrası dönemde Türkiye-İsrail ilişkileri. *Akademik Orta Doğu, 4, 2,* 50.

Zohar, M. B. (1977). *Ben Gurion A Biography*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Walter Rothschild. (2021, 5 Şubat). *Vikipedia* içinde. Erişim adresi: https://en.wikipedia.org/wiki/Walter_Rothschild,_2nd_Baron_Rothschild